

КАВКАЗ ИАЗКУ АГӘЛЛӘШӘРАКӘӘ

МУСТАФА БЫҘӘБА

МУСҒАФА БЫҒӘБА

КАВКАЗ ИАЗКУ АГӘАЛАШӘАРАҚӘА

Тыркәтәыла аґоурыхтә хейдкыла атыжымта
Анкара -1990ш

Аиґага: Окґаи Чкотуа
Аредақтор: Ғамила Аршба

АКӘА-2009

АБИОГРАФИА

Мыстафа Шьахан-ипа Бытэба ицныкэацэеи иареи Кавказка раара Ашьхаруаа Рреспублика (Горская республика) ацхыраара, адгылара аҫара акэын изызкыз. Аха ишдыру еипш, Ашьхаруаа Рреспублика (1918-1920 ш.ш.) нцыра амоуит, Нхытц Кавказ, иара Кавказ зеггы акнеипш, усқан ишьақэыргылан Асовет мчра. Мыстафа иызцэеи иареи Нхытц Кавказынтэи Қарт ианаани, еицрыцит: ифызцэа Тьырқэтэылака амца иқэлеит, иара иабацэа, иабдуцэа ахьынхоз аҫоурыхтэ псадгьыл ашка, Апсныка дааит. Иееимкэан икалаз, апсуатцаруаф Мыстафа Бытэба Акэа данаани нахыс имшынцэақэа фэхтэеит. Икоу агэаанагара ала, Мыстафа имшынцэақэа рцыхэтэа – Акэа данаани нахыс иифыз макьаназы ибжьазны икоуп, тьырқэшэала иҫрыжьыз ирбаз, ирцыхьашэаз ауп.

Аха Мыстафа Бытэба Акэака иаара аныпшит усқан апсышэала иҫтыцыз агазет «Апсны». Абар, уи иҳанахэо: «Ари амчыбжьык азы ара, Акэа дааит ажэйтэ мҳацьырра иагаз, Ацабалтэ Бытэ Шьахан-ипа Мыстафа. Мыстафа иуафыбжарафэи днеихьеит, аҫара змоу уафуп. Амҳацьыр усқэа рцыхэала Акафказафэи, Нхыци, Қарти дыкоуижьтэи быжьбака мзы цуеит. Уажэы шьтахька, Тьырқэтэылака даныхынхэшаз аамҫазы Акэа даадгылт, апсуаа рыбзазашьа цыҫк еиликааразы, уахьтэи амҳацьырқэа ртызшэа здыррацы зтахуггы иреихэарацы. Ари еипш ауафдыр, аҫара змаз ауафы дааит хэа анраха, Акэа иказ апсацэа зеггы еигэыргьаны ипылт, дырбеит»...

(«Апсны». Нанхэа мза 28,1920ш. №31)

Иеизаз апсуаани асаси еипылеит, еицэажэеит. Асас изцаарақэа ртак апшэмацэа икарцеит, апшэмацэа рызцаарақэа ртак асас икаитцеит. Мыстафа излеихэаз ала, Тьырқэтэыла апсуаа фышэ нызыкь ракара ыкоуп, зеггы апсшэа рхэоит, аҫара ду змоу, ауниверситетқэа ирылгахэоу 2-3-нызыкь фык ыкоуп, арт ирылоу афилологцэа рацэоуп, аинралцэагы ыкоуп. Апсуаа еихарак арроуп рчыззыркуа. Бзазашьас хныкэгашьас ирымоу – араатэи апсуаа иреипшуп: иларцоит ацыкэреи, еитархауеит аҫатын... Агычра, аеабаакэа рзара, апсхэрақэеи, асабшахэқэеи реимдара ара ишыкоу иеипшуп. Аеықэтэара хтакны ирымоуп... Динс иныкэырго апсылманроуп. Ашьхаруаа зеггы ачеркьесцэа хэа ирышьтоуп. Урт зеггы рхыпхьазара миллионки бжаки ркынза иназоит... Апсуаа, еихарак аихабацэа, есқынгы Апсны атызшэа рымоуп, урт рыхшарагы Апсны агэыбылра рымоуп. Зегь арахь, Апсныка ара ртахуп. Апсуаа нхоит: Измит, Адапазар, Хендекь, Акьиазы, Диузче. Есқышьехир, Инегель, Сивас, Самсун... Апсуаа нхоит, иара убасгы Мысыр (Египет), Рабстан... Мыстафа даара деигэыргэеит апсышэала иҫтыцуа ашэқэқэа, агазет аниба. «Шьта Апсны апсацэа шмызуа агэра згеит», - ихэеит уи (шэахэ: Агазет «Апсны» (1919-1921 ш.ш.). Акэа-2006. Ад.448-449).

Нанхэа мза антэамҫазы (1920 ш.) Мыстафа Бытэба Акэантэи Тьырқэтэылака амца дықэлеит.

Иури АРГЭЫН

1-ТӘИ АШӘКӘЫ

ЖӘАБРАН 21.1920 ш.

Кавказтәи сныкәарақәа ахьааи ашәартәреи шрытцазгы, сара сзыхәан акыр рытцаркуан. Ари аныкәара иазкыз сгәалашәарақәа есымша ақьаад ианыстцартә еипш аҫагылазаашьа сьамамыт. Аха схаҫы инхаз, насгы усқан зынцара сьлшаз ахтысқәа мызкәа сара сьшьтахькәа иааиуа абицарақәа рызнагаразы, 13 шықәса рнаоҫ аҫра сҫазыскит. Ари аҫымта романым, иара убасгы ныкәара жәабжьзам. Аха мышкызны Кавказ иахьатәи, уатәтәи аҫагылазаашьа иазхәыцраны икоу рзы изҫыпшуа ак аҫасабала икалап, дырракгы рнәтап хәа сгәы иаанагоит.

ХНЫКӘАРА МЗЫЗС ИАМАЗ

Актәи: Актәи адунеитә еибашьраҫы Америкатәи аиҫабыра «Вилсон ипринципқәа» хәа сияк адунеи иаладыртәеит. Абарт апринципқәа рыҫнытцка Кавказаа зызҫлымхәашаз хәтәк ықан, уа иахәон «ихьыпшу ажеларқәа рхьыпшырма ажелар дүкәа ишрыдыркылаша» атәы. Ус анакәха, шәышықәса раахыс ахақәитреи ахьыпшымреи рзы иқәҫоз Кавказ ажеларқәа икалаз аҫагылазаашьа рхы иадырхәарц азы разыкәтцара аҫахын.

Аҫбатәи: Актәи адунеитә еибашьраҫы Тьркәтәыла аҫаханы адгьылкәа еиҫарак аҫаҫәа рнапахьы иахьиасыз иахькәаны уи ахақәитреи ахьыпшымреи ашәартәра иҫагылеит.

Ахҫатәи: Кавказынтәи иаауаз аделегацияқәа лассы-лассы сшырҫылалозгы, исызцәыртцуаз азцәарақәа рҫакқәа рыкәтцара цқьа сазхиамыт, сдыртынчуамыт Кавказ ажеларқәа реидгылара иазкыз схәыцрақәагы.

Абартқәа рзы Кавказкәа сцаны икоу иану ашьхаруаа ирзеитасхәарц сҫаххеит. Мустафа Қьемал Пашьагы дызлаз гәыпҫык аиҫабырауаагы анақәшахәтхә, делегацияк сацны Кавказтәыла қыта-қытала, қалақь-қалақьла халсны иахьбеит. Иага цьабаа хьазаргы хәжелар рҫаҫхьа хуалцшьа нахәгзеит...

НХЫТЦ КАВКАЗТӘИ АХЕИДҚЫЛА

Актәи адунеитә еибашьра ашьтахь Урыстәыла амқкәа кәадахо иалагахьан. Мрагылараҫы иатцхаз Тьркәтәыла аиҫабыра ракәзар, аибашьраҫы ирцәызыз зегьы Амшын еиқәа акәша-мыкәша ала иадыртәаар рҫаххеит. Убри аҫнйтә хькәкыс ишьтырхит Батым ампытцхалара. Урыстәылеи дарей наҫ-ааҫ ирыбжьагылашаз ҫылман хәынтқаррак Нхытц Кавказ ишьақәдыргылар рҫахын. Абри рполитика анагзаразы Бақәа иаҫыртәеит Азербайҫан аиҫабыра, Аинрал Мет Чанатука Иззет дызхагылаз ар еиҫкааны Нхытц Кавказнзагы инаргеит. Абартқәа рыла ашьхаруаа хәынтқаррак аҫырцар, ацхьраара арҫараны ишыкоу аҫыпантәи ауаа иддырбар рҫахын.

Абри ахькәкы инақәыршәаны, Стамбул иаҫцан Нхытц Кавказаа рполитикатә хеидкыла. Ари ахеидкыла усқан амчра знапәҫы икәз аиҫабыра рпартия «Иттихәт Тәрақькы» аҫынтә ҫарала ацхьраара аиуан. Ацыхәтәан, уи ахьыз Нхытц Кавказтәи Амхәцьырқәа Рыцхьрааратә Хеидкыла хәа иҫсахын.

Нхытц Кавказаа рхеидкыла иалартцон дара рполитика иадгылоз «Иттихәт Тәрақькы» аҫынтә ауаа. Еиҫаракгы, Енвер Пашьа иҫнйтә ацхьраара ахьаиуаз азы цыдала иара зыгәра игоз, абыртқал икылхны ирыдыркылоз ракәын. Ари ахеидкыла Кавказтәи аполитиказы крызтцазкуаз акакәны иқан Тьркәтәыла, аха уи Кавказаа рмилаҫтә политикак ныкәнагомьт. Ари азцәара ықәгылазаргы, иадамыт, избанзар, раҫхьа инаргыланы, инанагзоз ҫарала иацхьрауаз

рыдцақәа ракәын. «Иттихат Терақықы» ыыца аинралцәа рнапакны икан, урт руазәы дисламыстын, егы иакәзар, днационалистын. Кавказаа рхейдкылагы аф-гәаанагаракгы еиднакылошәа икан!..

Абас ишыказ, «абцъар ашьтатаразы аикәшахатра» анрыбжъарца ашьтахь ацара аагартәаагы аныкамла, ахейдкыла ашәкәа Кавказаа зегь рзы иаатит. Убаскан ауп саргы салахәны саныкала. Абри аамтазы, ахейдкыла ахатарнакцәа Стамбул знапакны иказ, ахәынтқаррақәа рхатарнакцәа ирпыланы Кавказ пәсатәи иахьатәи аҕагылазаашьа зейцшраз рзейтархәаны, ацхыраарагы иахәеит. Ари аицылара акгы алымцзаргы, азцаара рлымха афынза анагара алнаршеит. Ацхаражәхәафцәа ирпылаз агәыц иалан:

- 1- Амаршал Фуат Пашьа (Туға)
- 2- Хәсеин Тосун (Шхаплы)
- 3- Асахьатыхы Исмаил (Зеиф)
- 4- Сара.

Хара абартқәа хшырғыз, мышкы Англиаа рфицарк амилициягы ицны, Беиоглу иказ ххейдкыла ахыбра хада дақәлан, хазегы хаймирпит, хдокументқәа шытыхны, хкассагы амхәыр аарханы дцеит. Харгы адәы хәақәхеит. Иацы зыцхыраара хашьтаз ахәынтқаррақәа руак, иахьа абас иахьхазныкәаз даараза ицьяхшьеит. Абасала, Тьркәтәыла аихабыра англиаа рнапала ихақәыгәгәо иалагеит.

Атыхәтәан, ххейдкыла ахьыз псахны аполитика хшалахәым дхарбарц хазбеит, арахь ҕыц иааиз Аихабыра хара «Иттихат Терақықы» ашьтра хәкәланы уи апропаганда азызуаз гәыцны хәпхьазаны, анлызқәа рыруаа хәцәгьа рархәозаарын. Урт ас изхәыцуаз ихлахәыиз хфызцәа реихарауык уаанза «Иттихат Терақықы» иахьалаз азакәын. Уи ашьтахь халахәылацәа пьтфык Молтака иахыргаз ауаа ирылашәеит. Хәсеин Тосун, афныцкатәи аусқәа рминистр Исмаил Цьамнбулатгы абарт ирылан. 1919 шықәса рашәарамзазы ххейдкыла ашә адырkit. Хәсеин Шемси Ефендии сарей иказ зегы ааидкыланы, қбаадк инанцаны хнапы ацаафит. Насгы инаганы «Бешьикьташ Анас Тереқықы Мектеби» захьзыз ашкол афны аамтала инхажьит. Уи ашкол хәпхьаҕа сахцәажәараны сыкоуп.

Иеидахкылаз амаҕәахәкәа рсия абас икан.

1. Хдокументқәа 765 цыра.
2. «Аибашьраҕы кавказаа», 99 цыра (ашәкәы)
3. Нхыт Кавказаа русура, 133 цыра (ашәкәы)
4. Нхыт Кавказ иазку абиблиограифа 460 цыра
5. Идуу Кавказтәи ахсаала, 3 цырак
6. Ихәычу Кавказ ахсаала, цырак
7. Ф-цырак -идуу, х-цырак - ихәычу ауархалқәа
8. Ачаиршыга /самовар/ цырак.

Насгы афыгақәа, ақбаад ани ари...

Сара ускан уи ашкол аихабыс саман, уи адагы Галатасараии Дарушшафакеи рлицейкәа рыкны сырцафын. “Анас” захьзыз ашкол рапхьаза даара хәтыр зқәыз, ацара змаз черкьес пхәыск иаалыртит. Нас, Иусуф Халид напхгара айтон, атыхәтәан, сара сахагылеит.

Аибашьра аамтазы ашкол аарлахәа ахы ныкәнагон. Сара ихагыз арцафцәа ртыпан аус шызуаз скарахон. Хәыда-псада иахарпхьоз аибашьраҕы иҕахаз рхәыцқәа рзы ахәынтқарра иахнаҕоз ацхыраара акырза имацын.

Нхыт Кавказаа рхейдкыла анадыркы, алахәылацәа ана-ара иеизо иалагеит. Арт аизарақәа рҕы зны-зынла иаҕахымыз ацәажәарей аймакқәеи калалон. Избанзар, изыхәтаз, изыхәтамыз зегы алахәын. Исхаштуам, мышкы асасаирта Перацалас афны Фуат Пашьазаде Хидаиет Беи

иуадаҕы ҕаизеит. Аймак-аиҕаккэа шцоз Беҳир Сами Бей иихээз ажэаккэак рзы Мет Чанатука Иззет Пашья инапы анеиниҕыа, Беҳир Сами Бей дгэаан, ҕэҕэала иеицэҕаит. Сгэаанагарала, мазала имоапысуаз еизарак аҕы анапеиниҕыара аҕахымкэаны иҕазаргыы, ари азы аинрал дуззак игэы анырхара иашамызт. Знызынлагыы, зынза аҕара-дырра змамыз азэы ажэа дналаҕаланы аицэажэара хыла-гэыла еилеитцон.

РАҒХЬАЗАКЭНЫ ГЬИОНЕНКА СНЕИРА.

Аибашьяра аамҕала ианаанкылаха ауааҕсыра рыбжьара иаҕахын аидгыларей ахэоуеикэшэарей, абри азҕара инадхэаланы Гьионенка аҕара сыдыртцеит. Ари аҕалакы иеиуаз Гецев Бекьир хэа азэы днасыцыртцеит. Уи дызустаз, ус хэа дызҕыыз, акымзарак сыздырзомызт.

Пхынран, ашколкэагыы рышэ аркын. Сара сыда даҕазэы иус кажьны, ихатэ харҕы ала уахь дцарангыы дыҕамызт. Уаҕа цсыхэа аныҕамла, ссывиза ҕыц Бекьир Гьецев дшышьтыхны, раҕхья Банҕырма, уаантэи Гьионенка сдэыкэлеит.

Гьионен ханней аухаткэыа ссывиза «Хэрриет ве Иҕилаф» (ахаҕэитрей аинааларей) апартия ахыбрахь дымоахытцит. Хэхьнеиз хыкэыкыс ихамаз ихаштын, аполитикатэ усқэа иҕерылеигало далагеит. «Хара хус апартия усқэа рынагзара акэзам, хажэлар моахымҕыарц азы хрылабжьаны ус бзиах хзынагзозар хэа акы хэҕызароуп» хэа аниасхэа, «Иттихат Теракыкыи» апартия уалоуп хэа гэыбҕан сиҕо далагеит. Анцэа иҕынтэ, Гьионен аҕалакы ахада Тевфиҕы Бей ицхыраарала арахь хара дхэцныкэо далагеит. Тевфиҕы Бей излеихээз ала, Гьионен аҕалакы акэша-мыкэша иҕоу ақыҕаҕэи рҕы ачеркыесцэа (кавказаа) иҕеим усқэак (архэра, аҕычра), ныкэашэаккэак ҕартцазаргыы, иахьынзархэо аҕара аҕагылазаашья шэартамызт. Аха урт уажэнатэ иаанкыламзар иахькылуаз уаоы издыруамызт. Иҕеимкэа иҕазгыы, арра иацэыбналаны иҕаз ачеркыес арҕарацэаккэак ауаа иахьрыкэлоз, иахьдырхэуаз акэын. Убри аҕнытэ арт аҕкэынцэа еизганы рацэажэара аҕахын. Ахэынҕарра ашэартара ианҕагылаз аамҕазы иҕартцоз шиашамыз рхы иҕагалатэын. Хзырманшэаланы иҕаз, арт ауаа рызегыы Тевфиҕы Бей хызыхэала идыруан. Хара имгакэа уи ачеркыесцэа реихабацэа ааизганы хэзустцэаз, хэззааз рзеитеихэеит, иреихэеит атэыла ашэартара ианҕагылоу аамҕазы цыҕоык аҕар иҕартцо ацэҕаураҕэа Наҕ-наҕ жэларык зегыы рзы ишхьымзҕхо. Убри аҕнытэ арт ацэҕауцэа амчратэ усбарҕаҕэа рыла раанкылара рылдыршарц дрылабжьейт. Ари аицэажэара ашьҕахь, ақыҕаҕэа хрылаланы дара ацэҕауцэа храцэажэарц хэзбейт. Жэаоык раҕара ауаа, хэҕкэа хнарыкэтэаны ацэҕауцэа реихарак ахыҕаз кыҕак аҕы хнейт. Дара абахбоз, аха рҕахцэеи реихабацэеи храцэажэейт. Уртҕыы хгэаанагара иақэшахатхейт, рыцкэынцэа шааныркыло ала ажэагыы хартейт. Ашьҕахь Банҕырмаҕа ххынхэит. Ара исыцыз ссывиза еиҕа апартия усқэа напы анрылаик, сара сицрытцны, ауаса згоз ҕбак сақэтэан, Стамбулҕа амоа сыкэлейт. Стамбул санааи, иҕаз-ианыз ссывизцэа еизганы ирзеитасхэейт. Иара аиҕабырагыы иҕахцаз аныҕэара даара иргэаҕазаап.

АЧЕРКЫЕС ХЭСАҚЭА РЫХЦЫРААРАТЭ ХЕЙДКЫЛА

Нхытц Кавказтэи Ахейдкыла анеимпы ашьҕахь уи иалаз зегыы аизарҕа рымамкэа инхейт. Кавказтэи ахэсақэа ахажэлар ацхыраара рыҕаразы Хейдкылак анаҕыртца, харгыы зны-зынла урт рхыбраҕы хэизарақэа моаҕахго халагеит.

Иҕалаз аҕагылазаашья цыда иахькыны «Анас Теракыкци» захьзыз хашколгыы ахэса рхейдкыла иадахцейт. Ахэса абольшевикцэа ирцэыбналаны Стамбул иааз амхаҕыырцэа ашкол ахыбраҕы тыҕк рзыцшааны индырхейт, рхэыцкэагыы ашкол иҕартцеит. Абас ала, ашкол иҕаз

ахәыцқәа реиҳараѡзак Кавказаа ракәхеит, убри аҕнытә ашкол ахыызгы «Ачеркцес тыпҕацәә рышкол» хәа иҕсаххеит. Ахыбрақәагы ирыццаны идыртбааит.

Абартқәа зегы зыбзоураз ахеидкыла ахада Хаирие Мелеқь Хәынчи ахеидкыла амазаныҕәгаѡы Емине Хаными ракәын. Царала ацыхраара ритеит Меҕ Иззет Пашагы. Саргы ашкол еиҳабыс сартарц аныртахха, ахыз-аҕша змаз ари аус цша иаразнак сақәшахатхеит. Аха дук мыртыкәа апрограма аганахыла аимақ анхабжыла, сматцура шыҕастар акәхеит. Еимактәыс иҳауз, ахеидкыла анапхгара ацара зегы черқьес бызшәала иҕалар ртахын, сара сакәзар, тагылазаашыла хәхыеиқәшәамыз азы ари шалымшоз здыруан аҕнытә, ацара тырқәшәала имѡапысырц, аха ачерқьесшәагы дыртаразы хазы аклассқәа раартра рыдызгалеит. Ианырмуза хамѡақәа хазхеит.

АШӘКӘТЫЖЬРАТӘ ГӘЫЦ

Меҕ Иззет Пашы хадара ззиуаз анбан аиқәыршәаразы агәыц еиҕахкааит. Ари агәыц алаҕин нбанқәа рхы иархәаны черқьес бызшәалеи аҕсышәалеи иагыз ѡ-нбанк аҕырцеит. Агәыц ааҕсарак ҕамтазақәа аусура иаҕын. Саргы ари агәыц салан, Аҕсуа нбан еиқәзыршәазгы сара сакәын. Аѡ-нбанкгы агәатаразы иқәхаргылеит ххы иахархәацыцхыза агха-цхақәа гәатаны ариашаразы. Амала ханбанқәа инартбааны ахархәара рмоузеит. Уи аамтазы Анатолия иеиҕаахаз Куваи Миллие иахҕыны (Ататиурк иеиҕикааз) хҕыц аееиѡнашеит. Аимақ-аиҕак аныҕәҕәаха анапхгара иалаз еиҳарак Анаҕолияҕа ицеит. Еиҕа ахеидкыла еимпит, анбан усгы мѡабжара инхеит. Ашкол амаҕәахәқәагы тыны ауалқәа аныршәоз, сара истәны уа ирылазгы иахыца иахыаа сзымдыруа исцәызит.

Стамбул атәанчаѡцәеи аполитика иахәачены иамаз ауааи рыда азәгы днымхеит. Урт Кавказ азтаарақәа рааста Тырқәтәыла аѡныцҕатәи аусқәа ракәын хыаас ирымаз. Иага ҕастазаргы аҕагылазаашы аҕсахра сылымшеит.

НХЫЦ-КАВКАЗТӘИ АДЕЛЕГАТЦӘА

Актәи адунеитә еибашьлары Урыстәыла амчқәа кәадахо ианалага, арегионқәа рыкны аиҳабыраҕыцқәа цәырцуа иалагеит. Убарт иреиуан Азербайҕан, Қыртәыла, Нхыц Кавказтәи аиҳабырақәа.

Хыхы ишазгәастаз еицш, Нхыц Кавказтәи аиҳабыра апцара Иттихат Терақькыиаа рполитика иакәшәон аҕнытә, уантә иаауаз аделегацияқәа хатырла ирцылон, ацхыраарагы рыртон. Мышкы Нхыц Кавказ ахада Абдулмеҕид Чермоиеви, адәныкатәи аусқәа рминистр Хаидар Баммати, Аҕснытәи аделегат Симон Басаиреи еицны Стамбул иахзааит. Иахынхоз асасаирта Перацалас ашҕа рбара хәа снейт. Кавказ иазкны ареспублика ахада сахыицәажәаз уи иажәақәа роума, ихәыцшыоума гәыҕра хәа акгы сырымтеит.

Абдулмеҕид дчеченуп, ахәынцқар Николаи иааигәа игылаз дреиуан, анефтыцхыртақәа змоу, аурыс культура здызкылахыаз, қыафура бзиа избоз арпыск иакәын. Уи, Кавказаа рхыыцшырма дадгылаѡын иҕагылазаашы бзиа ахычаразы. Кавказаа дырхагыланы аурыс хәынцқар ихаан имаз аҕстазаара бзиа иациттарц итахын.

Хаидар Баммаҕ дкумукуп. Ихшыѡ царуп. Ацара бзиа имоуп. Аурыс бызшәа адагы афранцыз бызшәеи, анемец бызшәеи бзианы идыруеит. Ицшра-исахыа, иоура-итбаарала зегы рылапш дыҕашәоит. Ахақәитразы ашыхыц еицш аус зуа дыруазәкуп.

Симон Басариа Аҕсны жәлар реизареи, Нхыц Кавказтәи аиҳабыреи рганахыла делегатс дыҕоуп. Иара убас Стамбултәи аделегация дахатарнакуп. Урыстәыла ацара зауз, змилаҕ бзиа избазо рпыск иоуп.

Али Хан Кантемир иакәзар, аделегатцәа рацхыагылаѡцәа дыруазәкуп. Уигы Урыстәыла ацара зауз, акыр иацсоу аиуристцәа дреиуоуп, ахақәитразы аҕарахәа иқәцо дрылоуп.

Азербайджани Қыртәулеи рделегатәә ыҕамызт аҕнытә сызрыхәәжәәзом. Урт Урыстәула абольшевизм аеыртбааны Кавказ ахәәа ианнадгыла иқәтны Парижқа ицазаап.

Абас, Кавказынтәи иаауаз аделегацияқәә лассы-лассы сырпыларазы азыҕацара бзиа аҕахын, избанзар зцаара шәкы сызцәыртцуан -иаауаз ауаа зустцәадаз, изеипшрауааз, иабанзапатриотцәаз, Кавказ ахақәитраз ирымаз аполитикатә цышәә абанзазхоз? Арт азцаарақәә сышрыхәыцуаз Ебубеқир плив захъыз даеа делегатк Стамбулқа дааит. Аха арахъ даианза Сивас ақалақь ағы Мустафа Қемал Пашья дидылазаап. Инартбааны Кавказ азцаарақәә ианрылацәажәә ашьтахъ, Тырқәтәылантәи гәыцк Кавказқа идөықәцатәуп хәә рызбеит. Ари агәыц Қарт иҕоу Нхытц Кавказаа аамталатәи реихабыра анапатқа иҕалар акәын, урт рыдцала аус аураны иҕан. Иара абри аамтазы Сивасынтә иааиз Васыф Беигы дналархәны Беқир Сами Беи иәнаҕағы еизарак мөааңигеит. Ари аизарағы Васыф Беи даеазнык Кавказқа агәыц ашьтра Сивасгы ишақәшахату ғығәғәала ианихәә, ицараны иҕаз рсиа ааикәыршәаны Исмаил Беркок Беи иахтеит. Нас шақа цара азоужьызгы иалацәажәеит. Агәыц иалаз хаз-хазы 150 лир, аруаагы рыцыцхәаза 15 лир рыҕахон. Макъаназы асиа иалаз ауаа абарт ракәын:

1. Исмаил Беркок (аполковник)
2. Сара
3. Тевфик Беи (ақыршы -акапитан)
4. Исмаил Хакқы (алеитенант еихабы)
5. Алеитенант Цьуди
6. Алеитенант Музаффер
7. Арраматцуразы иҕаз арцаөцәә фөык.

Арт ирзоужьыз ацара Кавказаа рхеидкыла иацәынхаз 1000 лир ракәын. Ари ацара асахъаҕышы Исмаил инапакны иҕан, уи аус аируан. Ацара анахъыршоз сара сахъакәымшәаз азыхәан, сара сыхәтаа нас иситарц азы Беқыр Сами Беи ицкәын инапы ианыртцазаап. Аруаа рытәгы алеитенант Хакқы Беи ирымихзаап. Агырт зегы рцарақәә дара рхатақәә иргеит, ушьта амөа ақәлара ада уақа ус хамамызт. Аделегат Бубеқир Пливгы хара дхацзауан.

1920 шықәса жәабран мза 2 рзы Гьулнихал захъыз агбала хдөықәларц хазбеит. Стамбулынтәи агарнизон аҕыза Али Саит Пашья, аус ахызуаз Галатасараитәи алицеи ах дненины хәихабы диацәажәеит. Ари аицәажәара ашьтахъ өымз схы сақәитыртәит. Иаразнак сыесырхәеит, Европақа сцәшәә, сымаҕәә-сөытәә аидыскылеит.

Ишысхәаз еицш, жәабран өба рзы Сирқыецыи асқьала иадгылаз агбахъ снейт. Аөыццәә зегы агбағы хәикәшәараны хәан. Арра иатәыз даеа гба хәычык ала акапитан Саадеттини, асахъаҕышы Исмаили, Беқыр Сами ицкәыни, цытөык хөызцәеи хнаскьаргарц азы иааит. Хгәыц иалаз Исмаил Беркоки, Исмаил Хакқы Беи ракәзар, усқан русқәә изрылымгацыт аҕнытә даеа гбак ала иҕахъзарц рызбеит. Хдөықәлаанза Исмаил Хакқы ируаа арматәәқәә рышәцаны иаахадгылт. Арт аруаа зегы милаҕла иатырқәцәан, амала аказшьа бзиа змаз, ауаөра злаз, ибзианы иаазаз шьоук ракәын. Хныкәара ахы инаркны атыхәанза иаадырцшыз руаөреи рыламыси иахьагы исхаштуам. Хәҕба ахәылбыҕеа амөа иқәлеит. Ебубеқыр Пливгы хара дхацын. Кавказ аҕагылазаашья бзианы издыруз, уаанзагы амшын цәкала иныкәоз гбак ала уахъ ицахъаз Азиз Меқыр Беи иакәзар, Қарт дахъыцшын. Исмаил Беркокгы дхашьталаны даннеилак, уақа иҕахцаша, иахуша хрылацәажәараны хәан.

Сара исыхәтаз ацара Беқыр Сами Беи ицкәын игахьан азы, агбағы иситар акәын, аха иситаз 50 лир затөык роуп. Иаанхаз 100 лиракгы алеитенант Исмаил Хакқы ила исықәиршәараны дыҕазаарын, аха ацарагы смоуит, исыцтараны иҕазгы уаха дсымбеит. Рыцхарас иҕалаз, Исмаил Хакқы сара сцара ада, аруаа рцарагы иман, уи данымаа агба иҕалахъаз аруаа маатк

апара рымамкәа иаакәеит. Икәлаз реиҳабы иансеиҳәа афызцәа ирзеитасхәеит, аха хәаас ишьтырымхуашәа анызба, сара ағбағы исоуз 50 лир наганы дара ирыстеит. Ажәа цхақәакагы нарахәаны ргәы кастеит.

РАҘХАТӘИ АҘШАТЛАКӘ

Трабзон азаигәара амшцәгәа хәхъеит, аҘша бааҘс хәкәшәеит азы шытахька ххынхәны раҘхәа хзыкәшәаз амшынбағәазак ағы хеиҘхәахкит. Ҙымш хәҘшит, ахҘатәи амш азы иантынчраха, Трабзонка хдәыкәлеит. Трабзонгы уахык хәҘхәеит. Хәзеггы документ хәа акгы хамамызт аҘнытә амелициа гәрамгарыла иҳәхәаҘшуа иалагеит, анцәа иҘнытә, агарнизон аҘыза Али Рыза Бей иахдыруаз иакәын. Уи ибзоурала БаҘымка хцара акгы аҘырхагамхейт.

РИЗЕ

Ризе хәнней ашьтахь аҘшатлакә еиҳагы аеарцәгәеит. Жәамш ара хәнхар акәхейт. Ара Ризе ажандармцәа реиҳабы амаиор НааҘы Бей исасдкыларәа ххаштуамызт. Даараза анамыс змаз, зыжәлар бзиа избоз азәы иакәын. Ризентәи хәшиашаз БаҘымка хәзцомызт азы раҘхәа ХоҘа, уаантәигы БаҘым хцәп хәа хәзбейт. АҘра хәычык ала хамцозар уаха хәзлацашәа хәа акгы хамамызт. Уи МаҘараҘы Мехмет Бей иахыы игейт. Ари ауафы маатк апара хамымхзакәа БаҘымка хәигейт. Аиашазы ари ус дуззан. Жәамш раҘара Ризе хәкәнатцы аруаагы рырмаҘәкәа псахны азеипш маҘәкәа рзааххәеит, уиггы сара схарц ала акәхейт. Икәхцарыз, знык амәа хәицыкәлеит, шытахька хынхәышыәа хамамызт.

Амш анеилга цхыбжьон ХоҘака хдәыкәлеит. Ризетәи хфызцәа хамәа иакәныхәаны хнаскьаргейт. Саргы рысасдкыларазы иҘабуп хәа расхәеит. АҘрашхәа хәкәтәеит. Жәабран мза антәамтахь инейхан азы ахауа кырза ихьшәашәан. Амш еилгейт. АҘшатлакә аангылазаргы амшын макьана итынчмызт. Сара амшын сҘырхагамызт, аха глийев амшын инааломызт аҘнытә цәгәала дкынцыцын ХоҘа цырхагада хнейрц азы анцәа диҳәон.

Ризе сшьапкәа ашәрақәа ирkit. Гәгәалагы ахәа снәтеит. Арратә хәкымк исиҘаз ахәшәкәа ныкәызгон, иара Стамбулгы амәа хәкәлаанза ахәшәкәа рацәазаны иаасхәахьан. Есымша сшьапкәа амшын зы ала изәзәаны ахәшәахысшыуан. Сыхәрақәа Дағьстанынза сдыргәаkit. Ишаанза ХоҘа хнейхан. Агағы хзыкәшәаз кахуажәырҘак аҘны хымш раҘара хәангылар акәхейт. Икьакьаза гәык хәкәианы хәцәеит. АрҘ агәаҘрақәа ирыхьканы алеитенантцәа Музафери Емини шытахька ихынхәырц рызбейт. Иага расхәандазгы, «хәрааибашьра хәлцит, иаххәағаз аҘбаба хәзхоит, уаха хәлшом» рхәан, хәаныжьны шытахька ихынхәит.

Ризентәи ХоҘака хәнцоз ашхәағы ХоҘа фыц еиҳабыс иарҘаз Хаири Бейгы дхәцын. Уи инапы ианырҘаз амәцурәахы амәадыкәын. Ари ауафы Сириатәи ачеркьесцәа дреиуан. Ирейхәзоу арҘафратә школ далгахәеит, акыр иаҘсоу, ахшыф змоу арҘыск иакәын. Иарей сарей хәибадырхьан Стамбул рҘафыс аус аниуаз. УшьҘа арҘафра дакәытны анапхгарахь диасзаап. Ари хәикәшәара цьара иҳәхәап, ма ХоҘа тыҘк аҘшааразы дхәцхраап хәа сгәы иаанагейт, аха башан. ХоҘа хәнней хәра хәкәым, ихәҘа дахыпхәашәа тыҘк изымцшааит. РаҘхәатәи амш азы дахбаразы аиҳабыратә усбартахь хәнней, дзыҘ-зыҘуа иҘацәыз уадак дыфнагылан. ХоҘа ага раҘхәаза дахьақәлаз атыҘкәа ирейуан аҘнытә хыҘакырҘак аҘшаара даараза иуадафын. Хымш акахуажәырҘағы хәныпхәа ашьтахь, амшын ағыкә ихыкәгылаз хыбрак ағы инхоз аруаа хрыцхәшыаны уахь хәннарыпхәа ашьтахь маҘк хәҘсы еивахгейт. ХоҘа аҘсабара даараза иҘшзоуп, аха ақалакь еилаханы икоуп.

Ара мчыбжык хәнхейт. Ари аамҘазы БаҘымка иҳашьтыз ауаагы хынхәит. Избанзар уи аамҘазы БаҘым ақалакь Англияа рнапәҘака икән, рыруаагы иахьабалаак агәҘарақәа мәаҘыргон. УрҘ рылапш хәҘамшәкәа азхыҘра акырза иуадафын, избанзар хәшәаныркылаз

еипш иаахгәйдцаны хшыршыуазгы бзиазаны иахдыруан. Амала Мехмет Бей иуаажәлар убри аҕара рус иазказан, иармарианы, хнаганы Батым уаанза иалырххыз аоны хныфгарцеит.

Ғынла англиаа реибашыга ҕба амшын иаххыз иахканы тхыбжьон амш хақәлеит. Ари аҕба хара Ризе ханыказгы иааин агаға инадгыланы аруаагы цытфок зхытны ақалақ иналапш-аалапшны ихынхәны ицахьан. Харгы абри ахтыс аамыштыахь уахынла мацара аныкәара хеазахкит.

Хоҕантә хандәықәла ашьтахь амшын еиҕа аҕарыцәгьейт. Хашхәа иамаз аматоргы бжысит, убри аҕнытә амфан апрақәа аартны мацара хцар акәын. Иара Батымнза убас хнейт. Батым агағағы англиаа реибашыгатә ҕбақәа гылан. Хашцазхыцуаз? Хаззегы хшәапырхапуа хақан. Амала хамғапызгоз ауаа ргәымшәарей рпышәеи анахба хара хшәарагы ааххытцит.

Батым ханазааигәахоз халашарақәа харцәейт харгы хәхәхәза асаарағы хиейт, ацәажәара, асигарет ахара, акагы азин ыказамызт. Амшын абжы ада цыт бжык умахақәа ашьшыхәа аҕшахәа хазәаигәахон.

Атыхәтәан, аҕшахәа ааигәаза цыра хаангылейт. Хапсыпцәкыа еивахгомызт, акапдан ашьшыхәа «шәымаҕәа-шыҕәа акагы штышәымхын, шәызегы амшынуаа ркәақәа шәықәыртәаны шәызхахгоит. Уака шәара шәахәхцәахыша атыҕ мазеиуп. Ғынлагы ақалақ шәалахцойт, шәымаҕәақәагы шәахыкәлалаша афнахы хара ишәызнахгоит» ихәейт. Ишихәаз еипш, рыбгазара аҕынза азы иҕагылаз ауаа хаззегы ркәақәа хәқәыртәаны мацара хмырбаазазакәа хазхыганы ааигәа игылаз аҕсызкыфцәа иртәыз қылак ағы хнаргейт, арака шака хгәақыз аиҕахәара даара исцәуадафуп. Ақала кырза итшәан насгы метрабжак аҕара ихаракын, атәаратқәагы халшомызт, арахь афнытцка иеиқәыз амца иахылцуаз алға хаблақәа тнахуан. Ақала фыца абырзен цсызкыфцәа иртәызарын, арт ауаа ироуз ацара ала уахык хәхчара рхәхы иргәзаап. Цәгәаҕсышьала ихаршейт, ашьыжь хәхчәафцәа ааин икахцашақәа хархәейт. Излархәоз ала, хәба-жәба минут аҕара бжәажны азәазәала ақала хатцытны, хапхәа ицоз ауафгы дмырзкәа, хәишьтагыланы хцар акәын. Хәизәаигәахарагы каломызт, хәицәызыргы. Абас ала хәхнеиша ханнарғалак хәазгаз амшынуаа рус хыркәшахон. Уи аамыштыахытәи аус хапшәма фыц инапы ианызаауан. Ииашатқәканы ххәыц камшәазакәа хтыҕ фыц аҕынза хнаргейт, адырфәены хәмаҕәақәагы хазнаргейт. Харгы излахалшоз ала, ргәы кәхцейт, аха ирахтәз ацара икарцәз аус азы азбахәгы ухәаратәи икәмызт.

Хара Хоҕа хаштәаз, дара араанза иааны хусқәа зегы атыҕ иқәцаны, нас еиҕа Хоҕака ихынхәны, даеазнык хрыманы Батымка харгейт. Зәкәйтәуафроузеи, аиашазы, ари хаштра ақәзам. Батым, абаза Мустафа Бей хәа ахәаахәтфөи идәкыан афбатәи аихагылағы иказ иофис аҕны хаангылт. Мустафа Бейи иашыа Ахмед ихәхәхәтфәоуп. Уи адагы Тыркәтәыла аихабыра рганахәала уск мфәаҕатәызар дара роуп цызара азызуа. Даара икәышу насгы игәымшәоу уаауп. Фәаха ракарадара рғы хсасын, ишахәтаз ала ак хәгмыжкәа хамфәапыргеит. Карт хазлацашаз адокументқәагы хзеиқәдыршәейт, арт адокументқәа излархәо ала хара хазербацәантәкәан. Мустафа Бей санихцәажәа, иара изкны исгәалашәаз хтыскгы сазаатгылар сҕахуп:

Нури Цашыа англиаа дантаркы, Мустафа Бей иашыа иҕа, фыца ифызцәа ааштыхны, дцаны англиаа рыруаа дрыкәлейт, Нури Цашыа даанкыланы дахыкәз дзыхчоз ауафгы иааигәйдцаны дышыны, дрымихит. Амала аиҕахысрағы ифызцәа рфыцагы тахазаап. Ари ацкәын гәымшәа Бақәа саникәшәа, Нури Цашыа духатгылама хәа сиязцааит. Ацсшәагы саимхәац, аха сара исуалыз кәстцейт, сашыак ага инапакынтә дфысхит» хәа атак ситейт.

Мустафа Бей амш хақәлаанза мазала абас дсәзцааит: «Атыркәцәа Батым рнапәы аагара ргәы иҕазаап, хара имгәкәа арахь рыруаа аларғалозаап, ииашоума?» хәа. Сара ари шиашам, баша шпропаганда цәажәароу, иаартны иасхәейт. Уи дақәгәыҕны ихы акы иалаимгаларц

иасхәеит. Наф-наф иареи сареи Стамбул хәнеикәшәә иасхәаз ажәәкәә сгәаларшәаны, ашәартара дшацәысыхьчаз азы итабуп хәә сеихәеит. Ари ауащы замана абольшевикцәә хәхаахәтра уск дахыркьаны ахы дадыргазаап.

Бафым азааигәара цсуа қытак ыкоуп. 20-30 тзы нхоит. Ацсшәә макьана ирхамыштзац, алаз диалект ала афырқәшәагы рхәоит. Аха Мустафа Бей арт дреиуазам, уи милатла длазуп Реис-оглу Мустафа Бей хәә иархәоит. Иага ус иказаргы, иара шыта дацсуахеит. Ацсуаа Афәеи уи акәша-мыкәша ахра аныруз ағбақәә рыла Ацсны инеины уа анхара иалагаз ауаа ацсуара рыдыркылан, иацсуаахеит. Мустафа Бейгы абарт дреуиан. Султан Хамид ихаан Стамбули ахтынрей рфәи кырза ахьз-ацша змаз (тәыс икартаз ауаа аахәаны изтиуаз) Каптан ица Хасан Бейгы Афәәтәи ацсуа хәә дырдыруан, аха уигы хылтцшәтра длазын. Уи ицкәынгы Цьанбазбашы Рыза Бей дыспортсмен дун. Ацсшәә цкьаза изхәоз ари ауащы ацсуарагы ибзиазаны идырны иныкәызго дырузәкын, сацсуоуп хәә ихы ицхьазон, иангы д-Маршьан-пхан.

ҚАРТКА ХДӘЫҚӘЛАРА

Ихауз адокументкәә рыла адәығба хәкәтәеит. Қарт ханней Азиз Мекер уа дахьыпшын. Хнейны асасаирта «Кавказ» хәәналеит. Мчыбжьык ашьтахьгы Бақәәка хдәықәлеит. Хсасаирта ахарць 1700 маат «асовет абарон» (атәылахьчара асовет-аред.) ахьзала Хаидар Баммат ишәеит. Арака Синқери Жабагы ила, иара убас агьырт Нхытц Кавказтәи аинтеллигенткәә рыла хәибабейт, хәицәажәеит. Хаидар Баммат Нхытц Кавказ аиҳабыра рхәтарнакс Қарт дықан. Аха иабаказ Нхытц Кавказтәи аиҳабыра?

Стамбул Нхытц Кавказ афьнтә ирацәаны аделегациякәә хтааит. Арт, Тьрқәтәыла аиҳабыра роума, хара хаума даараза гәикала хәрпыланы иҳадахьылеит, ирейгьзоу асасаиртакәә рфәи инхархеит, аха уажәы дара рхатакәә аацхьара шхартазгы, Кавказаа рацхьагылащәә хара хәицш гәаартыла иахдымлеит. Сыздырам, хара хәцсацгыл хәцәыхараны хәхьыказ азы еиҳа хгәы цшааны, насгы урт рхатакәә анахбалак хәцсацгыл хбошәә хәхьыкалоз азақәу, еакала хазнейуан. Хара амхәцьыра иҳанатоз ахьаа иахкьаны хәгәхьаагара кырза иеиҳан, арт ауаа ракәзар усгы рыцсацгыл афәи иахьынхоз афьнтә хара ххьаа рзейлымкаауазар калап хәә сгәы иаанагон. Уи алагы Қарт избаз Кавказтәи аинтеллигенция ахақәитразы ргәы хыт-хытуа икәмыт, аиашазы, абарткәә даараза сгәы карыжьит.

Мчыбжьык ашьтахь Бақәәка хдәықәлеит. Адәығбафәи анефт афьы тачын, аарлақәә хәцсып еивго, Бақәәнза хнейт. Жәабран мзасы, цхынгәымза еицш акәын амш шыказ.

БАҚӘА

Нхытц Кавказтәи аиҳабыра Бақәәтәи рхәтарнак Али Бей хәицылеит. Али Бей динтеллигентуп, даргьинкәә дреиуоуп. Мышқәак раахьыс Бақәә ханхоит. Уаха Нхытцка хазцомыт. Ари зыхьаз нас иеилахкааит. Дагыстан иказ Нури Цашьа иофицеркәә цытфьык абольшевиккәә ирфәгыланы аполитика мөацьырго иалагазаап. Уажәы харгы урт хьидгылар хәә ишәазаап! Уахьык, Али Бей иуадафәи имөацәахгаз аизарары арткәә анеилахкаа, сара ари шиашам расхәеит. Избанзар хара хгәыц Азербайцанаа, мамзаргы Қьрттәылаа рускәә рзы ианы ишыкам, абольшевиккәәгы ағас имцхьазазакәә, Кавказ ахақәитра иадгыло зегьы реицш хашрыхәацшуа аартны ирасхәеит. Темирхан Шура иказ «Асовет оборон» захьзыз /ахақәитразы икәцоз аиқәара/ анапатка хәныкала, ахарцькәә рхәхьы иганы, Нхытцка ацара азин хәртеит. Хәицәажәара мөацьызгоз Азиз Мекер Бей иакәын. Арра аганахьала хделегат Исмаил Беркок иакәзар, уи макьана дмаацызт.

ЦАЛАМА

Цаламатәи авокзал аҕынза адәыҕбала ҳааит. Уи нахыс ицомызт. Смуртәи ацҕа Нхытц Кавкази Азербайҕани рыбжъара хәааны иахьхыз иахҕьаны зегьы иеимактәыс ирыман. Азербайҕанаа ари ацҕа рнапаҕы иааргар, рааигәара иҕоу ашьхаҕы иахылацшуан, аха ашьхаруаа уи иақәшаҳатмызт.

Цаламатәи авокзал иахылацшуаз аруаа рҕыза, Макри ақыҕа иеиуаз амаиор Осман Ефенди иакәын. Ари ауаҕы Нхытцка хазлацаша аусқәа реиҕеааразы даараза дҳацхрааит.

КОЛЕР

Ара арратә центыршәа иҕан. Урыстәыла иацәынхаз Арратә хыбрақәа рацәаны игылан. Абольшевикцәа рыруааҕы атырқәа офицерцәаҕы маҕымкәа иуҕылоит. Аиашазы, иаацәоушьаша тагылазаашьак иҕоуп. Атырқәа офицерцәа ахәылбыҕеҕа цьмак хазшьны аацхъара хартәит, тхыбжъонынза ҳаицәажәон. Хәицәажәара атыхәаны абольшевизм ахь икылымсыр амуит. Аруаа реиешаны иҕан, пытҕык абольшевикцәа ирыдгылон, еҕьырт урт ирҕагылон. Арт аруаа зегьы Нури Пашья инапатцаҕа иҕан, абольшевикцәа раанкыларазы руалафахәҕы азербайҕанаа ирзыршәон. Арахь абольшевикцәеи дарей цьарак иеицынхон. Ртагылазаашья акалашәақәа ишыҕаз даргы ирбон, аха икарцарыз. Анатолиа абжеихара аҕа инапаҕы иҕан. Ажәлар ракәзар, аибашьяра ахықә инеины ихықәгылан. Аҳалифа ируааи Мустафа Қьемал идгылацәеи еиҕагылан еибашьяуан, иаиааиуаҕы макьана азәҕы издыруамызт!.. Иҕалари хәа ицшын.

Колер тың барақьатуп. Харгы кырза ибеиаз, ақьафураҕы бзиа избоз Суҳан Бей хәа азәы хасны хәитан. Ауҕа Қарт аахыс ихацыз аполковник Саликоф Бей шаанза Колер иҕаз абольшевикцәа рхадацәа драцәажәон, аха иеибырхәаз хәа хара акгы хәимхәеит.

Коллернза хныкәара даара иманшәалан, аха уи нахыс акырхза хҕәаҕит. Иахьабалак хәынцәан, акамбашьқәеи ацәқәеи зцакыз ауардынқәеи рыда узланыкәаша акгы иҕамызт. Харгы ақытауаа ирымахьхыз акамбашьқәа зцакыз ауардынқәа хрықәтәаны Даҕыстанҕа хдәықәлеит. Хәлаанза ақәа кыдтәаны иауан. Ахәынцәа халаланы хцон. Ахәылбыҕеҕа хкамбашьқәа уаҕа анрылымша, иаангылеит. Арахь хҕьалангы хәҕан, ауҕа хәхьяанҕасшаз хәа тыцқ хзымпшааит. Ажәакала, адәы хәақәхеит, арахь цәҕьала ихьтан, хцааит. Зымаҕәақәа цаҕаз хҕызцәа ракәзар ишәит, руазәы дычмазафхеит. Қарт ханыҕаз амҕа хәқәлаанза мацк акониаки, ацәымзеи аасхәахьан, урт ари ауҕа кырза ихәхәеит. Ғамҕақәак акониак иржәны, иааспыхьашәаз акы днылахәаны цьара дсыриет. Акониак хчымазаф ишьапы дықәнаргылт. Ишысхәаз еицш, хамҕа ҕьаланы тхыбжъон адәы ханықәа, хамҕапызгоз ауаа уаҕа аныкәара азин харымтәит, избанзар Кавказ зегьы хылагыла иеилан. Дербент аганахьгы абольшевикцәа аибашьяра иеҕын, уаатцысыр, атх алашьцараҕы узлахауа уздыруамызт. Убри аҕнытә «абра шәыпшы» рхәан, ааигәа қытак хзыпшаауазар хәа ицеит. Аах! Абзиара, хәыда-цсаданы ишцаҕоу! Жәымз дузза абас аҕьабаа хәдызбалаз абарт ауаа иахья санрызхәыцлак, сҕәы сыхуеит. Избанзар хара дара рзы иҕахтәеи? Акымзаракы... Урт ақыҕа ацшаара ианаҕыз хара атаара хәҕын, скониак ашьшьыхәа, ачымазаф аҕхья днаргыланы, идсыржәуан, аха иара уигы шаҕа ихазхарыз... Атыхәтәан, сцәымзақәа аасгәалашәеит, уртхы ишахархәазгы цьашьахәуп. Ацәымзақәа руак аркны цьара ианықәсыргыла ашьтахь, аҕьырт сьыба иааҕыхны, шәақькгы аашьҕыхны, акапитан Ғефвик Бей иахь «уаала цәаҕья-маҕья иахзеидкыло ааидкыланы мцак еиқәахцап» хәа иасхәеит. Анахьарахь хшынапш-аацшуаз, тыцк аҕы ақәыцқәа рацәаны ирхны ишеикәыжьыз гәахтәит, ари анахба даара хәигәыргәеит. Аха ақәыцқәа баазан, амца шцахаркуаз, арахь ақәаҕы қәырцсо иауан. Убри аамтазы еиҕа ацәымзақәа анаасгәалашәа фба-хца ааидкыланы амца наркны, ақәыцқәа инарытастәит, ишнеиуаз агәақьхәа амца нажит. Ох гәышьа! Уажәы хҕызцәаҕы ааир рызхара рыҕедырцхаразы

рықәғәқтып хәә хашхәыцуаз, харантә иаауаз ыыңа гәәхтеит. Хәыцәә роуп хәә хшырзыңшыз, адауы иаыызаз ыыңа ауаа аины иаахәңгылеит. «Шәызуствәәңа» хәә ханразцаа, иааңышәарччан, «Мерага ақыта хәиуоуп шәәра хшәышьтоуп» хәә атак кәртцеит. Уаөтас тыңк иашьтаз хәыцәә ақыта Мерага ақынза инеизаап, икоу еилызкааз ақытауаа урт уа иаанкыланы, хара хәңшааны уахь хәнаргарц азы арт ыыңа хәаарышьтзаап. Аха сара аиаша шәасхәәп, мерагаа ахаан асапын зымбаңыз, атцакәә иркыз риарта кыашькәә срылаиар ааста, абра суапа аасыкәыршаны амца сыөхәәәаны сыңәар еиғасшьон. Аха иааиз хрыцны хамцар ауамызт ақнытә амәә хәкәлеит. Хуардынқәәгы хашьтахькә иааиуан, амәәкәәгы даараза ибааңсын. Атцыхәтәан, Мерага ақытағы хнеит. Ара қытоуп злоухәәрыз, ашьауардынқәә ртәарта иаызан, ыыңкәәк ахахә дүкәә рықәңкәә рыкны, егырт атыша ишынтахараткәкә иыхкәгылан!.. Ауа хәңсы шыаны, адырәәены аси ахәынцәеи халхо, еиға амәә хнанылеит. Хәазгаз ауардынқәәгы шытахькә ихашьтит, избанзар хәхьцаша атың ақынза Мерагаа хәргар акәын. Уи нахысгы хәхьнеиуаз рнапы хәныртцазаап. Абас ала, хнеимдааимдо, акыр аңбабаа хәдырбәлеит.

Амәәан Каимакам Рифат захьыз дызхәгылазгәыңдык аруаа ыыла иццакы-ццакүа ишааиуаз иахңылеит. Арт аруаа ибналаны иаауаз иреиңшын. Реиҳәби хәреи аңсшәә ааибәххәан, маңк хәаицәәжәеит. Уи ируаа иманы Азеирбаиңанкә абналара хыкәкыс ишимаз хңәимзазеит. Изыккәызгы уи ауп, Османтәи ахәынцәарра аофицерцәә иреиуаз амаиор Қыазым Бей, Леваше ақалақь ағы иеиңкәаз Асовет еизара еимырпны, иееим ахтысқәә иеахьрылаигалаз ақнытә, абольшевикцәә итырқәә аофицерцәеи аруааи иахьаарыкәшәоз рышьра ианалага, Рифатгы ируаа ихьчарц азы Азербайиңанкә деихәзаап. Хәргы уахь хңцарц хәбжыгеит, аха сара иага кәларгы хамәә хшәцәхьамтүа иасхәеит. Иҳаңыз ыыңа абольшевик цкәынцәә «хәхьцо Қыазым Бей хәаимпытцашәар кәлоит, хара ара хшәыцрытүеит» рхәан, хәаныжыны ицеит. Арт аңкәынцәә руазы нас Тәмирхан Шура сиқәшәеит. Имағәкәә цсахны, ижаккә аушьтны, акыр иееиңеикит. Ари аңкәын инахьркәаны ибольшевикыз азә иакәын.

ЧИАХНЕ

Мерага аамышьтахь Чиахне ақытахь хнеит. Ақытауаа гәыкала иахңыланы хша-шаны, өнағала хрыдыркылеит. Арака Қыазым Бей избәхә хәзцааит, аха иҳәхәз зегы ухәан-схәанын. Аиаша анахзеилымкаа иара Қыазым Бей дахьыкәз, Меңьалискә ацара иақәәхкит, аха хәыцәә- абольшевикцәә, дара ағас изыңхәызоз рышкә ацара рзымгәәгыт. Уи азы Ебубекьир Пливи сарей заанатцы хңаны ағагылазаашьа еилкааны хбызцәә икәртцаша раххәарц хәзбейт. Адырәәены амәә хзырбәшаз ыыңа аашьтыхны хдәыкәлеит. Амш хәкәләанза абольшевикцәеи хәреи хәинаалеит. Дара Азербайиңан икоу, абольшевикцәәгы ибзианы ирзыкәз Нури Цашьа идлазомызт, аха хәргы, Нури Цашьа инапаңака дшыкоугы, абольшевикцәә ирғагылаз Қыазым Бейи иыыцәеи ххәатәы харто икәхцар акәын.

Меңьалис даараза итшәоу аөхаак ақынтә анеирта амоуп. Аңсабара абаагәәреиңш иахьахьчо тыңуп. Аиашазы, Дагыстан ақытақәә зегы ари аыыза атыңкәә рғы ауп иахьыкоу. Инымцәәзо аибашьрақәә рнаөс ауааңсыра рхы ахьырыхьчаша атыңкәә алхны анхара иалагеит. Аөхаа хәназааигәаха, акарулра икәгылаз атырқәә аруаа аахңылан хәаныркылеит. Хәзегы бңарла хәибыған, «шәәбацо» хәә иҳәзцааит, аха сара стамбултәи атырқәә бызшәәла «Меңьелиска Қыазым Бей ибара хңоит» хәә анрасхәә, софицерыз цыыршьан, иаразнак реааныркылт. Амала, бңарла уахь хнеир, дара лахь рыртон ақнытә хәбңарқәә дара рғы инхәжыр ртаххейт. Сара ари сақәшахәтмызт, аха Ебубекьир уаха имуит. «Сабңар цыаргы инсыжыуам» схәон, уаха акгы схәомызт. Атцыхәтәан, аруаа руазы «хәңхә уиасны амба хәрба» хәә иасхәан, хәбңарқәәгы наганы икәәкәә иныкәыстцеит. Ебубекьиргы уаха мап анизымк, Меңьалиска хдәыкәлеит. Амәәағы ача еиқәатцәә иаңхәауа, ана-ара иеиқәыз амца

иахагылаз атырқәа ируаа хцылон. Сара ант анызба, «Ирусыз арт ахәыч рыцхақәа абрака? Иззықәпоз? Ирыхчоз?» хәа схәыцуан.

Қәазым Бей дахбаанза рақхәа ируаа ахыглаз ахыбра ду аҕны хнаргеит. Хабцарқәа захтәз аруааы хашиашаз Қәазым Бей иахь хнамгакәадаеа мацк хтырцаарц азы уахь хнейгеит. Уи дагыашан, хәхнейиз, аофицерцәа санырба даара исеигәыргәеит. Дагыстантәи ахахә шыхақәа рыбжәара ртәылауааык дахыырбаз ргәы иахәеит. Ибзианы срыдыркылеит, иҕазаныз сзейтархәеит.

Қәазым Бейи абольшевикцәеи рыбжәара ашыа кәтәазаргы, иахынзархәоз аҕара инартбааны аифагылара ыҕамызт. Амала иага ас иҕазаргы, Бақәантәи амәа ханықәла аахыс атагылазаашыа аеацсаххьан, абольшевикцәеи атырқәа офицерцәеи рыбжәара ашыа анкәтәа хара хтагылазаашыагы мацк иуадаөхеит. Харт ххықәкы анагзаразы абольшевикцәа харнааланы хныҕәар аҕын. Қарт ақәзаит, Бақәа ақәзаит, урт хәхьрацәажәоз абас еibaххәеит. Иара уи иахҕьануоп абольшевикцәа рөызцәагы зхацрытдыз. Уажәы Қәазым Бей ихымәацгашыа харт хусқәа зегы цхастанатәуан.

Хара хгәыц ағы Азиз Меқери сарей хәда зегы офицерцәан, ихацыз абольшевикцәа арт ахтысқәа рышьтахь хөызцәа рахь ирымаз агәрагара рцәызит. Арахь хара урт рыцхыраарей рыгәрагарей ада цсыхәа хамамызт. Ари амыза амчра дузза аеацхәа ихалшарыз?..

Қәазым Бей адырра иоуны азин аныҕаитца ашьтахь иара ишҕа харгеит. Ихи-иғы ғахәаны аиарта данын, ихчы ацака икьарахә шатцызгы, карабинк иварағы игылан. Хәтала хәибаздыруамызт аҕнытә гәрамгарыла дхәхәацшуан. Игәы кәзцәаша ажәа цхақәак наиахәаны, ацәажәара ахы асырkit. Анахь-арахь, кырза хәицәажәеит. Амба хәқәлеижәтеи быстаки цсуатцас кәтыжкы хамфацызт, иаргы уртқәа шыгәхәаахгаз еиликаазшәа иаразнак идиркәтеит.

Ари ауааы иааигәара шәарта ыҕамызт. Игәымшәаразы ашьхаруаа рыбзиабара ирхәхьан, ахьз-ацша иман. Иөызцәа офицерцәагы шичәшәоз убартә иҕан. Ашыакәтәара дашыцылоуп хәа лахь ширтозгы, хара хәзқәылаз амәағы акыр дхәхәар алшон. 25 шықәса зхытцүаз, алым иаөызоу, аҕарахәа иҕаз арпысцшзак иакәын. Амала лассы дгәауан, насгы аофицер еитцәаа рышкол далгахьан аҕнытә иөызцәа дырхыхәхәаны цхәаҕа ацара итахын азы знызынла ишакәым ихы мшпигон. Ари амыза ацкәын Нури Цашыа иматц аура мацара аҕымкәа, кавказаа рхәкәитразы дзымықәпарыз... Усҕан ижәлар рәацхәа иуалпшыагы наимызоз... Абартқәа зегы, иара убас имилац абзиабара ацакы иахынзасылшоз снақәгәғәаны изейтасхәеит.

Амилац азцаара игәы шархыт-хытцүаз анызба, ажәларгы бзиа ирбаз ари ауааы ххы дахархәароуп хәа сызбеит. Аха ари мариамызт, избанзар хара ианаму абольшевикцәа аус рыцура хәкәшахәтын. Иара иакәзар, рызбахә иахар каломызт, арахь абольшевикцәа рхәтәаагы Қәазым Бей аҕас дрыман, уи зыхҕызгы абри ақәзаарын.

Темирхан Шура иеифкааз Асовет еизара ахада Кабек, Қәазым Бей дидыршьхьан. Казбек итахара абольшевикцәа даара гәырөас ирыман. Мецәалис азааигәара цәара сасра дшыҕаз анраха, иқәланы дыршьырц иақәыркит, аха иҕаитцалакгы дрыцәеит. Иахәагы ину ашәахстақәа усҕан иоуз ахәрақәа ракәын.

Мецәалис хәхынзәҕаз Қәазым Бейи харей хәинаалеит. Насгы Чиахне иҕаз хөызцәа рахь аацхәара кәхтеит. Азиз Мекергы дрыцны иааит. Мышқәак раамышьтахыгы Ахушаҕа хдәықәлеит.

АХУША

Ахуша ақалақь аеы Али Хоџьа хәа зажәа акрылнадоз хәаџьак дыџан. Уи ицхыраара хтахын. Иара убас уа дынхозаарын Енвер Паша иашья еитџбы Нури Пашагы. Уигьы дбаны игәаанагара еилаҳкаар акәын. Дагьыстан ишахәтоу хусқәа хазбарц азы еицырдыруз ауаа рыцхыраара хтахын. Ианамузагы ма иаҳғамгылар акәын. Абри азакәын Ахушаҟа амџа хзықәлазгы. Амџа хшықәыз уахык қытак аеы хаангылт. Ари ақытағгы атырқәа ируаа ыџан, ирхагылаз аофицер уаџы бызшәа захауаз рџыск иакәын. Зны-зынла, ауаа иршәарц азы абомбақәа ртџәацуа арратә еазыкатцарақәа шымџапигалоз хзеитәиҳәон.

Цхыбжьон Қьаазым Бей иаишьтыз џыџьа ауаа хашә иасын хәрбарц шыртахыз рхәеит. «Иааиааит» анаххәа, бџьарла иеикәных иеибытаз џыџьа ашхауаа ааин, хахьзала иџыз шәкәык хәпхьа инықәырцеит. Ашәҟәы иахәоз ала, аполковник Саликов дара драхтар ртахын. Меџьалис иҟаз абыргцәа реилазаара ус иазбазаап. Арт рызеггы Қьаазым Бей иполитикатә хәмаррақәа ракәын. Меџьалис ханыҟаз изыҟамтаз дацәыпхашьяны уажә инаигзар итахын. Саликов кырза дшәеит, «срышәтар амџаеы сыршыуеит» хәа дгызуан. Хәргыы иага ҟаларгы, Саликов итара хгәы итазамызт. Иааз ауаа ирымудәҟьар, хәргыы хицны хҟоит хәа хазбеит. Атдыхәтәан, хнеины Ахуша иҟаз аруаа реихабы хиацәажәаны ицхыраара хәхәеит. Ари аофицер иҟаз атагылазаашья анеиликаа, иааз ауаа адта рытаны шытахьҟа ицхаирсит. Ари ахтыс аамышьтахь Қьаазым Бей иганахьала иҳамаз агәрагара зынза иахцәызит. Саликов иакәзар, изахуз аиџызара дацамхеит, Темирхан Шура иахзыҟаиттаз абзиара ала иуал ашәара дахьзеит.

Кавказтәи аиҳабыра рхатарнакс иҳацыз Ебубеҟьир Плиевгы абольшевикцәа драҟан, аха абольшевикцәа кавказаа рхақәитра ишапгылаз, насгыы ишхәцхрауаз иахәаны дсыргәыбзыҟит. Ахуша хәҟанатц Азиз Бейи сарей Али Хоџьа хәицылеит. Хара хықәкысиҳамоу Кавказ ахақәитрра шакәу изеитәххәеит. Хгәаанагарақәа хәтыр ақәитцазшәа хбеит, насгыы хәргыы хәхькавказ хылтцшьтрақәаз даараза игәы ишахәаз, илшо азгыы ихы дшамеигзоз хәиҳәеит. Хәргыы инапы хнагәзны игәы ааҟахцеит.

Нури Пашьягы ақәғиарақәа хзеигьашьяны, ацхыраара хәицеит. Нури Пашья, зыхшыџцару, теитыпшла иеинаалоу, аҟазараеы абаџхатәра злоу уаџын. Амала ахтысқәа ирыхьҟаны уажәы Дагьыстантәи ашьхақәа рҟы дыџан. Ихарцьқәа зеггы Азербайцъантәи аиҳабыра ракәын изшәоз. Абольшевизм ашәартара аанкыларазы дықәпәр акәын, аха ари аеагылара шилымшоз идыруан. Тьрқәтәыла атагылазаашья ееемызт, хыла-гәыла иеилан аҟнйтә мақьаназы ара дыџан. Насгыы Қьаазым Бей иеипш абольшевикцәа дырҟагыланы деибашьяуамызт. Уи моу иара дахьыҟоу игылаз абольшевикцәа ррациатә центргыы имбозшәа ҟаитцон.

Мышкы, Нури Пашьей Азиз Бейи, сарей хәицны абри астанциахь хнеит. Иршәымкәа-ирхамкәа, ирыцхәхәа, џыџьа ауаа аарлақәа игылаз ахыбраеы ррациа иахагыланы гәыла-псыла аусура иаеын. Аиашазы, ртагылазаашья баны, арт ауаа хәтыр рықәымтара иашамызт. Уи аамтазы, абольшевикцәа Польша ахәааеы аибашьяра иаеын. Арациа иахагылаз есымша аибашьяҟынтә ажәабжь шроуаз, насгыы арт ажәабжьқәа мазала аус зуаз рџызцәа рыцхырааны ақытақәа ишрыладыртәоз атәы хзеитәрхәеит. Сара исзеилкаауамызт Нури Паша абра усс имаз, аха дабацарыз?

Ахуша атырқәцәа рыла иеиҟекааз Нури Пашья ируаагыы ыџан. Арт аруаа ауаа рыкнахарта ахьыргылаз ашта ду аеы есымша аеазыҟатцарақәа мџапьргон. Хымпада, ари акнахарта абольшевикцәа ирызкзамызт. Ус акәызтгыы ани арациа иахагылаз џыџьа кнарымхауаз! Арт зеггы Дагьестанаа ирылалаз ацәгьауцәа рахьырхәра, рыршәара иазкын. Нури Пашья ас ахьыҟаиттаз диашан, избанзар ацәгьауцәа рганахьала Дагьестанаа ушьтатәкьа ргәы пцәахьан.

Ахуша хәаны Нури Пашьей Али Хоџьей хәрей хәиқәшәаны хәнеинаала, Меџьалис иҟаз хџызцәей хәруааи хрыпхьеит. Уртгыы ааины Нури Пашья ируаа ирыцынхо иалагеит.

Нури Пашья изааигэаз Черкъес Мухарреми Адашья дзыхьчоз дагыстантэи Али Кылычи даара иахзааигэаны рхы аадырцшит. Али Кылыч хапхьяагагы избахэ схаараны сыкоуп.

Дагыстан, Цьелал Коркмазов захьзыз азэы абольшевикцэа пызара рзиуан. Али Хоца абри ауабфы хиацаажэаны дхадгыларатэы икахцарц хабжыгеит. Аиашазы Али Хоца игэаанагара харгыы иахгэацхеит, избанзар харгыы хзышьтаз Дагыстан зажэа иазызырфуаз, амч змаз ауаа зеггы Кавказ ахакайтразы реидкылара акэын. Ахэацагы хэацаажэоз абри азакэын.

Азиз Меқери Али Хоцеи реицаажэарафынтэ ихадарақэоу абра ианыстоит.

Азиз Меқер Бей -Шэгэанала, Кавказтэи аихабыра Дагыстан мацарала ишыақэгылома, мамзаргыы Нхыцгыы алахэу?

Хоца -Нхыцаагы ақашахатзар аихабыра Нхыц Кавказ ахызала иеицаажаароуп.

Азиз Меқер Бей -Узун Хацыи шэареи шэеимадоума? Шэгэаанагарақэа еиқашэома?

Али Хоца -Хайабыра ирыламкьякьяр хаизыказаашья бзиоуп. Ххэыцрақэагы акоуп хэа сгэы иаанагоит.

Азиз Меқер Бей -Ахэынцқарра асистема республиканы икалароума?

Али Хоца -Ареспублика реиха иахэтоуп. Узун Хацыгыы уаанза абас дхэыцуан, уажэы ас дхэыцуоу, игэаанагара ицсаххьоу сыздыруам.

Азиз Меқер Бей -Узун Хацыи иахь ацара хзалыршома?

Али Хоца -Ааи иалшоит, аха еыла жэамш рақара аныкэара атахуп.

Азиз Меқер Бей -Абольшевикцэа рзы шэгэы иаанагои?

Али Хоца -Хайабыра ирмылакьякьяр, дарей харей хаимабзиахароуп.

Азиз Меқер Бей -Абольшевикцэа рабашьяра атаххар?

Али Хоца -Абольшевикцэа ххэынцқарра шазхарцо рхэахеит. Ус акэзар, ари шэызцаара хайабыра атак карцааит.

Азиз Меқер Бей -Шэыхьз алагы, ашьхаруаа рыхьз алагы Нхыц Кавказтэи аихабыра адгыларей алаларей иахышэхаауеи?

Али Хоца -Исоветтэымхар, садгылафуп. Ашьхаруаагы Нхыц Кавказтэи ахэынцқарра аеалархэразы имазеиуп.

Азиз Меқер Бей -Абольшевикцэа Нхыц Кавказтэи ахэынцқарра ажэала мацара иақашахатцоу, шэкаыла ишыақэдыргэгоу?

Али Хоца -Ажэалагы ирхэахеит, шэкаылагы ишытырххьейт, аха ашэкаы хзаазгоз Каасым Ефенди захьзыз ауафы Шамил Кале дыршыит азы иара ызхьейт.

Азиз Меқер Бей -Узун Хацыи иахь хцарц азы шэызхацхрааума?

Али Хоца -Ааи... Шэымфа иацну аихабацаеи, ашеихцаеи рахь ашэкақэа фны амцацгацаагы шэыцысцоит.

Азиз Меқер Бей -Атыц афынтэ абольшевикцэа рыбжьяра зыхшыфои зажэеи иазызырфуа икада?

Али Хоца -Казбеки, Мухаи, Цьелали ракэын, аха урт аныршыы уажэы зажэа акрылнадо Цьелал Коркмазов мацара иоуп.

Азиз Меқер Бей -Цьелал Коркмазов хцицылома?

Али Хоца -Сицхьяр арахь даазом, аха ишэтахызар Леваше афынза шэцаны шэицылар шэылшоит, сара сгэы дук дақэымшэазейт, аха ма шэара шэзинаалар здыруада...

Азиз Меқер Бей -Тырқэтэылантэи иааз аофицерцаеи аруааи рзы шэгэаанагара зейцширои? Ицеггы аару, шытахька ихынхэоу?

Али Хоца -Хымцаца, узыкагэыгша, игэымшэоу аофицерцаеи аруааи хэагыуп, аха уаанза иааз саргыы кырза срылабжьязаргыы иамуит, хусгыы иамыхэейт.

Азиз Меқер Бей -Аха арт иаақэаз амхацыырцаа иреиуоуп, рыжэлар ирзааигэоуп. Ушытан иаауагы амхацыырцаа рылцашаара еиха еицэзар акэхан!

Али Хоџа -Иеиџуп. Кавказаа доухалагы иахьрыдхэалоу азы еиџа алџшэа аиууеит, аха арт адџа рытареи амайурақэа ршареи хайхабыра рнапы ианызароуп. Сара ари азы ажэа сьзшэытом.

Азиз Меќер Бей -Узун Хаџыы аофицерцэа итахуп, хџызцэа рыџныџкантэ изахашьтрыма?

Ебубеќыр -Арт аофицерцэеи аруааи Қарт џкоу Кавказ Ажэларқэа Реузара ахьзала, Стамбул сцаны иазгеит. Амала уажэы рџаџхьа хьымзгы згеит, иќасџари?

Али Хоџа -Аиџабыра џыц анаџырџалак ухьымзг ухьырхып, уажэазы урыцрымџын!...

Абас аќакқэа џазтоз Али Хоџа, Аладатэи Даџыстан иеицырдыруа, зажэа иазызырџуаз шеихк, имамк (ахэаџа) иакэын. Нури Ыашьа изы иакэым имхэазаргы, иќазаара игэы ишамыхэоз хайцэажэараџы игэастеит. Иполитика абас иќан: атэылаџы иагьа џаларгы, иара итыџ аџы дтэазар итахын, егьырт азцаарақэа уи аќара ихадарамызт. Ганкахьала, абольшевикцэа рхада Каркмозови хэреи хабжьара дыбжьацэажэаны хшеиќэиршэозгы, даеа ганкахьала, абольшевикцэа баны иќэымгылоз раќа Қьаазым Бей џас дќацаны игэы џаитон. Хынџажэиџаба дреиџауп, илымхагы аарла иаџауеит, хара ихэыцуа, зхатэ гэаанагарагы змоу тахмадак иоуп! Хэргы дхэќэныхэаны зегьрыла дхэцхрааит. Усгы хус ашеихцэа рнапаќны иќан, урт ажэлар рџы ирымоу ахэтыр ххы иахэрхэар акэын, иахмыцхраауазаргы ма иахдырхагамхар акыр иахзаџсан.

Стамбул иахзаауаз аделегациақэа иахзеитархэази Кавказ хэќэнагалейжьтеи иахбази геи-шьхеи раќара рыбжьан. Хара Стамбулынтэ амџа ханыќэлос Кавказ адтэа хэзтоз напхгарак, еиџабырак ыќаз џахьшон, аха Қарт хэхьнеизгы, Баќэа хэхьыќазгы хэтарнаќэак рыда азэгы дхэќэымшэеит. Дара уртгы қартааи, азербайџанааи рыцхыраара мацарала акэын рыџсы штэз. Кавказаа ринтеллегенциа раќэзар, рыќалаќықэа рџы рхатэы џстазааразы аќэцара иаџын. Ажэлар рыцэа аменшевикцэеи абольшевикцэеи рыбжьара иќарцара рзымдыруа ишэаќьаны иќан. Шэышыќэса инареиџаны рыџсаџгыли рхэќэитреи рыхьчаразы аурыс хэынтќар иабашьуаз Кавказаа гэымшэацэа, уажэы иааиз аѓагылазаашьа рхы ирзархэомызт. Акы затэыќ, шыаурак ахэсабала, аказакцэа ахьаарыќэшэалак иќэыргон. Аџааќэа рџы, абагаарақэа рџы, рырратэ хыбраќэа рџы ухэа ирыќэлаз аказакцэа зегьы ндыртэон.

Ахуша аќытаџы Хаџыы Али хэниацэажэа ашьтахь, Леваше иќаз Ыелал Коркмазов хэиџыларц хэзбеит. Абри ала абольшевикцэа раџхьагылагы игэаанагара аилкаара хэлшон. Адэахьала амилатэ зцаарақэа мап ацэызкуаз абольшевикцэа, ахэќэитра аганахьала хгэаанагара хэцеиџыршо хэцеиџырымшо Ыелал иќынтэ иеилахэауан. Насгы иара ихэта ххыќэќы дазаахгар, хэра хзы ќэџиара дуззахон.

Хэзлацэажэаз ахарџыќэагы Нури Ыашьа ихы иадитцеит. Леваше хэаннеиз аены ахэылбычэа Ыелал бей хэхьынхоз аџныќа ааџхьара иахтеит. Ыыарла иеиќэных џыџа аруаа ицны дхэзнеит. Иара даныџналоз, иџыз аруаа адэаџы ишизыџшыз ала, ишхэќэымгэыѓуаз убартэ иќан. Изхэќэымгэыѓуазгы Нури Ыашьа инапаќаќа иќаз Қьаазым Бей абольшевикцэа дахьраѓаз азакэын. Иара Қьаазым Бей ихьаны Кавказ абольшевикцэа зегьы Османтэи аофицерцэа цэымгыс ишьтыхны ирыман. Иагьа схэазаргы, Қьаазым ихьз аниахэлаќ дааќсаха, дќараха дшыказгы, аѓеџхэа дшџытќьаны, афаќ ихьон, убас дицэымгын. Аштэаџы игылаз ауаа рыкнахэртэ хэרבаны, «абри абра изыргылаз Қьаазым иоуп, саргы иахьанза имырбгазакэа иара изы иаанкыланы исымоуп» ихэон.

«Қьаазым ихымџаѓашьа иара иусуп, аофицерцэа зегьы атэанаќзом» хэа иахэаны, Қьаазым ихэаажэара ааныскылт. Иара сахьалагазгы сахьхэхьан. Хыќэќы хэдас ихэамаз -Кавказ ахэќэитрэзы игэаанагара сазтэаит. Кавказтэи ареспублика дшагылаџу, аха раџхьаза хэѓацэа-аказакцэа Кавказ ишыќэцатэу, нас ахэќэитра ишалацэажэатэу азгэеитон. Уи алагы Кавказ абольшевикцэа рнапаџы иааргаанза ахэќэитра алацэажэара дшазыхиамыз еилыскааит.

Леваше ацаразы амџа хэќэлаанза Ахуша хэныќаз абас хэзбахьан: Азиз Мекќер Бей Баќэаќа дцаны иаара хэззыџшыз Исмаил Беркок Бей диџыланы кавказаа рырѓарцэа-

аинтеллигенция аазганы Ахушаға иааигар акэын. Саргы Чечентэыла сцаны ажэлар срацэажэаны, насгы иалырхыз аделегатцэа сыманы Ахуша иаазгар акэын. Ажэакала, Кавказ ахақэитра иадгыло зегы Ахуша иеизганы, бжытыракгы мѡацганы ари азцэара ххаркэшар хтахын. Цьелал Коркмазов аизара аганахыла игэаанагара саназцаа, «ари аизара айбашьра мацара иазкны иеизароуп азы хашныкэаша иалацэажэароуп» хэа атак кайцеит. Цьелал изы абольшевикра ада уаха акагы шыкам анеилыскаа, иацэажэарагы саакэйтит.

Цьелал Коркмазов милацла дцатаруп. Ишысхэаз еипш, иахыркэацэаны дбольшевикуп. Сара саниацэажэоз ауа иабцэартэка изышытымхуа акынза дымцазын, аха ахақэитрацэагы, ареволюция дукэагы абри еипш икоу ауаа ирыбзоуразами? Ихыкэки хыаха-цахаада дадхэалан. Дара Кавказаа рыцкэынцэа рыфныцка абри ифыза шыца-хыы ыказтгы иахытэи ацэагылазашьа рхы иархэаны ирылдыршашаз рацэан, аха хара хтэка акалак дукэа рфы ирымаз ацэазаара бзиа рзыгэагуамызт. Ажэларгы цызада ианынхалак иабацарыз. Ашеихцэа рнапэы инхон. Уртгы ажэлар рыхшы ардысны ауасака реипш рныкэгара иафын. Нас ахақэитра, ахыпшырма абаргэалашэоз!.. Цьелал Коркмазов аизара иазкны иихэаз аартны сафамгылазеит, иахынзасылшоз дыргэыбзгны, абзиара ирганы сияцэажэеит. Иареи хареи ацэара хабжылар сцэахымызт, абас ххааза хыаеипырцыз нак-нак шака ихэахэазгы хэцэаха салацэажэоит. Цьелал иахыагы Дагыстантэи абольшевикцэа рнапхгара аихабыс дамоуп. Кавказаа рхақэитрагы дафэагылоит.

ВЕДИНО АБАА АШКА

Ведино, Узун Хацы, мамзаргы Изин Хаир Хацы ацэны қалакыс имоуп. Узун Хацы Кавказтэи ацызацэа зегы рааста игэгеоу, насгы зхы иамеигзо азэ иоуп.

Абольшевикцэа дырзааигэоуп, аказакцэагы рабашьра дафуп. Аруаагы аихабырагы еифкааны имоуп. Уи адагы ихызала ацэарагы тижьуеит. Ари ацэара Чечентэыла иахыабалак ахархэара амоуп. Уи хиацэажэаны хыкэки дазаахгар акэын. Иааркэафны иухэозар, хгэыгракэа еихарак иара идхэалан. Ебубекыри сареи иеицырдыруз цшык амѡацгацэа аашытыхны Вединока хдэыкэлеит. Хамѡадэгацэа, Кубалы Гераи захызыз, уаы назак дырхагылан. Уи иахыиуз абзиарака иахыагы иаххаштуам. Арт ауаа дара рыцэа рыла ихэацын, ахарцэагы рхэаы иргеит, ари ашыза абзиара узыуадаз? Кэбалы Гераи, хара Тыркэтэыла ханыхынхэы ашытахь абольшевикцэа дыршызаап. Цыанат гылыртас иоуааит! Кавказ ахақэитра зхы акэызцэа дыруазэкуп. Атыркэа ир Кавказ ианыказ иааирцшыз афырхатцэара ирызкны иртэз амедал есымша иацэа икыдын. дтынчза дыкан, даара дуаы кэыган. Икэлаз абольшевикцэа шыца таирхеит, аха нас иаргы дыцсгэышыеит. Аурыс хэынцэар ихаан акыта Кэуба дахыеихабыз акнытэ абольшевикцэа цэымгыс дрымазарын.

Вединока хэлацоз амѡафы Хэунзах захызыз баагэарак гылан. Ари абаагэара аурыс хэынцэар ир рфы иполковникыз Кайтмаз Али Ханов хэа принцк инапакны икан. Али Ханов абольшевикцэа драган. Аурыска итадырцэыз баагэарак акны хэышэык ракара ируаа иманы дтэан.

Ари ауаы хивсны хцар хиашахомызт, насгы ишэартан. Али Хани, Узун Хацы еизуаамкэа иахыказ иахкэаны Аварцэеи Ачеченцэеи рыбжыара амѡа аркын. Нак-аак аитэнеиара алшомызт. Ашыхака рыла уакэшаны уцозар, амѡа даараза ихаран, ауацэаракагы ацын.

Хара уажэы Али Хани Узун Хацы иеинхарнаалар акэын. Ари аус хамѡа кырза иаркэафун, аха уи адагы хара Кавказ ацэа ахақэитразы реидгылареи русеицуреи алыршара хыкэкыс излахэамаз ала, Хэунзах хцаны Али Хан хиацэажэар, хаинаалар акэын. Сгэаанагара Ебубекыри ианиасхэа, икаитцэара изымдыруа, дшэапырхапуа акалэа дшыкалаз гэастеит. Ас данызба, Ебубекыри Али Хани уаанза ак рыбжыан хэа сгэы иаанагеит, аха Ебубекыри ус акгы шыкам ала агэра анысирга, Кубалы Гераигы Али Хан иганахыла цэгыарак шыкамло ихэаы ианига,

иаразнак Али Хан иахь ауафы дыштыны, азин кайтозар, Хэунзахка хцарц хазбеит. Ебубекыргы дхақашахатхеит.

ҲОЛУТ

Ҳолут зыфнаҗафы сынхоз ауафы Ҳамза ихъзын. Ҳолутка хнеианза Шейх Шамил аурысқәа дахырыткәаз Гәуниц ақытаҳь хамфахытцит. Гәуниц ахәы харақыраҗафы ишьтоуп. Аурысқәа ахәафынза амфа нарғахейт, ашьха иакәшаны ихалоз ари амфа ианыланы ицоз ауардынқәа бғамларц азы аган гәғәала ичаңаны икатан. Амфан лассы-лассы абакақәа упылон. Арт абакақәа аибашыра ахтысқәа рынцаны икан. Гәуниц акәша-мыкәша иказ ашьхақәа зегы ирхыхәхәон. Ашьха ахәаҗафы ибзиазаны икатцоу арратә хыбрақәеи, аофицерцәа рзы идыргылаз афны пшзақәеи убартцоу. Вединои, Хәунзахи реицш аракагы ианаамтаз аурыс ируаа рзы акомандакатарта тыпқәа иреиуазаарын. Уажәы егырт абаагәарақәа реицш атып афынтә ауаа рнапакны икоуп. Аха ипхастартәхейт. Гәуниц аңсабара аңшзара саршанхеит. Уаанза имфаҗысыз аибашырақәагы сгәалашәаны, ажәфан иатцагылаз арт ашьхақәа рҗаы иеибашыны Кавказ ахақәитра зхы ақәызтаз афырхақәа срызхыцуан. Сыгәгы пшааит.

Ҳолут сахынхоз афнаҗафы Гераи ихъзала Али Хан иахь Хәунзах анеира шахтаҳыз ала шәкәык хөит. Араб бызшәала ифыз ари ашәкәы анхақәа руазәык иаашытыхны Али Хан иахь игейт. Адырфаҗаны шытаҳька данааи Али Хан хаибабара дшақәшахату, дшахзыпшу хаихәейт.

Кубалы Гераи, Ҳолут ақытаҗафынтә бцарла иеиқәных иказ жәафык аруаагы аныштых, жәафык хкалейт, амфахәастақәа цәҗапсышыала харнысны тхыбжьон Хәунзах ақытаҗафы хнейт. Абаагәара ақыта хәнызкь метра ракара иацәыхароуп. Хамфаҗаҗаҗа ақытаҗафы хаанымгылакәа хашиашоу хцарц хабжыргеит. Избанзар Али Хани ақытауааи реизыказаашыа ееимызт. Ақытауаа большевикцәан, иара иакәзар дменшевикын. Абартқәа еимакны Али Хан иҗа нхафыкгы диамхашызаап. Уажәы ара хаанҗасыр анахыгы араҳыгы хагәрагара рцәызуейт хәа, тхыбжьонынза хныкәан, Али Хан дахынхоз абаагәара ашә хнадгылейт.

Ашә азааигәара хаангылан, харауаҗаҗа фыҗыа неины ашә иасит. Пытрак ашьтаҳь ашә агәта иказ хышә хәычык аартны азәы ихы аакылирхәхәейт. Авар бызшәала ак ааибырхәақәан ахышә еиҗа инакит. Саатк акара хәпшит, аха ашә ду аатуамызт. Арахь Абубекыргы игәы тынчмызт. «Абра хмаакәа хашиашоу хцар акәын» ихәейт, иара сизымзырфыкәа араҳь сахыаз азы лахь сиҗейт. Аха Ебубекыр ихы ижьон. Ара хмааикәа даеа мфак ала цашыа хамамызт. Иахьабалак асы кажьын азы амфақәа тәахын. Насгы Али Хан ифыз ауафы хивсны хцар хара хзы цәыздухон. Абаагәара ашә халаргыланы саатк хәрцшны хазрымазгы шәартарак камларц азы аҗазыкатцара иахыаҗыз азы акәхарын. Избанзар тхыбжьон бцарла иеиқәных жәафык ауаа иаразнак абаа рталара шәартан. Атцыхәтәан, ашә ду анааты, хәыжәтцны хрышьтаныкәарц ртахеит. Агәра ганы сыкоуп, абаа хантала, Ебубекыр «ххала абахта хталейт» хәа дхәыцуан. Амала ус икамлейт. Сарей, Ебубекыри, Гераии уахынланы Али Хан инхартаҗафы хкылсит. Сара, Али Хан арака дахзыпшыз цыисшьон, араҳь иара ашә аҗаы иахпылақәаз дрылазаарын. Уажәы анхарта ашә аартны афныцка ихапхызгы иара иакәын. Алашьцараҗафы азәгы дубартамызт, ауада ханыфнала рыхызкәа ахыибырхәоз иара Али Хан шиакәыз еилискааит. Иаргы изафыз ашәкәаҗафы хажыызкәа зланыз ала, хазустцәаз еиликаахьан азы уаха аибадырра хәа акгы камлейт. Атцыхәтәан, иарей хәрей хааизынхеит. Аңшәмара хзиуит, хаматц иуит. Уи ауа азтаарақәа хәрҗаыламлакәа анс-арс хааицәажәаны, хашыталейт. Леваше аахыс абра рапхызакәны ипцоу уадак аҗаы ицкьоу иартак хагәылаианы хәцәейт.

Адырфаҗаны, Али Хан абаа аштаҗафы 150-фык ракара ируаа еизигейт. Аруаа акырза ачеченкәашарақәа мфапыргеит. Рызхара ианыкәаша аамышьтаҳьгы абаагәара итыцны адәаҗаы арратә зыкатцарақәа ирылагейт. Арт аҗазыцакарақәа ақытауаа дыршәарц азы

ишымѡапыргоз ѡашьѡмызт. Шыьбжьонынза иарылшоз зегы хдырбеит. Аиашазы аамта бзиа ххаҗгеит. Шыьбжьыхь ашьтахь Али Җани сарей абас җаицѡажѡеит.

Ахѡацьякѡеи, Узун Җацыи уарей шѡзымааибуеи, ишьѡыбжьѡузеи хѡа санитцаа, ахѡацьякѡеи рдинхатцаратѡ ускѡа иркѡатцны аполитика реаларгалейт, -иҗѡеит,- шыѡуцы меншевикцѡѡуп, шыѡуцгы большевикцѡѡуп. Уи ауп урт бзиа изызымбо. Иаххѡап, Али Хоцья абольшевикцѡѡа дрымадоуп. Изин Җаир иакѡзар, сара сганахь афатѡ аагара азин җаитѡм. Убасала, сыруаа амла иаркны иеимирпыр иҗахуп. Ус анакѡха, уигы абольшевикцѡѡа рхѡатѡы дзахыцѡзом. Уи абас аныҗаитца саргы Чечентѡылантѡи арахь азѡгы даасмышьтуа салагейт. Аѡхаа реиҗа иахыҗтшѡаз аҗыцкѡа рѡы абзарбзанкѡа шыакѡсыргылейт. Аибашьяргы рыласхѡеит”.

Арт ахѡацьякѡеи абри абаагѡараѡы иҗаз аказакцѡѡа ирцѡынхаз абцьяр Бичрахѡв ианиртѡз иабаҗаз, изѡыз? Насгы Ахуша имѡапысраны иҗѡу Нхытц Кавказаа реизарахь аделегатцѡѡа рынашьтра шмилат цѡаарѡу уакѡшахѡтума хѡа сизцѡааит.

Сақѡшахѡтуп. Абри аѡыза амилат ус дцаны хѡацхьа ишьѡазар, анагара уалны исыцхьазѡит, аделегатцѡѡагы насышьтуейт, -иҗѡеит.

Ахуша иахьѡеизѡ иашѡума, схѡан, иара, реиҗа иахадараз җыцк аѡы иҗалар ибзиахѡн, иаххѡап Җѡуниц мамзаргы Хѡунзах еицш, -иҗѡеит.

Иҗацны иааз османаа рфицерцѡѡа ирызкны шѡгѡаанагара зейцшрои анысхѡа, аофицерцѡѡа хѡгуп, аха баша аруаа еиҗа иахҗахуп, -иҗѡеит. Узун Җацыи иахь сцаны Кавказ ахақѡитҗразы хѡзкѡылаз амѡаѡы ицхыраара стаххѡит. Насгы иарей уарей шѡеинааларц азы сияцѡажѡеит, азин җатцаны, ацхыраарагы суѡѡума хѡа санитцаа, ибзиѡуп, схѡаа шѡахысаанза иаҗаху ацхыра- ара зегы шѡзыҗакцѡѡит, иҗѡеит.

Нхытц Кавказтѡи ахѡынҗарра хѡа иуцхьазѡ иарбану хѡа санитцаа, уи Дагыстыни, Чечентѡылеи, Тереки, Кубани реидгыла акѡны иеилыскаауейт, иҗѡеит.

Нецми Молла изы угѡы иаанагѡи? Ажѡлар дзыртѡхымы хѡа сызцѡара, абольшевикцѡѡа дахьярѡѡу азы бзиа дызѡит аха, ажѡлар дахьяртѡхым иара иразкыдарѡуп, хѡа аҗак сѡѡейт. Нецметтин, Дагыстан ибеиазѡу амоллакѡа дреиѡуп, Исмаил Беркок иҗынѡе изласахѡз ала, иуасақѡа рхыцхьазара айзырхара ада уаха хьаа имамзаап. Ихатѡы интерескѡа рзы имилатгы ицсадгыылгы дрыҗрагылон азы ажѡлар аҗас дышьҗыхны дрыман. Атцыхѡтѡан, иуасақѡа зегы абольшевикцѡѡа ианеимыртѡѡа Али Җан иҗны иѡыцхьейкийт, -иҗѡеит.

Нхытц Кавказ азы аказакцѡѡа ирхѡыцуейт, анысхѡа, аказакцѡѡа хара хзы цѡгьярак рхѡыцуейт хѡа сгѡы иаанагом, иҗѡан абасгы нацитейт: Нхытц Кавказтѡи ахѡынҗарра аҗцара дара османаа ринтерескѡагы ирыкѡшѡзар аруаа хѡзарышьѡаит. Абаагѡарақѡа зегы шыцхастартѡызгы, сара Хѡунзах иҗаз абаа сыхьчейт. Имачымкѡа аибашьягатѡ маҗѡахѡкѡагы османтѡи ар рцызѡа истахьан. Уажѡы даргы сара исыцхрааит! Урт иаарышьҗраны иҗѡу аруааи сара исыѡѡу 12.000-ѡыки еицылар, абольшевикцѡѡа аҗахархѡит!.. Шьѡа 12000-ѡык аруаа абаѡу хѡа азцѡара аҗахума? Иеицитцар 1500-ѡык раҗара ауаа иѡуан, уртгы афатѡи аҗарей рыҗамзаара иахьаны хара имгакѡа ишеимпуа уажѡнатѡ иубартан. Али Җан хѡзхара ханизызырѡы ашьтахь, Ахуша иҗалараны иҗѡу жѡлар реизарахь инаишьҗша ауаа шыҗахьҗа хгьежьяанза ишалихша иасхѡеит, ацаразгы азин сахѡеит.

Хѡунзах ханней ауха ашьыжь Җолут иеиуаз хѡмѡацгаѡцѡагы хѡхьзахьан. Шьѡа иеицырдыруаз Җацыи Мурат икыҗа Хѡунзах ааныжьны амѡа хѡкѡлар акѡын. Али Җан иахзиуз аҗшѡмаразы иҗабуп хѡа иахѡаны хдѡыкѡлейт. Иаргы ируаа зегы ацѡахѡа икѡыргыланы хѡмѡапигейт. Аиашазы, саргы ар рцызак иеицш хѡтыр сықѡатцаны дахьсызныкѡаз дара сгѡы иахѡеит. Али Җан абаагѡара 100 метрак раҗара дынтыцны хнаскьеигейт. Анди ахѡаа хѡхысаанза жѡаѡык аруаа хѡццаны, ихатѡеи снакѡыртѡаны уаанза сишьҗит.

Узун Җацыи иҗынхак Хѡунзах абаагѡараѡы Али Җан дҗакны дышимаз сахѡхьан. Али Җан сияцѡажѡаны, иахьатѡи аамта аиѡызарей аусейциуреи шаҗа хѡзырцхѡу ихы инҗагаланы, иаргы

дшыхаранакуа, харггы хшеигэиргьо наиахэаны, ачкэын доуишьтырц сихэеит. Иҥаку иага дбольшевикзарггы шэахатыр азы доусышьтуеит хэа ажэа хайтеит. Иажэа агынеигзеит. Хара Ведино хшыҕаз иара ачкэынгы днеит. Арыцхара ихыкэкэа, аиаҕым пшран имаз.

Аратэи ауаа аҕада Даггыстанаа рааста еиха аинтеллигентра рылан, реиха ицкыан. Иршэыи рхамкэеи ауасцэа иалхны икынааза ирхаз рхылпарчкэеи рыла уаанза Стамбул избалоз Туркыстантэи, Бухаратэи аҕацкэа /Мекка ицан иаауа/ сгэаладыршэон.

Даггыстан, тыркэшэала иара ажэа ишахэо еипш, ицэхэыҕкыантазза иҕаз ашьхақэа рыла итэуп, атыпандэи ауаа кырза иҕаруп. Амала аҕаақэа барақбатуп, ашэыр бзианы иҕалоит. Ақытақэа Анкара, Кониа иҕоу атыркэа қытақэа иреипшуп. Аҕнқэа еикэыжыу анышэ еизга иаҕызоуп. Аха Бақэаҕа санцоз избаз азербайҕанаа рыҕнқэа рааста иеиҕуп. Урт рыҕнқэа адгыл атца ихэытазшэа акэын ишыҕаз. Арт ауаа мышкала хэынтэ анамаз рымкыр, рыфҕы азы рааигэара узнеизом, убас иҕышьуп. Шаҕантэ сгэы хынхэхыз, «Бзиала шэабеит» хэа хэахэаны хгэыдызкылоз Даггыстанаа рацхыагылаҕцэа ирхылҕеиауаз афҕы баапс азы шаҕантэ исфысхыз... Адинхатцара абри аҕара ишадхэалоугы ацкыара рызцырзом. Арахь адинхатцара шыаҕас иамоу ацкыароуп.

Хэунзах аамышьтахь хамш даараза ишэартан. Ихаракыз ашьхақэа ирыкэшаны ицоз амҕахэастақэа ркынтэ аҕаа итанхоз ақытақэа аарлақэа иубартан. Амҕа арыҕырахь ажэан пштэы змаз ашьхақэа убон, арымарахь уантацшыугэы тызкыоз аҕкыарақэа. Хзықэтээз аеқэа ршыапы аакэкыар хэҕеимшхара... Сара алада сыцшыцыцхыза схы гыежыуан, амала сышшэоз азэгы исырбомызт, уимоу, ишэартоуп хэа зегы рыеқэа ирықэтны шыапыла ишдэықэлазгы, сара сэы сақэымтзеит. Избанзар, мацзак ашэара сыдырбалар, сышкыа ирымоу агэрагареи, исыкэырцоз ахатыри ызуан, избанзар Кавказ ашьхаруаа рҕы ашэаргэындара иеихау хымзгы ыҕазам.

ТУХ

Машэырда Хэунзах ашьхақэа харгэылсны Тух ақытаҕы хналбааит. Ақыта аҕааҕы ишьтоуп. Ара Ирис захызыз арцыск иҕы хангылеит. Уи хэшидикылаз атэы иахыагы исхаштуам. Хайҕызара ахатыр азы сахыак хамҕас изынсыжыит. Тух ақытаҕы уахык ханынха ашьтахь Андика хдэықэлеит. Идрисгы саатк аҕарадхэацеит.

АНДИ

Тухи Андии ирыбжыысуаз амҕа сшэаҕыр-хаҕуа исхызгеит. Хазлацоз ацмақэа рымҕахэаста даараза ишэартан. Анцэа иҕынтэ хэеқэа амҕа иашыцылан азы шэартара ҕалаанза рцэа ианыруан. Амҕахэаста убас итшэан, ашыаптыцкэа рышьта ххыланы мацара хцон. Абас мацара, ианааилашэуаз Анди хнеит. Ари, қалақ хэыцуп азухэаратэы идуз қытак акэын. Хамҕаҕаҕцэа хэхынхашаз атыцц архиаразы ихадцит. Пытрак харзыцшыр акэын. Харггы ақыта аҕныцка хэеқэа рыҕэрақэа кны алада-аҕада хныҕэон. Аамта акыр бжыысит аҕнытэ хҕызцэа анымаа, ак шыҕақэаз хныруа халагеит. Азэы-ҕыцыа ихавсны ицоз ауаагы апсшэа шхарымхэозгы, уамашэа ихэхэапшуа, рыбызшэала игэамтц-хамтца ажэақэак рхэон. Хара хакэым Ебубеқыргы ирхэо изеилкаауамызт. Пытрак ашьтахь хамҕаҕаҕцэа имацымкэа ауаа рыцны иаакылсын, хазегы хайцны ақыта аихабы иахь хнеит. Аихабы дыхышэашэаза хидикылеит. Адца хайтараны дыҕазшэа хныҕэара мзыс иамоу дхэзтааит. Аитаҕаҕ ила изеитасхэеит. Итахымшэа дзырҕуан. Ари аамтазы хамҕаҕаҕцэеи хэпшэмацэеи еимактэы ҕэҕэак шрымаз аабон, аха иҕоу хэеилкаауамызт. Ақыта аихабы хэхынхаша, атыц ах хашцашеи хшеибабашеи анхэихэа ауаа хтыц ахь хцеит, хамҕаҕаҕцэа иҕаз-ианыз Ебубеқыр изеитархэеит. Урт хара англиаа аҕареи адцеи хэҕаны иаарышьтыз агентцэақэак хакэыз цыыршыазаап. Иара хамшцҕаҕцэа ирдыруаз насгы изыцэшэоз шыоуки ракэымзар,

Ебубеқыргы саргы иаахгәйдцаны харшырц ргәы иҗазаарын. Убри азоуп ақыта унеишь-уаишь зархәоз азәгы рышныҗа хармыпхыакәа, пхәыс еиба фарк луадаҗны анхара хзақәшәазгы. Ауха алымт ахыкәкәа, цәртә кыакыкәак рҗы ихаршеит. Аха ма хәпсқәа еикәахмырхеи... Адыршаҗныгы ақыта аихабы иуадаҗы иеизаз ауаа рлактақәа рҗы ашьхаруаа рысасдкыларә иеицшыз ак сымбеит. Ажәакәла, ари ашыза ашәартәра хәхганы Вединоҗа хдәыкәлеит. Хара хәхныкәоз ақытақәа рҗы ахақәитреи ахыцшымреи рзы ауаа харҗыхон. Абольшевикцәа иахәабалак аиладара рыбжәан аҗнытә хара хәзҗыз азы иаразнак адырра роуан. Уртҗы хара хзы җеи шырымхәоз шыта иубартан. Ақытаҗы иҗаз абольшевикцәагы абри азакәын изхәжәлаз. Ақыта иеихабыз Алдемир захызы арҗыс нас Ведино сиқәшәеит. Андинтәи делегатны дыҗан. Хара хганахәла ииашамкәа рхы ахымшапҗыргаз азы атамзаара шытаитцеит. Саргы «ус аҗстазаараҗы иҗалалоит» хәа ажәакәак иасхәеит, аха зегь дара роуп ари ауашы Кавказ ахақәитра гәыкала иадгылоз патриотк иоуп хәа агәрагара смоуит. Ицәажәашьеи ихымшапҗашьеи срызхәыцуан.

Анди аамышьтахь Муни Карачаи ақытақәа рахь хцеит. Карачаи ақытаҗы цыашьахәык хәкәшәеит. Ақытауаа Вединонза аеқәа шхарто ала хәшдыргәыҗызы аамта ргон. Баша аамта зырго ханазцаа «Иахәа уажәраанза Чечентәыла ицоз атырқәа офицерцәа ирахтаз аеқәа руакгы шытахьҗа иахзаармышьтзеит, иахцәыбналеит. Шәаргы урт шәреиуоуп, шәыгәра хгазом» хәа җаартит. Хамшапҗашьцәа иага рхәазаргы иамуит. Атыхәтәан, Ебубеқыр дгәамцны «Хара Нури Пашәа иаишьтыз ахытҗыацәа хреиуазам, ахалифа иҗынтә хәауеит, Кавказ аурысқәа рҗынтә ахы иақәитәхтәразы аус аауеит. Ихашымтозар, абар адокументқәа», - ихәан, ицыба дынтәланы иааихыз ақәадқәа рыбжа агәыхәлалратә хеидкыла амзаҗа иазкын. Амзаҗа асахәа зныз бгыцк аарылхны акалашәа даасыхәаҗшит:

«Ушьта Халифа имхәыри амзаҗеи зну адокументқәагы хәшәымтозар, анцәа шәихычааит, шәкыаафырхоит!..» - ихәан, иикыз абпыц харантәи инадырбаны, днагәзны икәа интеитцеит. Иҗалаз Гераигы ицәеишьеит, аха атагылазаашьа иаразнак аҗапсахит, аеқәа дырмазеит, амша хәкәыртцеит. Уба зламыз ақытауаа ргәыцкыара харшанхан хәҗан, аха арахь иҗалаз анахгәалашәалак аччара хзақәытцауамызт.

Ари ақыта нахыс ушьта ицәхәыҗкыантазза иҗаз Даҗыстантәи ашьхәкәеи арыцхара итагылаз рқытақәеи шытахьҗа инхәжыит. Рапхызатәи ачечен қыта Селим Хан хәннеи ицкыашәкыза иҗаз, Черкыес қытак аҗы хнеит. Хәз-хәзы аштақәа рҗы ишкәакәаза ишәны игылаз аоны цшзақәа. Чечентәылатәи аҗсабара цшзза схәақәа, саапсара зегы сханарштит. Схәыцрақәа ирылаз Кавказ, абыржәы акәын ианызбоз. Ебубеқыр иакәзар, Даҗыстан избаз арыцхара сгәы ахкәнажызы азы Кавказтәкыа итеггы нхыт хәнцалак избараны сшыҗоу сахәаны, даҗа мапк исычхарц дсылабжыеит. Арахь сзыкәгәыҗша акгы сазыпшымызт, аха Чечентәыла еиҗа агәыҗрақәа соуа иалагеит.

ВЕДИНО СЫҗОУП

Ведино акәша-мыкәша баагәарала ичапоуп. Макыназы Узун Хәҗыы ахтнықалакыс иҗоуп. Ақалакы абаагәара акәыршоуп. Аха ахыхчарта тыпқәа реихарак бгахән. Аофицерцәа рзы иҗатаз аоны цшзақәа ракәзар, мапк апхастақәа рыман. Ажәлар аказакцәа ргәаҗ арт ирхыргазаап. Убасқан зыхчара атахыз ахыбрақәа имапымкәа ааха роуит. Ведино хәнааз аены, Узун Хәҗыы дычмазашы баапсны дышьтан, апсхыхра даҗын. Ускантәи аамтазы Шейх Шамил иеицшыз ари ауашыцкыа, афырхатца абас дахыызбаз даараза ихәазгеит. Иацәажәарагы сзалмыршеит. Узун Хәҗыы аурыс хәынтқар идцала сибраҗа ддәыкәтқан, ихигаз рацәан, адырреи, апышәеи, ахыз-апшеи змаз уадын. Кавказаа ршонытца иеицырдыруз апатриотцәа дырузәкын. Абыржәытәкыа ипсра Кавказаа рзы цәыз дуззахон.

Ихатыңуафс иказ ичкэын, иара итың аанкылара зылшоз азэ иакэмызт. Уи уафтынчк иакэын. Убри аҕнытэ Вединотэи аиҳабыра ңызада инхеит ухэаратэы иҕан. Аиҳабыра еизаны атагылазаашья иахьалацэажэоз саргыы аапхьара сыртеит. Ргэы каҳаны иҕан аҕнытэ, изыртынчша ажэакэак расхэеит. Ачымазафгыы агэабзиара изеиғьасшьеит. Афныцҕатэи аусқэа рминистрс иказ Аҕабарда цкэын ауа «чаик еицахжэып» хэа аапхьара хайтеит. Цхыбжьонынза хайцэажэон. Ххықэкы иазкны игэаанагара еилыскаарц сҕаххан, аха длак-оакуа иҕаитцаз атакқэа рыла сгэы дақэымшэеит. Уигыы, зегь реипш, рапхьаза абольшевикцэа аус рыцура шаҕаху далацэажэеит. Ари харгыы хакэшахатын, аха уи азы абольшевикцэа Кавказ ахақэитра иакэшахатхароуп хэа азцаара ықэхаргылон. Ашьыжь шаанза аиҳабыра еиҕа иеизеит. Узун Хаңыы иеиҳабыра мап ацэызкуаз Хасеф Иурт рхатарнакцэеи Ведино ахатарнакцэеи рыбжьара аицэажэарақэа мөапысраны иҕан. Абри аицэажэарафы дара рганахьала саргыы сыҕазарц азы исыхэеит. Санақэшахатха, аеқэа дырмазеит. Аеқэа хашьхэа надырбаны агьефхэа амөа хнықэлеит. Аеуафцэа рнапқэа рфы «Лаилахе Иллаллах» (Аллах иҕа нцэа дыҕам) зныз атарчеи иатцэакэа ркын. Амөафы Вединоаа рхатарнакцэа хпылеит. Аизара хыркэшаны шытахька иауан. Узун Хаңыы иеиҳабыра зегыы шақэшахатхаз анхархэа хазегыы хайгэыргэеит, адинтэ ашэакэагыы еицхэо Вединока ххынхэит. Агэыргьара ахатыр азы Ведино абзарбзанқэа тдыркьеит, аеуаагыы ршэакықэа антадырцэы, саргыы скьарахэ аатызган, хэынтэ рақара схысит. Адырөаены Узун Хаңыы ипсстазаара далцит. Афныцҕатэи аусқэа рңыза Аҕабардагыы дыбналаны абольшевикцэа рахь дцеит. Аңаратыжьырта аусзуоцэа русура ааныркылеит. Аруаагыы аимпра ахықэ иаакэгылеит. Ажэакала, аиҳабыра хыбгалеит. Шьта Узун Хаңыы иеиҳабыра акэгыҕра даара иуадафын. Ара иказ абцьяркатцарта аусзуоцэагыы еимпхьан. Абольшевикцэа ракэзар, ауаа иеипхьпдырттарц азы аңарагыы иамеигзакэа апропаганда аҕатцара ишафыц иафын. Ушьта Ахушака аделегатцэа рынашьтрагыы алшомызт аҕнытэ, Ахуша хцаны Азизи Беркоки, насгыы уа иеизап хэа хзыкэгыҕуаз аделегатцэа зегыы Вединока иаахгар акэын. Ари агэаанагара аиҳабыра ианрыдызгала, иакэшахатхеит. Аңаратыжьыртеи абцьяркатцартеи рфы аус зуаз ауаа ааизганы срацэажэеит, сара схынхэаанза иаачханы, Узун Хаңыы ипсы тоушэа аус рурц азы срылабжьеит.

Зыңсаҕа бзиахаша, Узун Хаңыы ишахэтэз ала анышэ дахтеит. Харантэи иааз шөфыла ауаа апсыжра реаладырхэит. Еиҕахэашья амамызт ауаа ихытцны иказ. Амөа сықэлеижьтеи рапхьаза акэны суаажэлар рхафратцэкыа збеит. Уи азы иага хьаа сымазаргыы, уажэы фныцкала сгэыргьон. Атыхэтэан, еизаз анеимлыс харгыы хэааидахкылеит. Ебубеқьири сарей пшөык аруаа аашьтыхны Ахушака ххынхэит. Амөан Кубагыы ханкыдгыланы, Гератии ифызцэеи уа инхажьит. Даараза иҕабуп хэа рахэаны, иҳадырбалаз аңабаа ахэ мышкызны ашэара шысуалу расхэеит. Амала, убасқан абарт ауаа рңабаа ахэ ашэара шыстахыз атэы сзеиҕахэом!.. Шьтахька ханыхынхэы, Али Хан абольшевикцэа ахьықэымчуаз азы уаха изымычхакэа, ируаа ңытөыкгыы аашьтыхны, Қырттэыла ашьхақэа иешриҕаз еилыскааит. Шьта уи иганахьала Ахуша аделегатк дыкоуп хэагыы сгэы иаанагомызт.

Анди ашьхақэа рфы амөа хшықэыз, уаанза машэырла Қарт избахьаз адаңазартэи Нури ифызакгыы иаргыы еицны срықэшэеит. «Шэабацо?» хэа санразцаа, Узун Хаңыы ишҕа ишцоз сархэеит. Уа иказ ианыз рзеитасхэан, ххынхэаанза Ведино иахзыңшырц расхэеит. Даргыы акэшахатхеит аха, нас излеилыскааз ала, уакагыы иаанымгылакэа Тереки Кубани рганахь, нас, Туркистанка ицазаап.

Қьаазым Беи изласеиҳэаз ала, Нури абольшевикцэа дыршьызаап. Сгэанала, арт ачкэынцэа рөыңагыы Турқистан иказ Енвер Пашья ицын, убра иагытахеит. Хара ауаа ханрышьтоу аамтазы Кавказаа рычкэынцэа хьзи-пшалеи Турфстан ицаны, атэым псадгыл азы иеибашьуан, иҕахон!..

Гәәкрыла Ахуша хназеит. Атагылазашья акырза аеацсахьян, Дагыстан Чечентәылеи абольшевикцәа ахацахьян. Дербент, Петросфак, Шура рнапахы ииасхьян. 10.000-өык рақара аказак офицерцәа Азербайцъан реыцхьяркызаап... Аурыс шкәакәәқәа ртыцқәа ақацшықәа ирзынрыжьуан.

Ҷаруаа рыццәқәа! Ргәы хьяауа, рылахь еиқәышышыы, итакны ишрымаз срықәшәеит. Нури Цашья иуаажәлар иманы Бақәақа, Қьазым Бей- Карабахқа ибналахьязарын. Абасала, Азербайцъанаа рзы аус зуаз амчрақәа хәа акгы нымхазеит.

Ахуша хәхьнеиз, иартны акәымзарггы, агацәәқәак реицш иахцылеит. Иахьхәхәацшуаз хшырзымычхауаз рыбақәа ирхубаалон. Нури Цашья данцоз хара хәруаа ирзынижьыз афатәқәагы рымырххьян. Амла иаркны иршыырц ртахызшәа... Ақыта аихабацәа еизызган, хәцсадггыл ақынтә ихәуз аацхьяра инақәыршәаны дара рфы хшыкоу, Нури цашеи хәреи машәырла хәхьеиқәшәаз ада уаха акгы шахзеилам рзеитасхәеит. дара хара хашрыдыркылаз Кавказаа руафреи рысасдкылареи ишақәнамго атәы расхәеит. Ебубеқьирггы ажәа цьбарақәак нацитдан, ажәларггы реаадыртынчит. Хәруаагы аамтала уа аангылареи иақәшахәтхан, уаха цырхагак шырмоуа алаггы ажәа хәртеит.

Азиз Бейи Беркок Бейи Леваше ишықаз еилыскааит. Леваше уи аамтазы асовет ар ртыц хадақәа ируакын. Иаразнак уахь сцоит хәа сызбеит, аха Ебубеқьир абольшевикцәа ртыц ахь ацара дацәшәон азы исымаикуан, арахь Ахуша дынхарггы итахымызт. Ари ауаф рыццәа ахақәитра мышкала ишыақәгыларц итахын ақынтә аамта цацыцхьяза игәы цжәон. Ебубеқьир даараза уафы разык иакәын, дпатриотын, аха дыхжәацәан. Шақанатә ашәартара хәаиргылахьяз, шақа дыбзиаз ақара аполитика дацәыхаран. Абольшевикцәа адин иахьяфагылаз азы мацара драған, ибаны дықәгыломызт. Арахь хәагылазашья зеицшраз ала, абольшевикцәа хәрфамгылар еиғын. Левашеқа ханцоз рымацәәқәа алента қацшықәа азыркыз ауаа хцылон, Ебубеқьир урт ргәы нирхо даналагалак мчыла дааныскылон.

ЛЕВАШЕ

Леваше алеитенант Исмаил Хәққы Бейи сиқәшәеит, Азиз Бейи, Беркок Бейи, егырт хөыццәеи Шурақа ишықаз сеихәеит. Сарггы Ахуша иқаз атагылазашья изеитасхәеит. Ируаагы иманы Шура днеины хара дышхәцлоз еибәххәан, хәицырцит. Исмаил Хәққы рыццәа! Иеиуеицшымы аибашьярақәа рфы афырхәтара аазырцшыз аофицер гәымшәа! Стамбул хықәкык атыхәала амәа хшеицықәләзггы, аамтала хамәақәа хазхеит, абольшевикцәа рахь дагеит. Урт ражәа цшзақәеи рыпропагандеи дхырхит. Нақ-нақ апропаганда ақатцаразы Тьрқәтәылақа инаишьтыз Супхи Бейи игәыц далартцеит, аха Трабзон азааигәара амшын излахыз анышь ақны акапдан Иахиа иуаа цәгыацсышьала ишыны амшын иаларыжьит. Ари агәыц иалаз акапцан-апырфы Тевфик Бейи иакәзар, разқыла ицсы еиқәхеит.

ТЕМИРХАН ШУРА

Шура Азизи Беркоки егырт сөыццәеи сарейи хәиқәшәеит. Али Хан Кантемирггы уа дықан. Ари ауафы ибара егырт сөыццәа рааста сеигәырғьеит. Избанзар кавказаа ринтеллигентцәа ажәлар ирылагылеит хәа сазхәыцуеит. Аха урт рыжәлар ирылагылар ааста, Қарт, мамзарггы Бақәа асасаирта дуқәа рфы аамта рхыргалар еиха еиғьаршьон.

Сөыццәа ртагылазашья даараза ибаацсын, парала иеицшзамызт, сьмацәахәқәак дсыртиит аамтала цьара ихәхәозар хәа, аха мышқәак рышьтахь еицә царада хәақәхеит.

Ақалақь абольшевикцәа ирымпыцдахаланы иқоуп. Ара асовет Еизара еиқәкауп. Цьелал Коркмазов абри аизара дахагылоуп. Хымпада, уи ицьабаа алтшәа ахьибаз игәы иахәеит. Бақәа нахыс ихәцнықәоз аполковник Саликовггы матцура дук иман. Саликов Қьазым Бейи димтазакәа ицсы ахьеиқәирхаз ихамыштит азы ара кырза дхәцхрааит.

Ишысхээз еипш, хтагылазаашья абольшевикцэа рѣацхья хѣы ҫанахэон. Азизи Беркок Беи изныкымкэа Ыелал Беи ипылеит. Ыелал Беи адэахьяла Кавказ ахақэитра дапгылашын, аха аус аҕны иныкэашья даеакын!.. «Макыана ажэлар уи ааазараҕны иҕазам» хэа дхэыцуан. Хара хакэзар, зынзаеакала хазнеиуеит. Хҕаанагарақэа шыта еиқэшэашья рымамызт!

Амилаҫ интерескэа мап ацэызкуаз политикатэ екѣкаарак хара хадгылозма? Ари нахыс харт Ыелали ишызцеи рзы икэгатэу ауаа хреиуан, аха уажэраанза хара абольшевикцэа рыгэшэымшэ ххэон. Даеакала ххэыцуазтгы, Леваше Ыелал Коркмазов иаҕацэа дыдхаркуан, мамзаргы Саликов днаганы Қыазым Беи диахтар халшон. Абасала, абольшевикцэагы хыда икэхархон, аха урт амилаҫ зинкэа хатыр ахьрықэыртцоз азы иахьынзахалшоз хрыцхрауан. Ари даргы иеилыркауан. Ус анакэымха, Шура ханыҕаз шытахьҕа харгыжьра рылшон. Харуаагы амла иамкырц азы дара абольшевикцэа ракэын ирыцхрауаз. Уи адагы ажэлар ахақэитра ишазыҕоу агэатаразы Чечентэылаҕагы Дагыстанҕагы хцара атэы асовет Еизарей харей еицахазбахьан... Уажэы излеилыскааз ала, усқан хаха ахьрымамыз азы баша рыла хапырыргозаарын. Ушыта ари анеилахкаа ашытахь ас еицш иҕаз ар рѣагылара цакы амамызт.

Адацазар акаимакам /ахада/ Фуат Беи иашья Тарык Беи Бақэаҕа «ушнеиз еицш адырра хзыката» хэа наиахэаны амѣа дықэахцеит. Егырт хѣызцэагы ара иааныжьны Азизи, Беркок Беи, сарей Чечентэылҕа хдэықэлеит. Ебубеқыр Плиевгы иѣныҕа Назранҕа дхашьтхьан. Акыраамта итаацэа рҕынтэ адырра ахымоуц иахьканы ишыра дықэҕканы дықан, агэхьяагара дарчмазафхьан. Ебубеқыр ишытахь Ахмат захьзыз Чеченк хамѣацгара ихы иадитцеит. Ахмат 40 шықэса зхыцуаз, атцара змаз, арац бызшэа здыруаз, зхы иамеигзоз, уи адагы Чечентэыла ахы инаркны атдыхэанза ибзианы изпыруаз азэ иакэын. Ари ауаѣы гэымшэа Қарт хнеианза дышхацыз дхацын. Иахзиухьаз абзиарақэа рыхэ ашыра иахьягы исылшом.

Шурантэ адэықэлара анахазба зцаарак хадхья иаакэгылеит, хазлацоз хаздыруамызт. Анцэа иҕынтэ, Али Кылыч хэа Ахуша, Нури Пашья иҕны ханыҕаз иахпырыз, ауаѣ гэытбаа ауаара ирымихыз х-гэыцк аеқэа ааганы инхаитеит. Арт аеқэа шытахьҕа иаахзааго иахзаамго хазпыруамызт. Ари аѣыза ауаѣрей агэаҕрей Кавказааи ашыхаруааи рхылтцштрақэа рѣоуп иахьуцыло. Хазлацэажэо ахтыс аѣыза ақалақь акны, ацивизация иаланхо ауаа рѣы иупылазом. Урт рзы ауаѣрей, агэаҕрей, агэытбаарей ауаѣра акэымкэа, абнауаѣра иатэу ҕазшыақэоуп.

Али Кылыч иеқэа, Казбектэи асыцсақэа рѣышытахьҕа ианиахтоз сгэы шаҕа тхьяуаз атэы иахьягы исхаштуам. Арт аеқэа изтэу рҕынза ирызнагоу сызпыруам, аха хара имгакэа Али Кылыч абольшевикцэа дшыршыыз сахаит.

1920 шықэса мшацы 13 рзы шыыбжьышытахь Шурантэи Вединоҕа амѣа хакэлеит. Хапрограмма абас акэын ишыҕаз: Ведино иҕаз аихабыра ирыҕкээз нхартэааны, Кэбиней Ацсни инхоз хцынцьюаа рѣы атцарақэа рымѣацгара хықэкыс ихаман. Ажэакала, Нхыц Кавказтэи ажэларқэа ргэаанагара анеилахкаа ашытахь программак еиѣкааны аусура нап ахаркыр акэын.

Шура нахыс Кавказ хажьныҕэоз иахьабалак узыршанхоз, убла хызкуаз апшзарақэа хрылагылан. Апсабара апшзара хара ххықэкы анагзараѣы ихацхрауаз мчык иеипшын. Ари аѣыза апшзара аҕа ишыапы амбароуп хэа ххэыцуан.

Мчыбжьык ханныҕэа ашытахь 1920 ш. мшацы 20 рзы Вединотэи абааѣы хнеит, аха рацхья Ебубеқыри сарей ханнеиз ишахпылаз уажэы иахпымлеит. Ыоуку хадхартарцгы иалагеит. Арт ауаа абольшевикцэа ирыдгылозгы ирыцэшэозгы ракэын. Хадас ирымазгы Чолак Иусуф захьзыз, Селим Хан ақыта иеиуаз азэ иакэын. Уаанза ханыҕаз иқыта халсны хашцоз уахык иара иѣнатаѣы хадхьейт, усқан хазхаазгы нартбааны ианизеитаххэа, даххатцгылеит. Уажэы ихьыз? Иахэа аанкыланы хаизара даѣагылеит, абаа хтыцырцгы хадитцеит. Ас иахьхазныҕээз даараза хгэы иалсит. Амала иага иакэымла ихазныҕээзаргы, атак ҕахамцеит. Избанзар

еиҳаразак ҳара иҳадгылоз ажэлари Чолак Иусуф иматцуарқәеи реиҶагылара ашьақатәарахы икылнагар алшон. Убри аҶнйтә хрыбжьаҶазан, абаагәара ааныжьны ҳақәцит. Ҷашиашаз Дишни Ведино ақытахь ҳцеит. Уа Ескии ҳәа азәы иҶнаҶаҶы ҳаангылт. Вединотәи аиҳабыра еимпхьан, аха Узун ҶаҶыы иматцураҶы иҶаз ҶыҶа аофицерцәа аанханы иҶан. Арт аруаа иахьагы иҶхаза рыхцәажәара уалны исыдуп ҳәа исыцхьазоит. Ииашатқәкьаны, арт аҶыҶа Узун ҶаҶыы иеиҳабыразы хамеигзарада инарыггаз аусқәеи рхы иадырбаз аҶьабааи кавказаа ырырцәеи еиҳаракгы аурис ир иалази рзы ихьымзгын.

Зызбахә сымоу аҶкәынцәа руазәы Анкара азааигәара Чорум иатцанакуаз Султан қыҶа деиуан. Ҷамза Хәусеинзаде иҶа иакәын, Али Рыза ихьзын. Милатла дшәтырқәазгы Узун ҶаҶыы иартиллериа фырхатцарыла напхгара азиуан.

Агы арпысгы ақыҶа Дебреи Зир деиуан, Шеиҳ Мехметзаде Хәусну иҶа Иусуф иакәын. Иусуфгы Узун ҶаҶыы иеиуаа Ҷызас дрыман. Арт аҶкәынцәа, аказакцәа рабашьра аҶхьа инаргыланы, аибашьрақәа зегы ыҶерылархәны ашьхаруаа ырыбзиабара дырхәхьан. Ҷара хьынхәаанзагы гәыкала хаматц руит. Нас иахьагаз сыздыруам, уаҳа ырызбахәгы смаҳаит.

Дишни Ведино ханнеи адырсҶаҶены ақыҶа аҶьаамаҶы ахәаша намаз еицаҳкит. АқыҶауаа рдинхатцаратә ашәақәа харзызырҶит. Арт адинтә ашәақәа рааста аҶсадгыли ахақәитреи ирызкыз ҳара хтәык иаҶицаз ашәак азызырҶара абанзеиҶьасшьоз... Адинтә ашәақәа санрызызырҶуаз сгәы каҳауан, гәыграк снаҶомызт. Уи ауп хабдуцәа иаҶырцаз ахәрашәеи, рхьызрацара иазкыз ашәақәеи еиҳа сызрызхьаауаз, аха иабаҶаз!..

Анамаз аамышьтахь абаагәарахь ааҶхьара хазҶаз шәкәык хнапы иадыркит. Уаанзатәи ыргха хьадыршарц азакәхап, ааҶхьара хәтырқәцарала иҶын. Мап мкыкәа еиҶа абаагәарахь хнеит. Атәыла иахагылаз ауаа хнарыдтәаланы зҶаара жәпакы хрыхцәажәеит. Уаанза иеҳырцәажәоз, «110-нызқҶык аруаа сымоуп, аизарагы, атәылагы снапаҶы иҶоуп» зхәоз Чолак Иусуф, уажәы ихы ларкәзаны, дҶамҶаҶьақьо, аҶамзаара шьҶаҶо дҶаҶәажәон. Ҷара хашьтахь дара ырыбжьара кырза аймакқәа цәыртцит. Иаргы дышиашам наиахәаны, ааҶхьара хартар акәын. Аха ганкахьала, Иусуф дахьиашазгы ыҶан. Иара ихаҶагы ахақәитра даҶагыламызт, аха Ҷыркәтәылантәи иааз ҶыҶа-хы ырыла ари шзыҶамло, абольшевикцәа ырымца иналажьны, шьҶаҶьҶа хашҶо атәы хзеитәиҶәон. РаҶхьаҶза ЕбубеҶыр иҶны ханыҶазгы абри дшәцәшәо, ВединоҶа хәара ауаа рзы ишҶееимхо, абаагәараҶы ханхар дара ырызгы ишыбзиам хәиҶәахьан.

Ҷара ВединоҶа хәара зызкыз анхара акәмызт, аиҳабыра меимпырц, аус ыридуланы ргәы ашьтыхра, рхартәара хықәкыс иҳаман, аха хәхнеиз аиҳабыра хәа акгы ыҶамызт. Уи аамҶазы абольшевикцәа Ведино иақәлараны иҶоуп хәа уҳәан-схәанқәа андәықәла, аҶагылазаашьа аеаҶсахит, хәпрограммагы хыла-гәыла иаахәхьан. Уаанза Аҳуша иҶахтарц иахҶахыз Жәлар реизарагы хзеиҶымкаацызт. Ажәакала, Кавказ анапхгара абольшевикцәа ырымпыҶахалара ахықә аҶы инеиҳьан. Ведино Исмаил Хәққы Ҷашьа инапхгарала имҶаҶысыз аизараҶы ахақәитразы раҶхьазатәи ашьаҶақәа ҶаҶаны, абартқәа еицыҶазбеит:

«Чечентәылеи Дагьыстани рахь ааҶхьарақәа каҶаны, Каиыш Курт ахәаҶы имҶаҶахгоз аҶоурых цакы змаз аизарахь ажәлар наҳацхьеит. Иара убри аизараҶы ахақәитра атәгы ырылахәараны хәҶан. Чечентәыла иҶаз аҶагылазаашьеи ауаа шахзыҶази уажәазы ҳара харманшәалон. Каиыш Курт ахәаҶны иеизаз ауаа ырыбжьыҶирала аиҳабырак аҶцаны Ведино абольшевикцәа ирымпыҶапырхалар хуамызт, иара Вединогы ахҶны қалакцс иҶахҶоит хәа хазбахьан.

АамҶа мҶакәа, Исмаил Хәққы Ҷашьа ихьзала исҶыз ааҶхьарақәа ауаа ырыларцәаразы аеуаҶцәа иахьабалак идәықәахҶеит.»

Уаанза, аамҶала Мет Иззет Ҷашьа ируаа Петроск рнапаҶы иааганы ианрымаз, Исмаил Беркок Беи аштаб ахадас дыҶанаҶнйтә, ашьхаруаа жәларқәа иааигәазаны дырдыруан,

хаҗыргыы икәыртон. Иара усқан Исмаил Пашья хәа ахыыз чыдагыы ирҗахъан. Иаргыы Кавказ гәыкала дахъазыҗази кавказаа рҗазшыа бзиаазаны иахыдыруаз ази еиҗабыс дҗацхъазон, «Пашья» хәагыы иаххәон.

КАИЫШ КУРТ

Каиыш Курт ахәаҗы хәизарц анахъзба ашьҗахъ, Азиз Меҗер Бей Назранҗеи Влаҗикавказҗеи дцаны иҗоу ибарц иҗаххейт. Аизара дахъзарц азгыы иаразнак амҗа дықәлейт.

Ведино Куси захъзыз азәы хсасны хәитан. Куси иаартны ицәажәо, аха даараза ицъбароу уаџуп, милаҗлагыы дчеченуп. Вединоаа уи аҗара бзиа дырбазомызт. Азиз Бей данца мышқәак рышьҗахъ, Кәуси иашья иаҗацәа дыршьит. Хара иҗны хәхыказ иахҗьазаргыы сыздыруам, избанзар ари ауаџшьра аныҗала нахыс хәхьчара еиҗа ишдыргәҗәаз гәахҗейт. Уахынла бцъарла иеиқәных иҗаз ауаа амца еиқәҗаны, шаанза хрыхьчон. Харгыы иага ишәартазаргыы, ххы хәмеигззакәа ипшьоу хус апропаганда азура хшаҗыц хәҗын. Хәҗшәма иашья ишьрала харгыы хпыршәарц шырҗахыз мазамызт аҗнытә иаҗаххар, ххы алахахьчарц азы Куси хуадаҗы рткәацгак ниҗьит. Аха уи ххы ишахәрхәаша саргыы исыздыруамызт, исыцынхоз Арнаут Хәсеин Ефендигыы издыруамызт. Уи азәгыы иахамхәейт, даараза атәы хдыруазшәагыы иҗадахкылейт. Ушьҗа цъара мацк хнаскьаргыы аруаа хашьҗан, иҗахзызауан. Иҗахҗаз аацхьарақәа аҗәлар ирыдыркылазар акәхап, зехьынцъарантә аделегатцәа аауа иалагейт.

ХҗЫС ЦЪАШЬАХӘЫК.

МШАҗЫ 30,1920Ш. АХӘАША.

Ахәаша анамаз акразы ацъаамахыы хҗейт. Ари ацъаама Ведино абаагәара аурыс ахәынҗқар инапаҗаҗа ианыҗаз уахәамас иҗазаарын. Аҗәлар хыҗцны абаагәара рнапәҗы ианаарга, ачеченцәа ари еиҗа цъаамас икарҗейт. Анамаз анымҗаҗысуаз ахьчаџцәа ашә ишылагылаз анызба ицъасшьейт, аха анамазкра ханалага, слакәны схы анаашьҗысх сҗацхъа чеченк дышгылаз ангәаста, сшанханы саанхейт. Анамазкра хшаҗыз акы хзырур хәа ишәозаарын. Изакә уаузеи хара хәҗәлар! Абас ауаџра злаз, згәы тбааз аҗәлар, аказакҗеи, аурыскәеи ишҗарзынхәҗьуаз? Рыцхарас иҗалаз, дара ргәыҗрақәа здырхәалоз амч, алшара хара иҗамамызт. Хара хгәахәара ада акымзарак хәмамызт.

Анамаз ашьҗахъ Исмаил Беркок Бей аҗәлар дрылабҗьейт, ахақәитреи ахыпшымреи ишеиднакылаша, рымчқәа шеибырҗаша реиҗхәейт. Ххықәкы иадгыларц аацхьара рзыҗаитҗейт, иажәақәа рызегыы гәыкала ирыдыркылт.

ЛАҗАРАМЗА 2,1920. АМЕЫША.

Иахья абаагәараҗы еилыхароуп, иахьябалаак аицыларақәа, аиҗәажәарақәа цоит. Гәыпгәып, бцъарла еиқәных ауаа хәхьынхо аҗныҗа аара иаҗуп. Гәыкала ишхадгыло зырҗабыргуа аҗәақәа хәрхәоит. Харгыы иахьынзахалшо хрылабҗьаны аизара ду ахь инахәпхьоит. Иахья аҗәлар иҗегыы рылабҗьареи рацәажәареи шаҗахыз даҗазнык агәра згейт. Беркок Бей дааҗсан аҗнытә уи аҗны дааныҗьны, ауаа рацәаны иахьеизаз тыпк аҗы снейт. Аиҗагаџ ила хықәкыс иҗамаз рзеиҗасхәейт. Исцәагои, схәан, абольшевикцәа ирызкны аҗәа бзиақәакгыы схәейт. Арт аҗәақәа анеиҗаргоз изырџуаз рыбҗеиҗараџык ргәы ишахәоз убартә иҗан. дара урҗ зегыы абольшевикцәа ирыдгылаџцәаз ракәхарын. Саргыы абольшевикцәа кавказаа аурыс ахәынҗқар иҗынтә рхы ишақәитыртәыз еицш, уажәгыы рхақәитреи рхыцшымреи ишадгылаџцәахо атәы схәейт. Ахәылбыҗеҗа иҗауз адыррала аизараҗы абольшевикцәа ркомиссарцәа џыцъа мазала сара ишысызырџуаз еилахәаит. Ари ахтыс алацәажәаразы Имам иҗаҗыҗуаџи сарей хәиқәшәейт. Излахъзбаз ала, арт акомиссарцәа хрыпхьаны иззааз анеилахәаалак ашьҗахъ абаагәара аанрыҗьырц ргәы реанахҗар акәын.

Шейх Мухаммед рыцха абольшевикцэа анааи ашьтахь изцэыртцыз ахьаа дагазаап. Артгыи милацла иаварцэан. Ашьхаруаа рфэи есымша атыц змаз ахтыскэа ирыхьканы ихцэоз ауаа рацэан азы Кавказ амилатцкэеи абызшэакэеи иеиларсын. Ас ицар кавказаа еилацэар, милацкны икалар алшон.

ЛАТЦАРАМЗА 4,1920. АЦАША.

Ахтыскэа аус ду ахь хкылыргеит. Милацк ршьапы икэыргыланы ареволюцияхь рнагара хафуп. Хапропаганда алцшэа бзиацкэа канатцеит. Уатцэи Сунтери азааигэара икоу Каиыш Курт ахэи акны ажэлар зеггы еизаны атцыхэтэантэи ражэа рхэоит. Андицэа, Аварцэа, Акумукцэа, Акалфаицэа, Аингушцэа ухэа ркынтэ иаауаз аделегатцэа ари аизара кэфеиарала имцацысраны ишыкоу ала агэыгра хартон. Абри аизара Азиз Беиггы дзахьзандаз, уи Кавказ иазку идырра, Кавказаа рказшья, рлеишэа, ркэыгара ухэа ирызку ицышэа зеггы рааста ианахтахыз аамта хтагылан. Абыржэыцэкья хааигэара икамзаара хара хзы цэыз дун. Исмаил Беркок иакэзар, Актэи ауднеитэ еибашьяра ашьтахь апсеивгаха имоукэа арахь данааи акыр даапсахьан. Убри азы дангэамтцуа, дзызгэамтцуа узымпыруа дкалахьан, аха хнапы злакыз аус цшыа ахатыр азы ихацхауан. Аиашазы, Азиз Бей иаара дагхеит, саргыи сычмазафхо салагеит.

Ауаара ихартаз хэи рыцхацкэа цаажэамш рацхья агьарахэа ишыказгыи, иахья ала макацэа иреипцшеит, аарла ихацшаауаз атэа мацарала иабанза рзычхарыз. Зны-зынла ацыкэреи мгьалк анхаулак хэекэеи хэреи еицеицахшон. Мышкызны ихалшар, урт рцабаагыи ххахмырштыроуп... Аизара ду афэи Беркок Бей икаитцаз ажэахэ шыбжьонынза ачечен бызшэахь иеитаганы халгароуп. Аха ицо-иаауа ауаа убыскак ирацэоуп, аус уха хартом. Арахь, хаитагафэи аамта кьяфк Тьыркэтэыла иказ азэ иакэын азы итыркэшэа цсычын. Ус анакэха, аитага ишахэтэз амцацагара уадафын.

Ачечен бызшэа аиндиааи, аваркэеи, дагыстананаи рыбызшэакэа рааста иманшэалоу бызшэоуп. Ианцэажэоз сахьырзызыроуазгыи игэастон, ахэдала иухэо ашьтыбжькэа зынза иуцымлошэа икан.

Ахэылбьчэха хускэа ханрылга, абаагэара аанхажьит. Аизара мцацысраны иахьыкоу Сунтери акыта азааигэара хцоит. Латцарамзоуп, ихьшэашэароуп. Ашьшыхэа икэарпцсоит.

Уатцэи амш бзиахарц азы анцэа хихэоит.

ЛАТЦАРА 5,1920 ш.

Сунтери акытафэи хэацьяк ифны ханхоит. Хзыцэшэоз агыикалеит. Икыдцэаны иауаз акэа иахьканы аизара ахацгар акэхеит. Беркок Бей деилаганы дыкоуп!.. Акытауаа ркынтэ хбара иааиуа ауаа мацзоуп, аха зфэи ханхо ахэацья зажэа акраанаго азэ иоуп. Кырзагыи дышбеиаз убартзоуп. Хара Ведино ханалц ауаа абольшевикцэа абаа рнапафэи ишааргаз атэи акытафэи зеггы ирылафхьан. Абольшевикцэа ажэлари дарей еицамгыларазы хара хцара ишазыпшыз фашьомызт.

«Аизара калаанза мышкы шагу Сунтерика шэцар еигьуп хэа зыгэра хгоз ауаа ихабжыргеит» схэеит, аха Беркок Бей имахазшэа каитцеит акнытэ ажэа еимахкит. Атцыхэтэан, Кэусиггы сара исхэаз данацгыла Беркок Бей аарлацхэа Сунтерика хцара дакэшашахтхеит. Беркок аизара калараны иахьыказ атыцахь хашиашоу хцароуп, иапсам хэа ицхьазон хтыц аитакра. Ашэартара икоу хзырдырыз арцыс иажэагыи агэра изгомызт, анцэа икынтэ, атцыхэтэан, Кэусиггы данацла абаа аанхажьит. Уи ауаа уа хаанхар, абольшевикцэа хтаркырц иалагар хацшэмацаэагыи рфагыланы ирабашьяр акэхон, хэхькылнагозгыи хаздыруамызт. Дара, абольшевикцэа ргэи итаз зеггы ирдыруазаарын, ус ишыказгыи хара абаагэара хтымцыр хауаажэлар ртагылазаашья даараза иуадафхон.

Ашьтахь, Кэуси абольшевикцэа раамта анааи, мацтура дук ширтаз адырра соуит!...

Абольшевикцэа Ведино рнапафэ ианаарга нахыс, Сунтери инхоз ауаа аизара ду шхадмырќатоз, иаџаххар, бџарлагы ишаџагагыло рхэо ианалага, џтагылазаашыа удаџхеит. Хаџшэмагы иќаитцара издыруамызт, уажэы аизарахь иааз аделегатцэеи Сунтерианаи еиџаџажыыр калозма?

Абри цэгыарак ахылымтырц азы хгэы хнархьзаргы, Сунтери ақыџа аанхажыырц аныџазба, хэеќэа дырмазеит. Ведино еиџш арантэигы хаџхартеит. Зегы рааста хзыќэгэќуаз аизара ќамлар хџабаа зегы башахон. Ажэларгы хаѓарагара рцэызуан. Даргы иага ахаќеитра рџахызаргы абольшевикцэа ирыцэшэон, хара хакэзар дара рхаџаќэа рыда мчы хамамызт. Абас ххэыцуа хэеќэа хрыќэтэарц хашнеиуаз ақыџа апхьагылаџцэа ирузэќыз «Ш...» иќынтэ мазала еицэажэарак азы аапхьара хуаит. Хаџшэма иакэын ари ажэабжь хзаазгаз, иаразнак ххынхэны хажынхоз хэаит. Ихацэажэоз ауафы ихыыз мазазарц ахыџаххаз азы «Ш...» хэа ианыстахьан, иахьазы уаха акгы сгэалашэом. Абольшевикцэа адырра роур хэа дшэаны зегы мазала имџаѓигон.

Ауха зызбахэ схэаз ауафы ишќа хцеит. Хаитэагаџ ицхыраарала имџаѓысыз аицэажэарафэ иара ихаџа абольшевикцэа хатарнакс дышрымазгы еилахќааит.

Имзазакэа «сара саѓбеиам, саѓаамыстам, ажэлар ирылцыз соуп, убри аќнытэ ажэлар ирыќэымчуа сраѓоуп» ихэон. Харгы хазы хшымхэыцуа, акызатэыќ, хажэлар атэымуаа напхгара рзырымуга, рхы иаќеитны, дара рхала рхы ныќэырго икаларц шаџтахыз иаххэеит. Ипатриотреи игэымшэареи агэра хго ианыќала, хэинаало халагеит. Аизара иаџагыло шааниќыло ала ажэа хэиџеит, аха Нхыџ Кавказтэи Ареспублика анаџцахалаак иџабаа ахэ шахшэо ала ифыны ажэа иахтарцгы иџаххеит. Иаразнак ииџахыз аќаад Исмаил Хаќќы Пашьей сарей хнапы анцаны инахџеит. Абасала, абольшевикцэа зыќэгэыѓуаз, хатарнакс ирымаз азэы хара хѓанахь диахѓахьан. Уи аамџазы хысбыжьќэак хэахэит. Адгыл еимаќны џчечен ќыќак еиџахысуазаарын, «хьаас иќашэымџан» рхэеит, аха уажэазы ари афыз аиџахысра абаџтахыз аизара ду аламџалазы. «Ш» ила иќахџаз аицэажэара Хаџшэма Али Мутаиф даараза игэы иахэеит. Мутаиф, Шеих Мансур дихылџшьџроуп. Кавказтэи ахэаџацэа зегь реиџш уигы араџ бызшэала ацэажэареи аџрей идыруеит. Иара араџ бызшэа Даѓыстэни Чечентэылей даара ахархэара амоуп, џнаџацыпхьаза аќэырќан бызшэа здыруа азэы-џыџа уџылоит.

Али Мутаифгы аџыџ иашьџоу азэ иоуп. Кавказтэи ареспубликафэ ашеихэулисламра (аџсылманцэа реиџабыра) аџыџ дазхэыцуеит. Харгы ари анхэихэа, мап мкыкэа даќэахргэыѓит. Абас ианатаххалак, зегы ажэаќэа раџталон аќнытэ иахьа ажэытэтэи аурыс џараќэа реиџш, хара хнапы зџаџу аќаадќэагы Кавказаа рнапафэ инханы иќоуп. Урџ уи аќаадќэа иахьагы хэџырла ишырыхьчо агэра згоит.

ЛАТЦАРА 6, 1920 Ш.

Ааџынтэи амра каххаа бырлашџас Кавказ ашьхаќэеи аџхааќэеи ирныџчалон. Асаат жэаба реиџш аделегатцэа «аџоурыхтэ хэы» ашќа ахалара иалагеит. Амра аеыуаџцэа иршэыз рымаџаќэа ирыќэыџчо, реымаџаќэа арцырцыруа убла хызкуа, угэы шьџызхуа џагылазаашьак аџнаџон. Иахдырбаз реыбгаќазара хгэы шьџнахит, хгэыѓраќэа ирыџыртцеит. Уи амш схаан исхашџуам. Шэфыла ауаа кэымжэы-кабала иеилахэаны, рхы пату аќэо, ашьшьыхэа ахэы ашќа ахалара иафын. Закэытэ разќузей абри абара! Асаат 12 реиџш фы уафыќ харантэ дыџцаќуа дшааниуаз гэахџеит, раџхьа аделегатцэа дреиуаз џахьшьеит, аха чечен џкэынак иакэын. Ифы даќэцын, иџсыџ изеивымго, дыџауа даины даахадгылт. Маџк иџсы анаиџеиќ, абольшевикцэа бџарла иеиќэных арахь ишаауа, аизара еимырпны, харгы хџакра хыќэыс ишрымоу хэиџэеит. Раџхьазатэи афымџра ашьџахь аџхаа зегы бжыќ ныќэџит. Иаразнак ашэаќьќэа ааитџцаны Уаанза идырмазеиз ахыртэџарџаќэа аанырќылеит. Пыџџыќгы рыеќэа

инарыкәтәан иаауаз ирпыларазы рғынархеит. Ицьоушьаша, зегы харантә иааз ауаа шракәузгы, пызак напхгара ритошәа иеифекааны рхы мөапыргон. Харгы иҳакәшаны хәхчара иалагеит. Хара айбашьра халагаргы йаломызт, иааныжьны ххынхәыргы... Шәарак камтазакәа йкалаша хазыпшыр акәын. Гәгәала шыақәтәарак ахықә хашықәгылаз убартә йкан.

Хара хайлацәажәонатцы абольшевикцәа рыр егы ахәы иаақәгылеит. «Ш...» шыца аруаа аашытыхны, иара дааианза азәгы дымхысырцгы адта йатцаны, дара рганахы дыццакит. Хәхкылнаго хзымдыруа, жәларык еибашьрак иалахажьуазма? Арратә еифекаара змам ажәлар, иеифекаау аруаа ирфагыланы ирылшарыз? Аиашазы, хара абольшевикцәа цқа итцааны ишхамамыз еипштәкы, зегь рааста хзықәгыруаз ачеченцәагы еилкааны ихамамызт. Ахтысқәа хрыманы ацара иафын. Абольшевикцәа «Ш...» ибзианы ипылеит, аизара аеалархәразы Москвантәи адта шроуз, иакәым ргәы иштәм, аруаагы аизарахы инамгакәа аохаафы ишааныркыло, шыца аделегатцәа наштыны ажәлар ргәаанагара рахарц шыртахыз иархәеит.

Асаат хца реицш аделегатцәа зегы атыққәа рғы инеихьан. Бцарла иеибытаз ажәларгы гьежьны иахыгылашаз иоагылеит. Абольшевикцәеи хәреи хайтагаоцәагы хаманы, рыгәта хаагылеит. Ажәлар рфацхы иартны цәажәарак мөапысраны йкан. Абольшевикцәа излазгәартаз ала, ажәлар макьаназы рхала рхы ныкәыргартә йкамызт. Хара хакәзар, зынза даеакала хазхәыцуан. Ажәакала, аоғанкгы ажәлар ргәаанагара рыцсахырц аус хур акәын. Хара, ахақәйтрала ажәлар тынч пстазаара шроууаз, абольшевикцәа ракәзар, абольшевик напхгара анапатака йкалар еиха ишырзеигызы раххәеит... Ажәларгы, атыхәтәан еиха иртахыз алырхуан. Хайшшыкгы инеимда-аимдо, хатырла, хгәаанагарақәа шеибәххәоз, ажәлар хара хтәахы ишиасуаз збаз абольшевикцәа рделегатк «Шәара Стамбул ачаи аныжәжәуаз хара ара ареволюциазы ашыа кахтәон, шәарт ажәлар рус алапалара азинс ишәымой?» хәа фәаитит.

Аимак гәгәахеит. Хара аимпериализм аполитика хәхкыны ахтәара шхәкәшәаз, аха амхәпырра хайсадгыл шахханамырштыз, Кавказ йкоу хашыцәеи хәреи шыалагы, динлагы хшеишыцәоу, азәы шхәкәу анаххәа, ажәлар зегы агәыркхәа рыбжы дыргеит, «уаха ацәажәара иапсазам, ажәлар ахақәйтра ртахуп» хәа. Ушыта аиааира хара иахтәын, абольшевикцәа рделегатцәа ажәлар ирызбаз, ирыдыркылаз шеилыркааз, насгы Москвака адырра шырташа хәаны ицеит.

Абольшевикцәа рделегат данцшаз «хгәы кахәит, ауаа аныхәа азгәартәит, хара ацәабара хәкәшәеит» хәа хайтагаоы иеихәзаап. Ииашатәкыны хара хзы ныхәа дуун. Аделегатцәа рфацхы ажәлар ахақәйтразы атоуба шытарцеит. Исмаил Беркок иажәалагалала йкацаз ари атоуба анышытартоз, ажәлар рыбжы ашыхақәа ирныоуан. Уи аамтазы жәлар реизара алахәылацәагы алхын. Аизарахы иалхыз ауаа азәазәала Беркок Бей иапхы икәыз ахәеи, акамеи, ашәақы, акәыркани рнапы нарықәтцаны тоуба руит. Изласгәалашәо ала, тоуба аныруаз ирхәоз абарт ажәкәа ракәын: «Сыпстазаарей, схақәитрей, сдини, сыламыси рыхчаразы, шықәсыла ашыа кәтәо иааиуа сыжәлар иахьарнахыс зхы иакәитү ацсылман республикафы инхарц азы, схи смапи сырмеигзакәа аус шызуа ала, Аллах йкәыркән снапы ақәтцаны сқәуеит. Иара стоуба шеилазымго артабыргразгы ажәлар рфацхы стоуба напы атцәоуеит».

АТОУБА

Тоуба аныруаз зегы, рацхы икәуан, нас рыхызы ахыаныз афацхы рнапы атцароуан. Ари апатриотизми адини ирхылфеиауаз атоубаура иалахәыз абольшевик делегатцәа ашышыхәа икәтцны ицеит. Ажәларгы ашышыхәа аимлысра иафын. Ачеченцәа абольшевикцәа рацхы рыкәкәа ырхәмарны мацк рыгәгы ндырхеит, аха абольшевикцәа уи ақәфырымтыкәа,

ашышыңа ихынханы иахьааз ицеит. Амапа уи аены нахыс иаартны ихабашьырц рызбеит. «Шьта ахы тькьахьан! Иаразнак, хеаидкыланы уафцас ар еифеахаар акэын». Абольшевикцаа аанымгылакэа хақэгаразы иаарылшо зегьы шыкарцо убартэ икан. Иахьатэи рфымтра аамталатэын, ас наунагза ицарымызт.

ЛАТЦАРА 7,1920 Ш. АХӘАША.

Жәлар реизара ауа еизарак мөапыргеит, абольшевикцаа Ведино абаа тадырцөырц азы аапхьара рыртарц рызбеит. Ари даараза ихьантэз усын, иаххәап, мап ркыр икахцоз? Макьана харееишәа иеифеаамызт. Насгы абольшевикцаа ачеченцәа реицш рлеишәа цөгьамызт, еиҳа ачҳара рыман.

Әнак, Сунтери аанҳажьыр хтахеит. Избанзар ачечен жәлари жәлар реизареи ирызбаз Бақәеи Қарти иказ атәым хәынтқаррақәа рхатарнакцәа идырдыртэын афнытә еиҳа иахьыпхьакыз тыпқ ағы тынч аус утэын. Жәлар Реизара алахәылацәагы Дарга ақытахь хцар еиғьуп хәа хархәеит. Избанзар Сунтери ақыта алхратә еизара ахьымөапысуаз атып азааигәара ада уаҳа цакы амамызт, насгы урт рапхьаза ишапдылазгы ххамыштыцызт. Усқангы «Ш...» иаҳагыр хааннакылеит акәымзар, ақыта иаразнак ааныжьра хазбахьан... Уи иахкьаны уажәы жәлар реизарагы Сунтери иаанҳажьырц азы ирызбаз ацак ду аман.

Абра ианыстоит латцара 6, 1920 ш. ацшьаша аены, ачечен жәлар рхакәитразы Каиыш Курт ахәафны имөапысыз аизарағы жәлар реизарахь иалхыз алахәылацәа рыхьзқәа:

Грозныи Урукынтәи

1- Висал Хаңы Вин Гумта Хаңы	Мерта ақыта афнытә
2- Геде Вин Жече	Вулерик ақыта афнытә
3- Мешка Вин Оме	Итокаллы ақыта афнытә
4- Дече Вин Насуха	Мертан ақыта афнытә
5- Абудлхалим Вин Туха	Шктуаиақытаафнытә

Виқан Урук афнытә

1- Дичелхан БинГини	Гьуна ақыта афнытә
2- Рсмани Бин Беранкте	Евтери ақыта афнытә
3- Иусуф Бин Мусхан	Шали ақыта афнытә
4- Ислам Бин Хени	Зунтере Хәтип шеци ақыта афнытә
5- Гаиш Бин Қиаҳа	Дишни Видан ақыта афнытә

Хасоф Иурт афнытә

1- Месхап бин Ету	Гачелка ақыта афнытә
2- Абулваҳап бин Тухарев	Зендека ақыта афнытә
3- Гафи Хаңы Бин Талха	Бине ақыта афнытә
4- Исмаил Бин абеи:	Буниетул ақыта афнытә
5- Меңьит Бин Гамберте:	Теңьиурт ақыта афны

Жәлар реизара иалырхыз гәыцк, абольшевикцәа Ведино аанрыжыырц азы рацәажәара ицеит. Уи аҕынтә ағас хшышьтырхуаз хдыруан азы Сунтери иаарласны халтыр акәын.

ДАРГА

Хара хзы Дарга ақыта еигъхоит хәа хәрхәахьан. Ақыта алада Дагъыстан ахәаа иавоуп. Ара ашьхақәа зынгы-пхынгы асы рықәжьуп. Ари Шамил дахьрабашьуаз атыцкәа иреиуан, ацсабарагы ахыхьчаразы иманшәалан. Узун Хацъыгы данаилахәалак арахь дааузаарын. Харгы уажәазы аамта арака иаххағар акәын. Иахьабалак ишыкоу еипш, аратәи ажәларгы хәычла-дула рхы инаркны ршьапы аҕынза бцарла иеибытоуп. Ханнеиз аены ахысра аеазыкәтара иағын, иара уи ада уаха уск рымамызт, егырт аусқәа зегы усгы ахәса ркәакәа иқәжьын.

Ахәаша намаз ашьтахь ажәлар «бзиала шәаабейт» хәа иҳазнеит, ақәғиарақәа хзеигьаршьейт. Абольшевикцәа иацтәи рацәхара ажәлар рыкны иаразнак аус шауз убартә иқан.

АФЫРПҚӘЫЗБА ХОЛИМЕТ

Холимет дчечен тыцхауп, зыоны ханхо хапшәма иахәшьа лоуп. Аказакцәеи дарей реибашьрағы иаалырпшыз агәымшәара аитахәара уалагар романк иеипшхоит. Сара иааркәағзаны иеитасхәоит.

Холимет сасра дахьыказ ақыта аказакцәа ақәлазаап. Ргәы реанзамкәа ажәылар зықәшәаз ачеченцәа итрысны, шытахька ахьатра иалагошәа збаз Холимет, дахьынхоз аонағы икнахаз ашәакь аашьтыхны, ихьатцуаз ачеченцәа рацхьа дғагыланы дреихсуа далагазаап. Ари даараза ихьымзгызшьаз ачеченцәагы рықәа инарықәтәаны «ма хаиааироуп, ма хапсыроуп...» хәа рағәцәа ирыжәлан, аиааирагы ргазаап. Артқәа рышьтахь аиааира ахьзала дызлахысуаз ашәакь Холимет хамтас илыртейт. Ларгы ари ашәакь лаб инышәынтрағы икнаханы илыман. Ақытағы ханыказ хнеины лаб инышәынтрагы, лшәакьгы хбейт.

ЛАЦАРА 8,1920 Ш. АСАБША.

Иахьа ара имацымкәа амаден хккәа хзааргейт: ахы, аразны, абџа ухәа... идырзытхьаз, аха иразамкәа иказ. Аказакцәа ирымхыз ари амал уажәы инаганы аурысқәа ирахтәозма? Кавказаа рарпарцәа, ринтеллигентцәа абри аус даара такпхықәрала иазнеиуейт.

Схьаакәа сдырчмазафит. Мацк снықәиап схәан, суада гар акәакь еғы алымт ахьыкәкәа икәагылаз ацәардағәы схы нықәысцейт. Аха минуткгы мтыцкәа сгылар акәхейт. Избанзар Вединока ихашьтыз аделегатцәа ааит хәа адырра картцейт. Ведино иказ абольшевикцәа Москвантәи адта рмоукәа абаагәара ааныжыра шрылымшо атәы рархәазаап аделегатцәа. Иара уи адагы, Москвантәи азин ылымхкәа ажәлар реизара ду ахьымџапысызгы иашам хәа ирыпхьазозаап. Ари анхаха уамашәа иахбейт. Хара ари ашыза азин азәгы иаххзомызт, уи азы хделегатцәа ргәы кармыжыырцгы раххәейт. Аиашазы, даргы ирбақәаз раамышьтахь еиха агәыгра роуит. Ведино иахьыказ ирбаз, ирахаз хәа излацәажәоз акыр харчцейт. Иаххәап, абольшевикцәа рыруаа рабцаркәа инадыркны рымацәакәа ркынза иаарымоу зегы, ма кәтағкәак, ма мгьалк азыхәа ирыпсахуазаап, рықәа зтииз аруаа рофицерцәа ианрацәха уртгы «шәуусс иалои, иацы хеуааџцәан, иахьа баша хәруаауп» хәа атак картцәаарын. Зшәакь агәыцә пканы изыркағыз «ушьта хара изхысзом» хәа анрархәагы, «акәзааит шыта еиха иласхейт» рхәон. Арт исахақәаз убас исгәапхейт, сагдырчцейт, счымазарагы аасхаштит.

ЛАТЦАРА 9,1920 Ш.

Аизарафы ажэлар Дарга иеизарц рызбеит, алахэылацэа рахьгы аацхьарақэа рышьтит. Дарга инхо ауаагы иарбанызаалак ацхырааразы рхы ишамеигзо хархэеит. Рыцсадгылы рхақэитрази ацхыраара ақатары жэйтэ-натэ аахыс иашьцылан. Ари аамтазы ааигэа иказ оқытак адгьыл аймакра аганахьала ирыбжъаз аймак атыц ақэтаразы уахь ацара ҳадыргалеит. Харгы мап мкыкэа хдэықэлеит, аха анцэа икынтэ, хара хнеианза ишеинаалаз ала адырра анхау ххынхэит.

Арака Ақэырқан ашэақэа жэлар рашэеипш инарыгзоит. Егыс аибашьра иазку жэлар рашэақэагы даараза игэытшьаагоуп, уанырзызырфуа ирхэо узеилымкаауазаргы угэы атанза инеиуеит. Абар, Шейх Шамили Узун Хаңы реибашьратэ ашэақэа зхэоз даға Гэыцк...

Арт ашэақэа ражэақэа еиҥаганы ианыстарц стаххеит, аха исылымшеит. Уи даара сгэы снархьеит.

Уахык еиҥа сыммазаөхеит. Зегы рзы сгэамтцеуеит, аха ари зыхкьаз еилыскааит, ишахтахыз хэҥхазрыцкьомызт.

ЛАТЦАРА 10,1920 Ш.

Иахьа Жэлар реизара ииатэҥақараза ашьац ықэианы иахьыказ шта тбаак ағы ацслыш тлақэа рышэшьырағы имшапысуан. Аизара Беркок Бей иажэахэ ала иаатит. Кавказ атагылазаашьей, абеиарақэеи астратегиятэ таки, аиҳабыратэ системеи, аибашьрей, ирызкны имаз игэаанагара рыцеишеит. Иара убас зегы иаартны ргэы иаанагоз рхэарц рыдигалеит. Аизара асаат пшьбанза ицон, ашьхаруаа усгы ацэажэара иазкэзоуп. Аурысқэа раамышьтахь еиҳабырада инхаз кавказаа зегь дарароуп ажэйтэтэи рлеишэеи, ртасқэеи рыла рхы ныкэыргон, азтэарақэа зегы рқьабзқэа инарықэныкэаны ирызбон. Артқэа анысқэа Ахмет Митхат Ефенци даасгэалашэеит, ицсаҥа бзиахааит. Уи зегь рааста иеигьу ахэынҥарратэ система Кавказааи Ачерқесцэеи ирыман хэа иөхьан, ииашатэҥьаны Кавказаа рыхныкэгара ареспубликатэ система уамашэа иазааигэан. Акы затэык, Кавказаа рғы ахэынҥарра ареспублика ахада иҳаҥыцан абыргэа напхгара азыруан.

Жэлар реизарағы аицэажэарақэа рышьтахь рхада далырхит, егырт алахэылацэагы рдырра рпышэа инакэыршэаны ар инадыркны анапхгара ақынза имшапгэатэыз аусқэа хазхазы иршеит.

Хэаҥхьа икоу ашьхақэа асы шрықэызгы, пхарран. Пхынгэымза хтагылаз цыушьарын, убас ишоуран. Ахауа бзиа ибжысыз хнервқэа ишрыхэоз еипш, жэлар реизара амшапысшьагы хгэы еизнархэит. Иахьатэи амш хара хзы тоурыхтэ мшын, гэыргьара мшын. Иахбаз аҥбааи, хэаҥсарақэеи ххаштхьан. Хусурақэа иҳартаз алтшэа, агэеизхара зегы ирыцсоуп. Амапа хгэыргьара нцыра амоуит, ахэылбыҥеҥа хэгентцэа абри афыза ажэабжь хзааргеит.

Абольшевикцэа хакразы иҳашьталаны иаараны икэаарын! Царала иаахэаны иҳашьтартаз ачархэаөцэа рсиагы ааганы иҳартэит. Арт харшьырц адта рымазаарын. Ари асия Беркок иғы инхэит хэа сгэы иаанагоит, избанзар сара сышэҥэағы ианзамызт. Есаира ишэартэхон ақнытэ ххы хэхьчалар акэын. өымш-хымш рыла хтыцц хэцсахан, аха ушьта есуаха халагеит. Хэхьынхозгы азэгы издырзомызт.

Арт ажэабжьқэа лассы-лассы иҳахауа ианалага, хгэы шытырхырт азакэхап, хэаҥхьа иказ адэағы имацымкэа ауаа еизаны инагылеит. Рыгэатэқьа ахэа зкыз чеченк дгыланы ацэажэара дағын. Икэшаны игылаз ауаагы ртеқбирқэа (Аллахуакбар) Шейх Шамил дахьейбашьуаз ашэақэа иртауан.

Уаха асаат 10 реипш хтыц ааныжыны, ақыта агэахьы инхо хэаҥык иөныка хцеит. Ицыашьахэуп, аха егырт атэылақэа рғы иғыцу шыаҥақэак анықартцо рапхьа иаҥагыло

ахәаҗаҗәеи, апапҗәеи роуп. Кавказ ахәаҗаҗәа аиҗакрақәа рҗы зегь рапҗа игылоуп. Харгы зегь рааста хзыхьчаз, ихадгылаз, насгы ажәлар ахақәитҗазы иазыҗазтазгы дара ракәын. Ари аус аҗы зегьы рышьтахь игылаз аурыс культура ала иаазаз хинтеллигентҗәа ракәын!..

Ахәаҗа ионы абнара илагылан, ари аоны иазхәыцны иалхын, иаҗаххар, шәартарак җалар, абна маншәалахап хәа иазхәыцзаап. Иҗаҗәу сыҗа шсыхьуагы сзырччаз хҗыск шәеитасхәоит... Беркок Беи убри аҗара деилахан, дзыкәтәаз аҗы ихашҗит. Аеҗәа ырмазеины ашҗа ианаақәла, харгы хнеины хнарыкәтәеит. Убаскан Беркок Беигы, илашьҗан, иабагәеитоз, даҗәа җык дакәтәзаап. Маҗк ханынаскьа «сҗы акалашәа избоит, скәадыргы рыҗсахызшәоуп ишыҗоу» хәа дыгәрымуа далагеит. Сизааигәаханы цҗа санрыхәапш, иҗалаз еилыскааит. Аха кыр дмааҗсахьази, гәыбран злаистоз.

Вединонтәи ханаауаз сҗы иақәыз хаматәахәкәа зҗаз ашәыра Беркок Беи ианимуза уа инсыҗыт, ашьтахь ари ашәыра сзааргеит, амала аоныҗҗа иҗаз абжеихарак ызит аҗнытә даараза сгәамҗит. Хара дара рзы хәцәнмырха аусура хшаҗызгы, хаматәахәкәатҗәа изырхылапшуамызт. Ачеченҗәа уҗсы рналы иануҗар, рыҗудыршьылон, рхы иаеиҗзакәа урыхьчон, аха умал рнапы иануҗар иахьҗа-иахьаа умбазакәа иааимырҗәон. Сара арҗкәа ахьыздыруаз азы хәхьҗоз хәхьаауаз сҗымаҗәа, скәадыр, ухәа сырхылапшуан. Аха Беркок Беи арҗкәа хьымзҗишьон аҗнытә иҗы еилырхьан, акәадыр иамазгы ақәырхьан, агәра акәзар, ашаха иафызәхеит.

ЛАҗАРА 11,1920 Ш.

Уахагы даҗәа онык аҗы хәҗоуп. Шаанза лаҗәаихьшь җасымҗеит, арахь амлакра, агьирахь хәхьҗафы җьума аҗәа дахьалаз «Лаилаҗе иллаллах...» хәа дааҗәымҗзакәа ибҗы гон. Ари ауаф убриаҗара адин иеаҗаны дыҗоуп, җынла акәым, уаха дахьыҗәоугы адин ажәақәа ихәон.

Ашьыҗь асаат 10 рзы харгы халархәны жәлар реизара еиҗа имоаҗган. Ари аизара ашьтахь Нхьҗ Кавказ ахьзала Чечентәыла Дарга ақыҗаҗы аамҗала Ареспублика аиҗабыра шаҗҗахаз атәы атәым хәынҗқаррақәа идхардырҗазы хара цҗаражәхәаф-делегатҗәас халырхит. Абри аус анаҗаразы иахәҗоу адокументҗәа хнапы аҗахьырҗ азы азин шҗамоу зыршаҗаҗау араҗ бызшәала иоу қьаадкгы ырмазеины ихаман, зегьы рнапы аҗароит.

Ауха ажык хсасны хәиҗан. Уахагы Дарга ақыҗаҗы хәҗоуп, аха хара имгакәа аригы ааныҗьра хәкәшәоит. Избанзар абольшевикҗәа хәкәгаразы иаарылшо зегьы җартон, аратәи хус халгахьан. Жәлар реизара ара аусура ианаҗыз хара адунеи аҗы иҗоу еилаҗкаар акәын, Қарҗи Бақәеи реиҗабырақәа рҗагылазаашьа зеипшроу, Нхьҗ Кавказтәи аиҗабыра ишырзыҗоу, абольшевикҗәа Нхьҗ Кавказ ахақәитҗа разнеишьа зеипшроу. Абарт зегьы ашьаҗы хәхьынхоз абахдыруаз, уи азы ақалақь ахь халбаар акәын.

Азиз Беии хәреи хәнеиқәшәа, дара Қарт иҗаны иҗоу еилыркаанза саргы Чечентәыла аангылара сыдыргәлеит, аха аурыс бызшәа ахьысзымдыруаз азы мап рҗәыскит. Аиашагы җасҗазаап.

Хәҗшәма акәтыҗы ачаии хәдигәлеит, хәзхара анахфа хәҗсы аатәлеит. Сара смагәкәа шсышьаз снықәеит. Усгы мышқәак раахыс хаматәақәа хшәымхзакәа хәҗан, аибашьра иалахәыз аруаа хәршызан. Уахынланы иаалырҗьаны ханхарҗа аҗсахра хәкәшәеит аҗнытә, аҗеилахәаха хәзҗодаз? Беркок Беи аҗьықәреи аҗырча иалхны иҗаитаз аҗаҗын данахоз дрыҗхәшьаны сихәапшуан. Сара Беркок Беи иеипш аҗаҗын сазгагамызт аҗнытә уи аҗара саргәакуамызт. Ауха ибзианы сыҗәеит, аха җхьыбҗьон еиҗа даҗәаҗара хәиҗаҗыр акәхеит аҗнытә Беркок Беи сааирҗшит. Аоныҗқатәи аҗаҗәа рҗанахьала агәеанызаара аҗахын.

ЛАТЦАРА 12,1920 Ш.

Иахья, ма уха Даргантәи ҳақәтцеит. Аха ҳусқәа иеилақатаны иҗоуп!.. Ажәлар зеггы рхы иеигзом, игәымшәоуп, ареспублика иадгылаоцәоуп, амапа рхатә гәаанагара рымазам... Ахәыцқәа ирфозоуп, есқынгы хырхартак рыталатәуп... Ртәфык иаҳасабала, жәлар реизара иалахәу ауаа ҳархагылазароуп, аха убри ақара икататәу аусқәа рацәоуп, минуткгы хтацәыха ҳамазам.

Беркок Бей ичҳара маҷхеит азы зеггы рзы дгәамтцеит, араҳь иҳашьтоу абольшевикцәа, агыраҳь иҳашьташәарыцоз амаҳагьяцәа... Жәлар реизара иаҳагылаша, атцара бзиа змоу, ажәлар анапхгара рызташа ареволуционер арпыск дышцахтахыз!.. Аурыс культура иарфашьас кавказтәи арпарцәа... сышцарызгәамтцеи!.. Хара шақацәара хәхьоз? Зны-зынла Беркок Бей игәы пжәаны иҗаитәоз алағызқәа, ажәлар рзы акгы сызхәом аха, абарт зызбахә сымоу арпарцәа ахә рызшәарцгы иҗам. Аха зегь дарароуп, хәжәлар рганахәала иҳамоу агәыгра хцәыззом, ахақәитразы иахья илахцаз ажәла хара имгакәа ақара ахылтпы, аеафрагы хбап хәа сгәыгәеит.

Беркок Бей дқараха дыҗоуп, игхеит, дөежьза дқалеит. Сара схатә сзеицшроу Анцәа идырып!.. Иааз гәыпфык ауаа маҷк санрацәажәа ашьтахь, кәарак ааигәара снейны, суапа нкаршәны, пытрак ақара сыпсы сшьеит. Ашьхаруаа азы уи ақара хьяас ирымазам, хара азы хшылагылоуггы азба хәпсуеит, хшабоит. Сара уха ианысызмчҳа, хара иҗаз зыхьк ашқәа сцаны сызхара азы зжәит. Насгы хәпшәма сихәан, пқалк азнагы афныка идсыргеит. Беркок Бей ари азы, «апшәма аҗабаа иурбоит» хәа дсыкәгәамтцит, сара «изҗабааузеи, апшәма иуалуп» хәа сиеҗагылт, избанзар сара азы зымбар ипсуаз Ақәуатигмеқәа (aquatigme) сырфызан. Сызхара азы қаломызт! Хныкәараан зегь рааста сзыргәақызгы азыдара акәын. Цыхьбжәон еиҗа ханхарта хәпсахит. Излазбо ала, Даргаагы хәхьчара рылымшо иҗалеит.

ЛАТЦАРА 13,1920 Ш.

Хәусейн Ефенди, аингәушцәеи, акалфаицәеи рахь дхашьтит. Назран, Ебубеқир Плиев сасны иҗаз Азиз Бей иҗынтәгы уажәраанза жәабжь ахыҗамыз хьяас иҳаман. Хәусейн Ефенди Азиз Бей дыпшааны диацәажәаны даныхынхәлак хәргы адырра хәитәрц акәын. Уи имфа данықәахца хәргы даҗа қытак ахь хдәықәлеит. Иахья зыхьз сгәаламшәаз ари ақыта апсабара даараза ипшзан. Фымш абра хтынчза иаххәғар иҳабаргәыз!..

ЛАТЦАРА 14,1920 Ш.

Хлак-оакуа хәқан, Хәсейн Ефенди Азиз Меқери аанза хәрзыпшрызу, мамзар иаразнак Қартқа хцарызу, хәа ххәыцуан. Беркок Бей Қартқа хцарц избейт. даара иахьғарроу тыпк аҗы хәҗоуп, цәыцак азы цқәеи җатқәа афатәи гәхьяахгоит. Дарга ханыҗаз азы азтәара збаны, афатәгы абас псыхәак азысухьан. «Асас дзыкәшәаз ифап» рхәозаргы, сара атқасқәа сырзымхәыцит, ахәшеи акәтагы стәххеит. Хәитәгаф ила хара ас еиҗа ишахгәапхо, ари даргы аҗабаа шыднамырбо расхәеит. Ас иаармарианы ахәықатцара Хәпшәма иагыҗәеишьеит, иагыгәапхеит. Ашьхаруаа ахәша хара ача иахьшыны ишахфоггы рымбазацыт. Уажәы хәхьыкоу ақытагы шьхәқытамзи, ахш, ашә, акәтагы стәххеит, акәтагы ахәша иналажәны изцәуан. Сфыз аруафын ақнытә дзыкәшәалак дрыдтәаланы кыррыцифон, аха уи сара исылшомызт. Сгәы хынхәуан. Сара сзы ари чымазарак иафызан. Стамбул амфа сахьаныз азәы дкажьцәо дызбар сгәахынхәра иалагон. Ари Дағьыстангы шақантә исыхы, кыфарейи кыжәрейи саакәыцуан.

Уажәы хьяас исымаз, Қартынтә хзыхнымхәыр ажәлар ирыпсыхәои хәа акәын. Қарт ари ахәынтқарра җыц иадгылоз хзыпшаауазма? Дара ақыртқәа ртагылазаашья зеипшраз? Атәым хәынтқаррақәа рҗынтә Кавказаа ирыцхраауадаз? Абартқәа зеггы ртып иқәахцаанза ажәлар реизара аусқәа зынагазозма? Есаира зхыпхязара иацлоз абольшевикцәа жәлар реизара

ишпазныкэоз? Абарт азцааракэа ртаккэа еилкаазамызт. Асаат фба рыбжазы Беркок Бей хуадафэ иарта кыашык дныкэиет. Саргы ацсабарафэ цыара сныкэианы сыцсы сшыарц, насгы иаакэымцазакэа ишэахэоз акарматцыскэа сырзызырфырц азы снейны цлак амцан снышьталт. Ихааза аапынра аффи акарматцыскэа рыбжькэеи сырхагаланы срыман. Абри атэылафэ иказ ацсабара ацшзара сналаз сцеит.

Цытрак ашьтахь хацшэма ибжы саанарцшит. Схы анышьтысх, афныцка дышыпхэоз еилыскааит. Соагылазар, избазеи? 30-40-фык ракара бцарла иеикэных аецэа хганахь ааира иафуп. Рацхьа, ихақэланы ихақашеит хэа сгэы иаанагеит, амц заххэарызеи, сагышэеит. Аха сышшээз дмырбакэа, сышьтахька сымцшзакэа, ашьшыхэа афныка сныфналаны иаразнак Беркок Бей даасырцшит, амала иказ хэа акагы иахэаха смоукэа, снапы нархханы адэафэ иааиуаз ауаа нисырбеит. Ацэа далан азы икалаз изеилкаауамызт. Уи аамтазы ачуаагы ааины афны ацхьа ацэахэа иныкэгылт. Хара иабхдыруаз, арт ауаа ахақэитра иадгылаз ачечен еибашьцэа шракэыз. Хара хақатыр азы иаазаап. Фныцкала «Хайт, нцэа ииныхэашақэа!.. Сгэы тышэкэеит» схэеит. Беркок Бей днейны дрылабжэеит. Саргы 15 шыкэса зхыцуаз руазэык инапы имхны ацшэа иасхэеит, ашьтахь азин хамхны ицеит. Харгы «ох, гэышыа!» ххэан, хнейны хныкэиет...

II-ТӘИ АШӘКӘЫ

ЛАТЦАРА 15,1920 Ш.

Иахья ашыжь чеченк шыжьхьязы дхапхьейт, ахчат, акәтарь, ашә, акәац жәны, ухәа, уаха назтахым ачеицьыка рхианы дахзыпшын. Амала аапхьара хазтаз «Бзиала шәаабейт» хәа хгәыдимкыландаз, уафцас кырхамфози... Хапшәма ацәа иалхыз матәак ахьишәыз азы убас иффы гон, сгәы хынхәит, ахыхь сызцәырнагейт. Аха икахцдарыз, хзыкәшәаз акәын.

Ашьхаруаа рфы икоу аизхара уаттамшыцыр калом, фнаҗацыпхьаза 9-фык, 10-фык ракара ахшара уцылоит. Ршьапкәа хыркьакьа, иршәым, ирхам, аха рыбақәа тыпхаауа, рыхцәкәа рхәырхәны, арт ахәычы бзиақәа мышкызны ашеихцәа рнапакны ахраҗ (аҗсра аамыштахьтәи аҗсҗазаара) мацара иазхәыцуа икамлакәа, рыпсадгыли рхақәитреи ахьчара иазыкәтаз шыоуки рнапакны изыкалозма?

МЕҢЫҢИ БАШКЕИ

Жәлар реизара акынтә икоу-иану хзейтархәарц иахзаашьтыз фыцәа ахацәа гәымшәакәа иахзааргаз ажәабжь хгәы иахәартә икамызт. Даргаа абольшевикцәа ирыцәшәаны жәлар реизара иалахәу рахь «уаха арака аизара амфадгара азин шәахтом» хәа рархәазаап. Ажәакала, Дарга ааныжьны шәца хәа ааногон урт ражәа. Уртгы икарҗашазы ихазҗаарц иааны икан. Меңыҗгы Башкагы рылахь еиқәын, ргәы каханы икан. Абцәари аҗареи рганахьала гәакра змамыз мчы дуззак афәпхьа икахцдарыз? Жәлар Реизарафы абольшевикцәа харфәагыланы хаибашьып хәа раххәартә еипш макьана хазыкәтамызт. Шәеимпы хәа рахәарагы, акгы шхалымшоз ажәлар рылаххәа иафызан азы, акы збатәын. Ашьхаруаа абольшевикцәа рабашьразы ихиян, аха ари хара даараза ишәартәоуп хәа ихапхьазон. Избанзар адунеи афы икоу-иану цкьа ихаздыруамызт, уи адагы абольшевикцәагы рҗагылазаашьа цкьа итымҗаазакәа хажәлар амца иахзалагаломызт. Уи азы хшымчыдоу рыдмырдырзакәа мызкы-фымз ракара ирычхарц раххәейт. Ажәакала, хара адәныкатәи аҗагылазаашьа таҗтаанза, жәлар реизарагы аусура иацнаҗар акәын. Даргантәи ипхарҗар, даеацәара, уакагы иамур мазала рускәа шынарыгзаша рахәаны, ргәы кәҗаны храцәажәейт. Аделегатцәа абарткәа зегы рзейтаххәарц азы жәлар реизара ашка идәықәахцейт.

АҢЫҢ АҢСАХРА

Аделегатцәа цаанза Кыртәыла ахәаа иахьазааигәоу тыпк ахь хаиасырц хабжьыргейт. Абольшевикцәа хара ихазкны ирхәыцуаз усгы иеилкаан азы Кыртәылеи, Чечентәылеи, Ингәыштәылеи рхәаа акны қыҗак ахь аиасра хақәшахәҗейт.

Хшыфла аибашьра иага сафәагылозаргы фныҗкала истахын. Аурыскәа ирфәагылонатцы кавказаа закәытә еибашьцәаз аапшуан. Аурыскәа ианрымпыҗахала, аибашьра рхаштны, ашеихцәа ражәакәа рыла, адунеитә псҗазаара акәымкәа, аҗсра аамышьтахьтәи адунеи, «ахраҗ» иазхәыцуа икалон. Ажәытәтәи аибашьратә, афырхатҗаратә ашәакәа рхатыҗан, уажәы адинтә ашәакәа ракәын ирхәоз. Аказакцәа рабашьра ианалага, ажәытә хьызрашәакәа еиҗа ицәыртцауа иалагейт. Еиҗа ргәымшәарей рфырхатҗарей аадырпшырц азы абольшевикцәа ирабашьырц шыстахыз Беркок Беигы иасхәейт, аха уи ари афыз агәаанагара дафәагылан. Ишысхәаз еипш, Тырқәтәылеи Европей рфы икоу хаздыруамызт. Абольшевикцәа афада иканатцы тырқәтәылаи кавказаи рганахьала ихалшо кахҗон, аха Ар Капшьяа афадатәи рускәа нагзаны Кавказ ашьхақәа рахь иандәыкәла хҗагылазаашьа кырза иуадафхейт. Ушьҗа тыпк афы хзынхомызт. Дара Чечентәылеи Дагыстани ишырҗаху ишалазгы хара хабжьы уафы иахауамызт. Хыхь абольшевикцәа рабашьра аҗахын анысхәоз, сыблала избаз афырпшкәа ракәын ус сзырхәыцуаз. Иаххәап, Дагыстани Чечентәылеи иахья казак еибашьыкгы

дубомызт. Урт ырратә хыбрақәеи, рхырғәғәртақәеи, рбаагәарақәеи зегы кавказаа рнапақны иқан. Иацы аказакцәа рыр атказырхаз кавказаа иахьагы абольшевикцәа рыр атадырхап хәа сгәыгуан.

Аказакцәеи ашьхаруааи рыбжьара иқаз айбашьрақәа акы-ѡбак ара ианысцоит.

Арт айбашьрақәа рыбжакы Узун Хәҗыы напхгара айтон. Уи ицхраауан Уаанза ишәсырдырыз атырқәа цкәынцәа Дебрели Хәсеини, Чорумлу Али Рызаи. Урт рырсадгыл кырза ишацәыхаразгы Вединотәи айхабыра аңызтаз Узун Хәҗыы идунеи аницсах, ирыцхәхәа Чечентәыла ашьхақәа рҗы инхейт. Арт ауаа хара Ведино ханней инаркны хцаанза ихацрымтцакәа ихацын.

Узун Хәҗыы иҗыуаѡцәа ирхагылаз Дербели Хәсеин, актәи адунеитә еибашьраҗы аерманцәа дахьрабашьуаз мацк иахьахиркьацәаз иахкьаны, айбашьра аамышьтахь дыбналаны Кавказка дааны дықан.

Чоурмлу Али Рыза иакәзар, атырқәа ир рҗы артилериа аматц иуан, ишықалаз уара идыр, аха Узун Хәҗыы иқны дааны артилерриа дахагылейт. Узун Хәҗыы ицсы танатцы хәцәынмырха иус наигзон. Злахьынца кавказтәи ашьхақәа рахь иаанагаз арт ауаа зыцсадгыл азы акы қазымтоз цытқык хинтеллигенция рзы иҗырцшыган.

Абарт афырхацәа аѡыцъа злахьыз айбашьрақәа абра ианысцоит. Арт айбашьрақәа зегы рықны Хәсеини Али Рызаи рылшарей ргәымшәарей ртәы ашьхаруаа рқынтәшақантә исаҳахьаз.

Айбашьра тыпқәа рҗы итаҳаз рхыцхьазара:

	аказакцәа	ашьхаруаа	Аамта
Бохуниурт айбашьра	60	20	15 жәабран 1917
Сивиркурт айбашьра	20	12	26 жәабран 1917
цәрцигыиул айбашьра	70	16	10рашәара
Мелчика айбашьра	250	35	15 лацара 1918
Киостек айбашьра	80	40	5 нанхәа 1918
Чечениурт айбашьра	400	200	3 нанхәа 1918
Сасениурт айбашьра	1000	400	10 лацара 1919
Месқеруиурт айбашьра	60	35	15 лацара 1919
Чирқе айбашьра	40	15	
Қудурмез айбашьра	500	300	
Гьйузелавта айбашьра	50	12	
Берчиниурт айбашьра	800	300	

Чечентәйлеи Дағыстани аказакцәа ианрабашьуаз, Дағыстани Азербайцәани рхәаа азааигәара Нури Пашьагы ашьхаураа рбольшевикцәа, ицъашьахәуп, аха айбашьра рылеихәон.

Меңьити (Меңьит нас абольшевикцәа дшыршьыз ансаха даара сгәы снархьит) Башкеи мцазеит, адыршаены шаанза амәа хақәлоит хәа хазбахьан. Иаараны иқаз хамшапгащәа рзыпшра ада уаха ус хамазамызт ақнытә Беркок Беи сареи аоны апхьа хтәаны ацәажәара хафын. Ус, иаалырқьаны ақәа кыдтәаны алеира иналагеит. Иаразнакгы илашьцеит, ауафы игәы тнақьаратәи идыдуан, имацәысуан; ана-ара амацәыс атцлақәа ираахацыцхьаза ихьжәжәаны икахауан, исзымычханкәа аоныка сыщналт. Схаан ари афыза адыдмацәыс сымбацызт. Аиашазы, ара амщцәгыагы даеакын...

ЛАТЦАРА 16-1920 Ш. АМҒЫША.

Ашьыжь асаат 6 рзы ахыхь саанарцшит, аспирикн шцастаху, аха уигьы абасыхәоз. Ахаан ази асапыни зымбацыз хиартәкәа ирхылцуа афәы баапсы сгәы архынхәит. Айбашьрақәеи ахынташынтарәкәеи ахықаз Кавказ ашьхақәа рфьы асапын хазназгодаз, иааузымчхаратәи зегьы қьашьын...

Шаанза иаараны иқаз хамшапгащәа руазәдааит, аха егы дықам, хаизыпшуп. Шьыжьхьа ашьтахь, дшааизеипш хдәықәлараны хақоуп. Ари аамтазы Беркок Беи хахьцаша атыпгы псахны, Дағыстанка хцароуп хәа избеит. Аха сара сгәанала, уахь ацара иашазамызт, хара абольшевикцәа хашырцәыбналоз, уажәы хнеины рыкәа хталон. Чечентәйла хара хзы еиха ихьчан, аха иаабап иахцәеипшу... Ашьыжь, егы хамшпгащәгы данаи, амра шгылаз еицш амәа хақәлеит. 7 саатк рыла Анди ашьхақәа хархысны Гагатлы хнеит, уа хахьынапшаапшыз зегьы абольшевикцәа рнапәы ишықаз аабейт. Абриала арахь баша хшааз, анхарта тыпгы шахзымпшаауаз еилахкааит.

ЛАТЦАРА 17,1920 Ш.

Ауха Гагатлы иаххахәит. Чечентәйла ахәаа иазааигәаз ари ақытафьы, Тьрқәтәйла иаабахьаз ақытақәа рықнеипш, аонқәа еизааигәаны иеивагылан, иаразнак улапш итцашәоз қыта дукакәын. Даараза иқашын, аха хара хахьынхоз аоны ицъаушьаратәи ицқьан, иеиқәаан. Хапшәма ауапа аахәаны изтиуаз азә иакәын азы итагылазаашьа хар амамызт. Ауха итбааза иқаз ауадақәеи, ипашәза ицқьаз хиартәкәеи рфьы ихааза хацәеит. Саадуллах захьзыз хапшәма ашьыжь хгәырғьатцәа итабуп хәа иаххәеит.

Ахәхәәтра инатаз абеиара иахқьаны Саадуллах абольшевикцәа бзиа ибомызт. Дағыстантәи абольшевикцәа ирызкны имачымкәа адырра хаитейт. Насгы Дағыстан уаха хаанымгыларц азгы хгәы хәанитцейт. Харгы даеа цытк итцәаны иажәақәа шиашаз анеилахкаа зынза хгәы кахаит. Уажәы ишпәкахцоз? Дағыстан хзаангыломызт, Чечентәйлакагы хзыхынхәуамызт!..

Сгәы тқәацуа сықоуп аха аччара сыхтанакит. Беркок Беи итагылазаашьеи, сқалпад кылтәаны иаапшыз сшьацәқьарақәеи срыхәапшцыпхьаза ачча сакуан. Ари узхыччаша усума? Аха анервқәа!..

Уажәазы алашьцарафьы амәа хахқьазшәа хбоит... Цытрак хапсы ааивганы Қьрттәйлака хдәықәлеит.

РИҚА

Дағьыстан ахәааҕы раҕхьазатәи Чечен қытоуп, ажәван иатцагылоз Кавказтәи ашьхақәа рҕы 7 саат аныкәара ашьтахь Риқа ақытанза хназеит. Амәахәастақәа рыла Қырттәыла хәзааигәахар хтахуп, алшара хәур аингәышцәагьы храцәажәар хтахуп. Беркок Бей Кабардака ацара шалымшоз ихәахьан. Сара сакәзар, Ингәыштәылеи Кабардеи рышьтахь Ашәуа шьхақәа рҕынтә Акәака албаара стахын, аха ари амәала цашьа шыкам анеилахкаа, Қырттәылатәи амәа алаххит.

АУАСАҚӘА БЗИАЛА ШӘААБЕИТ ХӘА РҒЫЛАРА!

Ахәылбычәа Беркок Бейи сарей хашцәажәоз ахысбыжықәа го иалагеит. Шьоукы хәжәләз цьахшьейт, хара-хара хәихәацшуан «уажәы иҕахцои, алцшьас ихамои?» хәа, аха баша хьаас иҕахцейт. Ақытауаа ашьхақынтә цырхагада руасақәа еибганы иахьылбааз иеигәыргәаны ихысузаарын! Ауасақәа лассы-лассы иргьычлон.

Рика ахәаа иапну ақытақәа егьырт ачечен қытақәа иреипшзамызт. Асасдкыларей ауафрей рыла иеипшызаргьы ахәаа аҕы инхо ауаа реиха иҕьбароуп, ихжәацәоуп.

ЛАТЦАРА 18,1920 Ш.

Уатцәы рамазан мза алагоит. Ашьыж ихауз ажәабж ала, абольшевикцәа арахь комиссарк дшаарышьтыз еилахкааит. Абранза иазар Кавказ зегьы рнапаҕы иааргахьейт хәа сгәы иаанагоит. Анакә хчыланы, иқәыртссо ишыкзгьы еиҕа ашьхақәа рахь хкыдлар акәын.

ЛАТЦАРА 19,1920 Ш.

Иахьа рамазан мза алагаит. Мрагыларахь ххы рханы ацара хәфуп. Хзыкәгәыгуаз хамәацгәацәа рыла аҕмақәа зланыкәоз амәахәастақәа харныланы, Аргәын азиас иаваз ақалақь Аргәын ақынза хнейт. Аргәын ханааи абольшевикцәа зынза хшырзааигәахар анеилахкаа, араҕагьы ханымгылазакәа хцейт.

ХАЛКИЛЛА

Уаха Халкилла захьзыз даараза иеиҕаказ чечен қытак ахь хнейт. Қыта дууп, аҕсабарагьы ипшзоуп. Абри амыза атыпқәа хбацыпхьаза хәапсарақәа ххаштуейт, хҕы еизхауейт, еихагьы ампытахалацәа ргәаҕ шьтаххуейт.

Абольшевикцәа ө-саатк раҕхьа Шатуи абаагьы рнапахьы иааргазаап. Абаа амәа агәтаны игьлан, абольшевикцәа хрымбазакәа хавсны хазлацоз, иамур еиҕа ашьхақәа хәрәалозма?

Цхыбжьон асаат 3 калахьейт, аха хара аицәажәара хәфуп. Беркок Бей аурысшәеи арап бызшәеи ахьидыруа акырза харманшәалоит.

Раҕхьа Ингәыштәыла, уантәи Қартқа хцара апрограма азхархийт. Аамталатәи аихабыра афинансқәа рминистр жәлар реизара ацара атыжьра ишалаго агәра хиргеит. Шаанза хашдәықәло еибыхәаны хәхқәа ныкәахцейт, аха сара сзыцәомызт. Шатуи абаа хамәа иахьангылоу, сгәы артынчуамызт, сыцәа кьалон.

Арбаҕқәа ҕыртүа иалагахьан, аха хамәацгәацәа аххы рыхга ицәоуп. Убриакәра сгәы пжәоит, абызшәа здырузар «шәзыцәои, сашьцәа?» хәа срықәыхәхәон. Иаха иахазбаз зегьы уажәы рыцәа хаа иакәдырзуан. Ари шцаранажьрыз, аха иҕастари?

ЛАТЦАРА 20,1920 Ш.

Шаанза хазқәылараны хәказ амәа асаат 9 рзоуп ханықәла. Хәшиашоу аингәышцәа рганахь хцоит.

Шатуи абаагы хманшөөаланы хавсит. Абольшевикцөө абас рааигөөара хаканы хахьгөөарымтаз цыашьахэын, хара хзынгы кэфеиран. Издыруада хрымбазазшөө картазар...

ИТОН КАЛЕ

Азиас Аргэын инаваршэны Итон Кале акынза хааит. Итон Кале алада Кырттэыла ыкоуп, аха асы ахькажыу акнытэ амоакэа хооуп. Аргэын аохаа абаакэа рыла итэуп. Хамоацгаоцэа арт абаакэа зегы Шамиль ихаан ишыкатаз хзеитархэеит. Аха сара абжыратэи ашөөшыкэскэа ркынтэ иаанхеит хэа сгэы иаанагоит. Итон Кале ашьха хараккэа акөөршаны икоуп, арт ашьхакэа рызегы асы рыкэжыуп. Ауаоы арака дынхарц азы ма дхагазароуп, мамзаргы Адунеи мап ацэикроуп.

Уаанза Ингэыштэылака ацара хазбахьан, аха уажэы хаахэны Кырттэыла ахэаа иацныз ашьхатэи ачеченцэа рганахь хцарц хазбеит. Уаантэи Кырттэылака хаиасыр хтахын, амапа ашьхакэа рашөөарамзатэи амра рымбазакэа асы зытуамызт азы хаацшыр акэын. Хэхэацшып атагылазаашья иахнарбо?

Итон Кале афэы атых тынч иаххахгеит, Хацшэма иахьынзалшоз хацсы хиршьеит, иара убас хэекэагы. Аиатэара згэы цнатэахьаз хэекэа афатэ бзиа роуит. Аиатэара мацара ыфаны есымша 12 саат ишныкэоз рымчкэа кэадахахьан... Хацшэма дхэаахэтцэын, итагылазаашьягы бзиан, абольшевикцэа ааир ицсыхэоз сыздыруам.

ЛАТЦАРА 21,1920 Ш.

Ашьыжь Итон Калентэи хдэыкэлеит, хазкэыз амоакэа аоыстаагы дрымбацызт. Асаат 5 рзы Аргэын азиас апшахэафэы хэекэа мацк рыцсы дхаршьеит. Саргы сышэкэы аарлахэа цэахэакэак рынцэа сахьзеит. Ганкахьалагы, Кавказ алахьынцэа сазхэыцны сылагырзкэа аауеит, аха арт алагырзкэа агэкахара иатэзам...

УЛУЛАР АБАА

Аргэын апшахэа иацныз ахэкэа руак афэы 15-20 метра ихаракыз баак гылан. Хамоа иахьызааигээз азы хэекэа хнарыкэцны абаа ааигэаны иахбарц хтаххеит. Абаа азауадкэа рылоацарта еицш ихэхэаза игылан, ацакагы ицаулаз цецык иаоызан. Излархэаз ала, ари жэйтэ нышэынтразаарын, атыпантэи ауаа азэ дырцэыпсыр, дааганы хыхь ихаракны, акаца еицш иеикэыз амфкэа дрыкэцаны ицоаарын, нас агыгшэыгкэа ацсы ицэаижы анырфалак ибаокаэа цэка ацеиць акара ицаулаз атахарахь итацсоаарын. Ас ишцоз рыцкэа абаа аоынтца иржуа иалагазаап, Наф-наф уигы иакэыцны анышэ иарто иалагеит. Хацхэака арт анышэынтракэа срыхцэажэараны сыкоуп.

8-10 тзы ахьынхоз Чечен кытак афэы хааит. Ашьауардынкэа рытреицш ахэы икэгылоуп. Аладагы азиас Аргэын ыкоуп, азиас акэша-мыкэша ажэйтэ абаакэа рцэынхакэа рыла итэуп. Иаахакэыршаны ашьхакэа гылан.

Ажэйтэ, анцэахэкэа ирызку ажэабжыкэа рфэы Кафтэи ашьха хэа зызбахэ рхэоз адауцэеи азыланкэеи ахьынхоз атыц абри атыц акэзар каларын!..

Аратэикэа Ашьхатэ Чеченкэа хэа рыхьзын, егырт ачеченцэа рхы рыдыркыломызт. Рхы рфэы пшзаза, ихэхэаза, агырт ачеченцэа рааста акырза иеигын. Ицэоушьаша абри аоыза атыц афэы азахыгатэ машына инаркны, хара нарцшыга аума, атыхэтэантэи итыжыз абцаркэа роума, зегы ыкан. Кавказаа араса шкэакэа ишырхылтцшытроу абарт ауаа идырцабыргуашэа икан. Рыцхарас икалаз, хацшэма ихьз иахьызы исгэалашэом. Ара уаха хаанымгылазакэа Кеи захьзыз даеа кыта хэычык ахь хдэыкэлеит. Ашьхатэи ачеченцэеи Амзатцлакэеи рыла итэыз аохаа хтысны хдоит. Акытакэа гаруп, аха ицкэоуп, аонкэа еихаразак ажэйтэ абаакэа рыцэыхакэа ирыкэгылоуп. Абри ацивилизация иацэыхараз ашьхакэа рфэы

ажэйтэтэи абаакэа рыцэыхақэа ирықэынхоз ауаа рфэы избаз аамысташэарей, аказшыа бзиеи, кавказаа мацара иахтэуп схэар, имыцхэцэахоит хэа сгэы иаанагом.

Итон Кале инаркны азиас Аргэын акэша-мыкэша икоу абаакэа ибзиазаны рытцаара атахуп, хара харантэ хрыхэацшны хривсны хцоит, арахь атоурых дузза хзышьтоуп.

КЕИ

Уаха Кеи ақытафэы хакоуп, аракагы 3-5 тзы роуп инхо. Кавказ ашьхақэа рфэы икоу арт ақыта хэыцқэа «Хэотр» (аур. б. «хэотор»-аред.) хэа ирышьтоуп. Ари ажэа чечен ажэазу, урыс ажэазу сзеилымкааит.

12-оык аишьцэа ахынхоз Метаа ртаацэарары хақан. Ашьхаруаа ахшара рацэа аганахьала иаацэоушьаратэы икоуп! Аишьцэа реихабы иарбан аамтоу ара анхара шэаналагаз хэа саниазцаа, иабдуцэа Екатеринодарнтэи, Ставрополынтэи ишааз сзеитейхэеит. Сцаны игэастейт, иахья хахынхоз ақыта азааигэара иказ баак. 20 метра ракара ихаракыз ари абаа атоурых иазкны азэгы акгы издыруам. Сгэанала, ари атыц абжьаратэи ашэышықэсқэа рзы ауаа ахынхоз атыцқэа ируакын. Ааигэа-сигэа итеггы абаакэа гылан, аха сцаны рбара сахьымзейт.

Кавказ ашьхақэа рфэы рацхьаза акэны ахэса абриакара хатыр рықэны абракоуп иахьызбаз. Даргыстан аума, Чечентэыла аума ахэса ирыхэтоу ахатыр рыманы изымбацыт.

ЛАТЦАРА 22,1920 Ш.

Амэа хақэлароуп, аха хабацои? Акгы хаздыруам. Сара икалалакгы Аингэшцэеи, Калафаицэеи, Акабардакэеи ртэылақэа срылсны Ашэуаа ркынтэ Ацсныка ацара стэхуп. Аха Беркок Бей ихсаала днахэацшны Кубантэи атагылазаашьягы дназхэыцны, уи шыкамлоз сахэара дафуп.

Ашьтахь Беркок дышиашаз саргы иеилыскааит. Избанзар Азиз Бей данхахьза Кубани Тереки рганары хыла-гэыла ишеилафынтыз атэы хаихэеит. Ушьта иарбан ганыз хахьцашаз? Алашьцарафэы зымэа зцэызыз хаишызоуп.

ЛАТЦАРА 23, 1920 Ш. АМЭЫША.

ИАЛХАРВИ

Иалхарви хакоуп, ашьха шлақэа ршьапафэы ишьтаз қыта хэычык ауп ари! Абри афыза ашьхақэа рфэы игылаз абаашқэа ауафэы ихэажьы еиланаргылоит! Хабдуцэа рыцхақэа!..

Арт абаакэа, ишысхэахьоу еипш, иахья фныс рхы иадырхэоит. Абарт реипш агэыцкьарей ахымцацгашьяа бзиеи змаз ауаа даара имачны иупылоит.

Ихэхэаза ирхаз рхылцарчкэеи, зганқэа тбааза иказ рхылцақэа рытцаа ицырцыруа, амца рыцроушэа иухэацшуаз рыбақэа уанынартацшлак уцэа утазызауан. Уаа тынчқан, уаа тышэынтэалақан, рысасдыларагы хэаа амамыт.

Абри афыза амилат цкьа, ажэлар гэымшэа, ртэыртэыр калозма? Абас иказ ауаа аурысқэа рнапафэы иаанхажьуазма?

Ма адинхатцара разнеишьа шпацкьаз, ишцаманшэалаз, ари афыза азнеишьа наша цсылман хэынцкаррак афэы иупылараны иказам. Шақантэ сақэшэахьаз, амэан хашцоз анамаз акра аамта анааилаак, аруаа ишрыхэтаз ала рыеқэа иаарықэцны, иаразнак иааркьяфэны рнамаз кны, игэыргьатцэа, еита рыеқэа инарықэтэаны ашэа еицхэо рымэа ианылон. Ари шымцапысуаз иахьягы сыбла ихгылоуп. Арт ашэақэа зны-зынла адин ашэақэоуп, аха еихаракгы аибашьрей афырхатцарей ирызкуп. Амэа ианықэыз иааисаны, акы инақкны, икылкааны ахысра иналагон, еихарак 10 ркынтэ ианақэдыршэоз калон. Мышкы, арт руазэы атырқэа шэақьқэа кырза ирехэеит, насгы ари ашэақь зегы ишрейгызыз агэра хиргарц азы

500 метрака набжьаны хэинтэрапшык иафараз тыс хэычык деихсит. Хара, абас харантэи усгы изақыршэазом ххэан хырғагы ахамтазеит, аха атчыс ыказамшэа иныкэицкэаит. Ачечен арпыс хара рацэак агэра шахзымгаз ангэеица, иеы дэақэцны, акэара даатысын, атчыс ахыкэтээз атыц афы днеит. Нас, длакэны ак ааштыхын, дхынхэит. Хааигэара данааи, ицкэа икэитцаз атчыс инапы ианын. «Уыххьандаз» (аферым) хэа иахамхэар калозма. Апоет Нефи абри ибазтгы ажэеинраала бзиаи ифрын.

Иааркэафэны иухэозар, кавказаа руафреи, рказшыа бзиен, раамыташэарен иубаскак ихаракын, ацивилизация иалачэхэоз мчрақэак ааины абарт дырхэацсар хэа сшэон.

«Кавказ!.. Уфацхэа гэыкала сыхрхэоит, ура узыцсо ззымдыруагы фаахэыра рмоуааит!»

Иахэа уажэраанза сзыкэтээз аеы ушыта аарлахэа иныкэоит. Ушыта сара иара сырхэазароуп. Мызкаахыс кылак ацыкэреи амфазац акнытэ ичмазафуп. Ацсра аамта итагылоуп. Анцэа икынтэ ачеченцэа рыцхыраарала уажэазы ацсы еикэхани икоуп. Хацхэакагы сзыкэгэыгуаз сеы, ахычмазафаз даараза ихэаазгоит. Сфыза бзиа, сыцсы зыгроу, иазыкастари, исылшари ацсы аикэырхараз! Ачымазара зегы зыхкэаз азхара ахэазымфоз азакэын. Сымафэахэкэа хэычы-мыцкэак абазар акны ицины исоуз 16.000 маат ала иазаасхэаз афатэ фымш-хымшгы иазымхэит, закэытэ рыцхароузеи!..

Ацстазаара иунафэ иеицау пышэа ыкоума? Аханатэ ирзымычхакэа амфэабжара хэаныжыны ихынхэыз фэызцэа ирыхкэаны иахэа сеы афатэ злаасхэаша сымамкэа сынхэит...

ЛАТЦАРА 24,1920 Ш. АШЭАХЭА

Сеы ашыапкэа еитцыхны сфацхэа иахышыфэоу сгэалакэазаара быжынахуеит, мчыла иргыланы, иаашышыны акэадыр акэыстцеит, насгы ацхэа сфагылан Мерефэуица амфа хэхэлеит.

МЕРЦЭУИ

Кыта цшзак ауп. Араанза ирхэазо иаазгаз сеы азхара крафап хэа иоусыжыт. Иаргы иаразнак ахэра иналагеит. Ацыкэреи цытк сзыцшаандаз...

Мерефэуи хэхэнеиз харгы хацсы хшыоит, хэеқэагы. Назранынтэгы, Влафикавказынтэгы ииашоу жэабжык хаузом. Ианаму хэыза Ахмет Иухэа Владикавказка дхаштырц хэзбеит. Ма хэеигэыргэаша жэабжык хэааигап, аха ари аамтазы ихэхэаз дафа ажэабжык хгэалакэазаара аабжынахит.

Реица хзыкэгэыгуаз амфа абольшеивкцэа иааныркылан, ицоз иаауаз иреихсны иршыузаап. Ауацсаагы рабцэаркэа рымырхуан. Иага иухэан-схэазаргы уафы игэы иахэаша акакэзам арт ажэабжыкэа.

Ишыкалалакгы, ахтыскэа мчы дуззак хэфагыланы хэбашыртэ еицш тагылазаашык ах хкылыргеит. Шыта ахы ткэеит. Акацшы мыждакэа иахэа изфэыз? Адэныкатэи аускэа зеицшраз? Икэзма адунеи афы атынчра? Кавказ иатцанакуаз иарбан тыцкэоу уажэы акацшыкэа рнапафэы икэз? Ажэакала, акгы хэздыруамызт.

ЛАТЦАРА 25,1920 Ш.

Цхыбжэон хацшэмеи хамфэагэаши абарт ажэабжыкэа ахынзиашаз тырцаарц азы Назранка идэыкэлеит. Уа Ебубеқыри Азиз Беи цшааны, икоу еилкааны ихынхэуеит.

Беркоки сарен хэбжэара фэи ыкам, хгэалакэазаара баацсуп. Зны-зынла баша ажэакэа еимакны хэгэкэа нибархоит. Иара иахэагы сара дсызгэааны шыбжэон кримфазеит, ахэыцкэа дырфэыхэит. Анцэа икынтэ, лассы хэинаалоит...

Аацынра иамоу ацшзаракэа зегь рыла ацсабара зегы арфэычеит. Сфацхэа игылоу ашыхакэа рыкэцэкэа срыхэацшуеит, ари ацшзара ухнамхыр залшом!.. Ас ишыказ,

иаалыркъаны аңсабара аеааңсахит. Минутк аңхьа ииатѳакараза иказ ашьхақәа реааитаркит. Сыблақәа рыгәра сызгомызт, аратәи ахауа ус иказаап, сара иабаздыруаз. Ааңыра агәта азынра... Ари хазымтѳо Кавказ днеир иблала ибап... Дағьыстан жәабран мзазы аґагалара сақәшәахьан, уажәгы сахьыказ ақытаґы акарматцыскәа ааңыра иеигәырґаны ашәа анырхәоз хәаңхьа ашьхақәа рґы асы ауан, узхара иузбарымызт ари аңышьахәы!...

ЛАТЦАРА 26,1920 Ш.

Ааңыроуп, аха ахауа хьтоуп. Хьызцәа раара хазыңшуп. Аґаґын аґамзаараґы харгәамцуан, маңк аґаґын анхау иахьатәи амшґы аахьахґеит. Х-тзык ахьыкоу ақытаґы 100-оык инареиҳаны ауаа нхоит. Хара хьхынхо аґнаґаґы мацара 24-оык ыкоуп. Ашьхатә Чеченцәа рхыңхьазара аизырхаразы ирымоу ари аказшьа бзиа уеилахаратәи икоуп.

Макыназы даґеа оымш ракара ара хькоуп. Ленин, Ар каңшь акәым адунеи аґстаацәа еидкыланы даґеа аркґы еиґкааны иахзааишьтырґы хьаас иҳамамызт. Хәаґнаґнытә 10 метрак ракара набжьаны аґстаацәа рґы тьызкьо бнарак ыкоуп. Ажәакала, Кавказ ауаоы ишьапы ахьықәымґылацыз бнарак аґы хькоуп.

ЛАТЦАРА 27,1920 Ш. АґШЬАША

Иахьа ахәыққәа хрыцын. Аиашазы урт хґы дмырґыґеит. Ишҳацыхәмаруаз иахдырґьацәо иалагеит. Имаңынахеит. Мчыла хәґерымны хуадахьы хәиасит, аха уаґаґы ируамызт. Хәаңшәма хәиңыригарц азы иҳажәитцазшәа акәын, иахкәатцуамызт. Ианаму, сахәызба хәыңы ааґызган, иааныскылаз асуннат шәзызуеит хәа санрышьтала еибарыоны ицеит. Абасала харґы хәаґынчхеит.

Азхара ианыдыды аамышьтахь, агәақьхәа икыдтәаны ақәаура иалагеит. Аңґа еиқәатцәақәа еишьтаґыланы ишаац иаауан, жәәани-дґыли иеилалазшәа иґан.

Беркок Беи иҳьаақәеи игәхьаагарақәеи анеилала ажәеинраала дахзаңхьо далагеит. Кавказ аґаґылазаашьа еирьымхар ххьаақәа есаира ирыцлон.

ЛАТЦАРА 28,1920 Ш. МЕРґЬУИ

Мерґьуи хшыґац хькоуп, акрыфарей, аґәарей рґнахьала иахцәагхәахьаз хәхартәаит. Аратәи ахәсеи ахацәеи реизыґказаашьа еґырт Кавказаа иреиңшзам, ус алеишәа, ақьабз рылахәәены иґазам. Аиашазы, арт дара-дара рыбзиенеибашьеи рхымоаңґашьеи Европатәи ажәларқәа рґґы исымбацызт...

Хәанааз амш инаркны есымша ақәа ауеит, ашьхақәа рахьґы асы леиуеит, Уаанза ажәәан аґы аңґақәа хрышьцылахьан, аха арантәиґы алада ханыңшлак аңґақәа хбон. Убаскак иҳаракын хтың.

ЛАТЦАРА 29,1920 Ш.

Еиґа анакә хылеит! Акґы хбартазам, цьара узеиґацуам. Аҳаракыраґынтә алада аохаақәа рахь хәаңшлон, аха мышқәак раахыс 5 метрак ахьыбжьоу хәаңхьака акґы хбазом.

Иахьа хара иҳамшуп, избанзар Азиз Беи дааит. Ебубеқьир дычмазаоушәа каґданы иабхәында Азиз дицданы дааишьтит. Иґахцаша хәлацәажәеит, ма хәзегьы, ма пытөык Қартґа хцар акәын.

Хцарақәаґы нцәоит, шыґа ара хәаанґылазом.

ЛАТЦАРА 30,1920 Ш.

Еиҫа анаҕа, аҕа шаххәоз аҕауа хәхәеит. Иаха ҫытраамҫак хҕбаадкәа хшырҕызы аамҫа ххахҕеит, аха акы уаназыҫшу аамҫаҕы зынза иццакзом.

Асаат хҫа рыбжазы Кеика хдәықәлеит. Хазшаз Анцәа хәеқәа амч риҫааит! Асаат быжьба рыбжазы Иалхарв хнеихьан. Ара азынра аазшәа акәын ишыҕаз. Иаразнак амҫа еикәцаны хакәшаны хнатәеит, аха ихахаз жәабжык аҫаа еиҫш хәаимнадеит.

Саатки бжаки ныҕәара ахыбжыаз хәаигәара иҕаз қыҫак комисарс иамаз большевикк хҫаркырц азы адҫа ҕаитцазаап. Хәапшәмаҕы ари аҕыза ажәабжы аниаха хара хәҕаратцәкәа ихьааигеит. Аха исасцәа аҕа иитарым хәа хәаикәгәыҕны уи ауаҕы уа хәангылеит.

ЛАТЦАРА 31,1920 Ш.

Иаха тынч иаххаагеит. Иацтәи ахьта иахьа асы хәаанагеит. Иахьабалак ишкәакәаза иааҕалеит. Рашәарамза алагамҫазы иауз ари асы хара хзы қбафынак аҕара ихьшәашәан, илахьеикәҫтаган. Амшкәа аатуеит хәа хашгәыҕуаз, иауз асы хгәыҕрақәаҕы аахамнахит.

Хәызцәа руазы Кеика, даеазгәы Назранҕа ихашьтхьан, урт аныхынхәлак иҕахҫаша халацәажәоит.

Ғыкала иахәаччоз Хамзет иҕы хсасуп. Хуада цхоуп, хәфатә гәамапа иахҕоит. Ари ауаҕреи, асасдылареи ахәыҫсас иамаз ажәа затәык акәын - «Анцәа илҫха шәымазааит»,уаха акгы...

Урт усгы, Анцәа иматц руашәа иҫхьазаны хара хқынтә акгы иазыҫшзамызт. Мызқәак раахыс аҕа иҕаҫхьа ашьа кәтәаны хзырыхьчозгы уи азакәын.

Қарҕа хазлацаша амҕы аҫаа ықәуп. Рашәарамзатәи амра хазыҕшыроуп. Даеа мәакгы ыҕазаап, аха уи амҕа ашьхатәи ачеченцәа мацара ракәзаап издыруа... Ажәытә урт амҕақәа Қартаа ианрықәлоз рхы иадырхәозаарын. Харгы уи амҕа алаххроуп, аха усқан хәеқәа хазгазом. Ма цьара иаанхажьроуп, мамзаргы иахҫироуп. Аха арт әеқәа хара ауаара ихартәхьан азы икахҫаша хаздыруамызт. Иҫины хамцар ада цсыхәа хәамазамызт. Ушьта аегы хамамкәа ари аҕара амҕа хазлацоз? Қарт хәхьнеиуагы иахҫеиҫшо хаздыруамызт. Ихақәымҕеиар Стамбулҕа хдәыхәлар акәын, мамзар даеазнык ашьхаураа рахь анеира хәкәшәар хнаганы хакнархауан. Насгы Кубани Аҫни мбазакәа ахынхәра! Аханатә амҕа ханықәлоз хықәкы хадас исымаз сыуаажәлари, сашьцәеи рбареи, рҕагылазаашьа аилкаареи акәымзи...

РАШӘАРА 1, 1920 Ш. ИАЛХАРВИ

Иалхарви хәҕоуп. Адырҕауа даеа ҕнык аҕы хәҫхьеит, иштәсу еиҫш, уасак хазшьны иахҫылеит.

Излеилыскааз ала, ашьхатәи ачеченцәа кәацла хәрчахуеит, ас хҫалар абна илоу агыгшәыҕкәа хәрҕызахоит. Сара сжакьа дуи иҫбааза исшәызы суаҫеи рыла абраҕцәа среиҫшын. Ашәартара хәцәырхьчарц азы арт ауаа ихадырбалаз аҕьбааа ахә шьашьа амазам. Асас ихьчара Кавказаа рҕы имилаҫ ҕазшьоуп.

Амра аарлахәа ианцәырц, ақыта аҕныҫҕа асы зыҫызаргы макьана амҕақәа хәоуп...

Кеика амҕа хәқәлоит хәа хазбеит. Хәеқәа ҕымш раахыс ахахәрақәа рыбжьара напык азна хаскьынк цшааны ирзыфозар хәа иаҕын. Амҕаҕы ирфаша ак роундаз хәа схәыцуан. Аха хамҕаҫҕацәа даеа мышкы хәанхап рхәан хҫара ахырҕеит.

Азиз Беии Беркок Беии иахьа Кавказ аҫеиҫш иазкны кырза иеицәажәеит. Убриаҕара иаланаҕалеит, амҕақәа дырҕыцит, атунелькәа аадыртит, адәыҕба мәақәа аус ддыруит. Ажәакала, ихааза имҕаҫысуаз еицәажәарак сазызырҕит.

РАШӘРА 2,1920 Ш.
ҖАБДУЦӘА РНЫШӘЫНТРАҚӘА

Иахьягы хлак-оакуа хгылоуп, хдәықело хаангыло хаздыруам, избанзар Кеинтәгы Назрантәгы жәабжык хмоузац.

Иацтәи хныкәара ашьтахь ибзианы крахфеит, хтахаахаагы хәцәеит. 3 саатк ракара ныкәара ашьтахь хааигәара иказ ашьхахь ххалт. Уа рацхьатәи ашәышықәсқәа раамтазтәи кавказаа хабдуцәа рыонқәеи рнышәынтрақәеи хнеины иахбеит. Арака ирацәаны ахацқәа ыкан, ашьхафынтә Теректәи агәәара бзиазаны иубартан афнытә хазхара иаабеит. Иара хланарцшыгала уаныцшлаак анефт хыцхыртақәагы убартан.

Цака иахбаз ахацқәа нышәынтран, хыхьтәиқәагы фныс рхы иадырхәозаарын, анышәынтрақәа рфы абаоқәа иеиқәыжьуп!

Ахыхчара еиха иахыманшәалаз азы ахаракырафы иказ ахацқәа нхартас иалырхуан. Арт ахацқәа ркынтә атацәарақәа ирызхаша алырхуан. Дара-дара злеитәнеиаиуаз амәәқәа уажәгы иубартоуп.

Хабдуцәа шака шықәса рацхьа абра инхози, шака рәыртәахуази аилкаара удафын. Сара стәала Иалхарвии Кеии ртыцқәа атоурых иеиуеицшым аамтақәа шахатра рзыруан. Арт ақытақәа рыкәша-мыкәша ахацқәа рыла итәуп. Ажәытә аамтақәа рзы арака хыцхьазара рацәала ауаа шынхоз фашьомызт. Ахацқәа рыбжьара кәара хәыцқәакгы иеиасуеит. Ари атахарафы ахыхчарагы маншәалан, ацстазаашьягы... Абыржәгы х-аамтак иртәыз ахацқәа убартоуп.

1. Ажәытәтәи ахацқәа
2. Абжьаратәи ашәышықәсаз икатцаз абаагәарақәа
3. Иахьатәи аонқәа, ахахәтә хыбрақәа.

Излеилыскааз ала, арт ауаа рацхьаза ахацқәа рфы, нас абаагәарақәа рфы инхон. Иахьягы арт абаақәа ма нхартә фныс, ма ныхәартас ирыман. 30 метра ракара ахаракыра змаз арт абаақәа нышәынтрац рхы ишадырхәоз Уаанза исхәахьан. Ихәхәза иказ арт абаақәа рықәцәкәа рыкны инрыжьуан ацсәа, нас агыгшәыгқәа рцәа-ржьы анырфалак рыбаоқәа алада итацсон. Ари атас ааигәанза иказаарын.

Ари атас адунеи ауаацсыра ртоурых атцааразы даара тыц бзиоуп. Абра иахбаз зыцсы тоу тоурых тыцуп...

Хәгәфыгыра ххахгарц азы ақыта афада хәык акалтафы хтәаны амра ацхарра хәахтеит. Цытк ашьтахь ихааза ацәагы хантаналеит. Уахагы даеа фнык афы ханхараны хәаоуп. Излазбо ала, ақытауаа таацәарак мацара удаоф хармоурц азы хаз-хазы хнарыцхьон. Ииашаткәкьаны, ханааз аахыс Банду икәакәа хәкәын. Есымша цьарак анхара харгы хәцәыпхашьон азы уажәы ирзбаз хгәы иахәеит.

РАШӘРА 3,1920 Ш.
БЕНИАХУ ХАЦЫ

Уажәгы Бениаху Хәцы хәа азәы дцәыртцит. Ари ахәацья Кәунтоу Хәцы ишьтра ихыз азә иакәын. Ари ауафи Кеитәи Пасуи рыбжьара аигара ыкан. Пасу Қартынза хамоацгара ихахы игахьан, арахь Бениху Хәцы иага мәацгәоыс дышьтахьыр иагышәартан хара хзы. Убри афнытә хамоацгәоцәа Хәцы иуаажәлар ирылхацшаар акәзаарын. Хәцы абас итахызаап!..

Аха Пасу, Хәцы иуаа хрыццар итахзамызт. Иара хганы ахьз-ацша игар итахын, ажәакала «хыхь апатца, цака ажакья» рымхәо, абасткәкья хрыбжьаханы хәкан.

Анцәа ифнытә Пасу дмыргәаазакәа политикак катцаны дахпырахеит. Хәхәацшып хәхькылнаго. Иара Пасу хтагылазаашьаткәкья идырыр Қартка хгара акәым хааигәарагы дааираны дыкамызт!..

ГЭЫКАЛА АИЗЫКАЗААШЬЕИ АЕШЬАРЕИ РЗЫ
ҢОУБА АУРА

Иахья хлак-оакра атыхэтэа пцээзшэа икоуп.

Бандуи, Хаизети, Умети Нхытц Кавказ ахақәитразы рхы иаеиғзакәа аус шыруша, харгыы хадцакәа хьяхәа-цахәада ишахатцгыло ала, Акәыркан рнапы ахәтцаны тоуба руит. Атоуба аамышьтахь хгәыдибакылеит. Ашьхатә чеченцәа рыбжьара абарт рөызцәа ауаа ахьхадгылаз хара хзы кәфеиарак иаөызан. Абри аөыза акәфеиара хәыцкәаггы хреигәырғыаны хаацсаракәа ххаштуан. Абас еицш агәадуреи ихараку ауаөреи змаз жәларык аға ихәура итагыломызт.

Назранынтә Ебубеқыр Плиев иабхәында өыцья аецәа ицны дахзааит, артгыы хреигәырғыеит. Уажәазы амөа акәларазы Бениху Хацьи ихацитцаз хамөацгаөцәа харзыцшуп.

Урт анааилак амөа хакәлоит...

Хөызцәа жәаөык мазеиуп. Арт арпарцәа- ахатца- ихатца афырхацәа ркамакәа рыхәкәа аанкыланы, рхы пату акәтцаны хәцхья иахьтәоу сгәы еизхауеит. Абарт рөызцәа афырхацәа рыцхыраара хара хзы милат дтцаны мацара акөымкәа, ицшьоу динтә дтцангыы хәцхья ишьтоуп.

Ебубеқыр иабхәында Влацкиавказтәи «Мал...?» икынтә абарт ажәабжькәа хзааигеит: Тьркәтәыла ажәйтә хәаөфы иаанкылоуп. Кырттәылеи абольшевикцәеи рыбжьара атынчраз аикәшахатра анапы ацаөуп. Бақәа абольшевикцәа рөагыларакәа мөацысуеит. Абольшевикцәа Бақәатәи аихабыра хьяас имкыкәа ампытцахалара рөазыркиит. Абольшеивкцәа Ингәыштәыла ахьи аразни рыпшаара иалагазаап, кыр иацсаз аөны матәакәаггы мчыла иахьрымырхуаз азы игәааз аингәышцәа абольшеивкцәа ирөагыларц азы аөеиөкаара иаөызаап.

Ихәхаз абарт ажәабжькәа ркынтә даара хгәы иахәеит атыркәцәа рхәаакәа рөы иахьяангылаз. Азербайцъанаа ас шрыхьуаз хдыруан, избанзар урт атыркәа жәларкәа рөыныцка аибашьра иакәытцны ахәхәхәтрахь рхы дырхеижьтәи акыртцуан.

Акырткәа ракәзар, «атоурых шцац ицалоит» шырхәо еицш, уанза Кырттәыла атыхәтәантәи ах Роржьи, ажәакгыы мхәзакаәа, «жәлар рнапхгара» аурыс ар рнапы ишаницахьаз еицш, иахьатәи анапхгарагыы убасцәкья рхы мшцыргеит.

Аингәышцәа рыкны ахьи аразни иашьтаз абольшевикцәа рөагылара ахьөеиаз хаигәырдыңон. Иаабап ахтыскәа ахькылсуа...

Иалхарвиа ахаблакәа руак аөы Пасу дхаргәыбзыгит, ихы-игәы хшьышьыит. Нас сөызцәа итцегыы иархәаз сызцырам, игәы алаканы дцеит.

Уахагыы Бениху Хацьи икны хәкоуп. Кырза хиацәажәеит, хнапаөы дааганы ацхыраара хәитартә икалар, амөа хакәлоит. Ари ахабла аөхаакәеи ашьхақәеи рыбжьаратәи тахарак аөы икоуп. Аөхаакәа руак Терек агәаөахь, аөбатәи Дагыыстанка, ахцатәиггы Кырттәылака унанагоит.

Арт аөхаакәа ижәйтәз аз ахацкәа рыла итәын. Ари аөыза атыпци, арт рөызцәа афырхацәеи аурыскәа ишцарыткәоз? Ари цьашьахәын! Аха ацивизация хәа хзышьтоу аөыстаарақәеи, ашьа зхьыкәкәоз атыхәтәантәи аибашьыгатә техникеи рөагылара цсыхәа амамшәа икан.

РАШӘАРА 4,1920 Ш.

Хәхьышьтаз амра хааза ауада ианынаөнацха ацәа саалцит. Адәахьы сдәылтцразы ашә анаасырты, ла дуззақәак ашә ишылагылаз анызба шьтахька снагьежыит. Ведино ханыказ бцарла иеикәных иказ ауаа шаанза хрыхьчалон, ара ахьчалакәа ракәын ари аус назыгзоз.

Бениху Ҳаҗыи ифны хәычы, ииашатәҗканы, ашьаурдынқәа рытра иафызоп. Афны Терекка ицоз афхаа аҗәааҗы иҗаракзоу хәык иқәгылоуп.

Ғыц иааз ашьац иатәҗкаҗараза снылатәаны, сылапш кыдхалан, аладаҗка, афхааи аҗапқәеи рганахь апшра саҗуп.

Анцәа идырып ажәытә аамтәкәа раан абра адауцәа нхозар, иара иахьа инхоз ауаагы убарт аҗапқәа иртанхоз ауаа рхылтшьтрақәа ракәзар? Сыздыруам...

Ажәытә ахтәара дукәа аныҗаз ибналаны иааз ауаа, абрахь иахьа җара абольшеивкцәа җарцәыбналаны җшааз еипш, иааны рцәыртәахит җәа агәра зго салагеит. Макьана иага җбап! Аиашазы, ари афыз аҗоурых тып аҗы сахьыҗоу гәахәара дууп сара сзы.

Абар җамфәаҗафәаҗы рыҗкәа ирықәтәаны аара иахьаҗу. Ус анакәха, ари атып пшзеи, ауаа бзиақәеи аанҗажьуазар акәхап. Аиашазы, араҗка инхоз ауаажәлар схырхит, даараза бзиа избеит... Ашьшьыҗәа ирхәоз рбызшәагы мелодиа хаак еицш исаҗауан, сырпыртдыр сҗахымызт...

Ашьыжь асаат ааба рыбжазы хдәықәлеит, фба рыбжазгы Акка җнеихьан. Ғаангылар шаҗтахымызгы мчыла акрыфаразы җааныркылт. Иаразнак җхәы рхианы җлахадартәеит.

Ғапҗа иқәыртәаз ачеицыкақәа рыбҗьара, тәак аҗара иҗәазны, икәымпылза, акаҗуа пштәи аиқәатәеи рыбҗьара иҗаз пштәык змаз чаҗьан. Сара ари игәхьаазгоз аҗалуа акәыз цышьаны, цырак аашьтыхны сҗы интәстеит. Унан Анцәа ду! Ари закәызеи, ахәша илакәаҗаны, насгы афнуцҗка еиҗа ахәша цыны, ахәыз шыла иалхыз амажәа... Сара сыца ари афыз абахьазма, иазырсозма! Сфызцәа иҗаз аилкааны иаапышәыртчан, «иуфама аҗалуа!» рхәозшәа исыхәапшуан.

Аха җара җакәын зегы зхараз, акрыфаха җамазам анахҗәа иаарласны ак ааиларкәаҗәазаарын. Мамзар, уафҗас уасак җазшьны иахпымлози.

Ари акрыфара имаҗымкәа алаф алахит. Ғамфәа иацыз аҗьабаагы җханарштит.

Абар Акка җаналсуаз җзықәшәаз анышәынтрақәа рҗы избаз адамыҗақәа рҗынтә акы-фба:

Арт адамыҗақәа ачеркьесцәа рҗы ахархәара ду рымоуп. Сгәанала аҗаацәарақәеи ажәлақәеи ргербқәа роуп. Кавказтәыла ауасақәа, еиҗаракгы аҗкәа рҗы абри адамыҗақәа рныртдоит. Ибзианы исгәалашәоит, җаргы җаҗкәеи җуасақәеи абарт реицш адамыҗақәа рнын:

Анышәынтрақәа ирныз арт асахьақәа аҗаацәарақәа ирызкызу, мамзаргы ажәытәзатәи афырақәа ракәзу сыздыруам, аамтә җауны исытцәандаз!

Апсуаа рҗы «ар ушьтома» рхәоит. Ғара җтагылазаашьагы убастәҗка акәын ишыҗаз. Ииашатәҗканы ар җашьтан. Ас еипш иахбоз рацәан, аха атцәара аамтә җамазамызт. Жәымз раахыстәи җаапсарей иахзынамгзас зегы ирыхьаны, җхьаақәа рейбыҗәааҗагы җамазамызт.

Асаат аказы ақәеи акыртҗеи җахьзеит. Анцәа иҗынтә ауапақәа җаман, ауапа анушәу ақьала уцатәоушәа уахьчон, даеакала иухәозар, ажәфәан аганахьала шәартәк ыҗазар җахьчан.

анакәха, хара Казбек хәычы аганахьала 3500 метра аҳаракыра змаз даҕа җыпк аҗынтә хәҕҕәҕы хаманы ашьха хәхысыр акәын... Мраҗашәарантә мрагылара аганахь Китаитәи абаатзамц еипш игылаз арт ашьхақәа аҗоурых иеиуеипшым аамтақәа раан ажәларқәа рзы хыҗақыртас иҗалеит. Кавказ ашьхақәа рҕы лассы-лассы избалоз ахәқәа Китаиаа рбаатзамц аҗны 200 метра җыпхьаза игылаз иҳараку абаашқәа иреипшнысшьалон. Аха руак аҗсабара, егы акәзар ауаа иҗартҗаз акәын.

Ашьыжь асаат фба рыбжазы хдәықәлеит. Асы ахышьҗаз аҗыпқәа рахь хнеирц азы 8-10 саат ракара хныҗәар акәын. Бнара пшзак инаваршәны ацара хәфуп. Асаат пшьба рыбжазы асы ахышьҗаз аҗып аҗынза хназеит, хәҕқәа хрықәтәоуп, аҗадаҗа хныҗәара иацҗахоит.

АҗАХАРА

Жәа саатк ракара ханныҗәа ашьтахь, уаха халымшо ханкараха хангылт. Хамәаҗаҗәҕәҕы иҗартҗаша рыздыруамызт, избанзар уаха хазлаҗаша амәа рыздырамызт. Аҕҗәара уалыбгар, мамзаргы асы улахар җалоит, уахьҗахауа уздыруам. Ас ианыҗала еиҗа җытк алада халбааит. Зегь хәаста ари хәҕқәа еигәыргәеит, избанзар ара ахаскын ирфаша маҗымкәа иҗан. Раҗхьатәи хатҗахара ашьтахь хәфуа алада халбаауан. Санылбаауаз аҗхзы исылҗуаз ақәаршөы иафызан. Алада ханнеи раҗхьа хзықәшәаз зыхк аҗны сыҗекаҗны сызхара азы эжәит. Даҕаҗәара акәзар, аҗхзы улҗны ушыҗоу абри аҗара азы ужәыр уҗсыҗкәон. Аха ара акымзаракгы сҗырхагамхеит. Хәҕқәаҗы харгы хазхара азы хжәит, иахжәит ханымгылазакәа...

Беркок Беи иофицерреи иарпысреи инаҗоз амч ихы иархәаны, даҕамәак изыпшаауазар хәа хәык ахь дхалеит. Аха иага дныҗәазаргы акгы анизымпшаа, маҗанарак җазҗаз ахәыҗқәа реипш дыпхашьа-пхатҗо даакылсит. Беркок Беи аныҗәаразы имаз илшара сышҗеилахауаз, ааҗсарак издырзомызт. Ушьҗа ахәлара иалагахьан азы хәхынгылашаз җыпк алаххыр акәын. Аха хәбаҗоз? Аиашазы «абольшевикқәа рхы сықәшәандаз» схәо аҗынза сааҗсахахьан.

Ауха аҗааршәыра акалт аҕы иаххәҗарҗ хазбеит. Хамәаҗаҗәҕә аләа уафы имбаратәи мҗак аиқәцара азин хартәит. Харгы мҗа хәычык ааиқәҗаны аҕаҗхьа хнатәеит. «Ах, ишәартамкәа иҗандаз, ажәытә амҗа иамҗахырхәоз ауаа зҗашьыҗша мҗа дук еиқәыстҗон», - схәеит. Абри аҗара амҕы халатәаны мҗак ахьахзеиқәымҗоз сҕәы җнажәон. Хазхара азы ыжәны, аҗықәреи мҗал ыфаны, хуапақәа аахәкәыршаны хнышьҗалеит, хәҗзаны хәаҗсара ххәхҗоит хәа акәымзи?

Хамәаҗаҗәҕә хәаигәара иҗаз ақыҗақәа руак ахь иҗеит амәақәа ибзиазаны издыруаз шыоуки ааргарҗ. Ашьыжь шыаанзагы ыҗыҗа рыҗны ихынхәит. Асаат пшьба рзы хзылбааз ахәы еиҗа ахалара халагеит. Ғыҗ иааз ауаа аҗхьа игылоуп, урт рышьҗахь хамәаҗаҗәҕә, зегьы рышьҗахьшәа хәҕқәеи хәреи. Хәишьҗагыланы җәахәак хәқәгыланы ахалара хәфуп. Сара зынза сахьааҗсаз азы зны-зынла сәы аҗыхәа ааныскылоит. Арахь иара рыҗа аарлахәа иҗоуп. Аха иаха азхара ахәҗкын афахьан аҗнытә сырхәазаны саманы иҗоит. Ааҗсара ззымдыруаз хамәаҗаҗәҕә ракәзар, «аҗахмада» хәа исыхлафуеит.

Асаат 12 рзы раҗхьатәи аетап нахәҗеит. Жәа-саатк ракара ханымгылазакәа ханныҗәа ашьтахь абольшевикқәеи аҗааршәырақәеи рыҗнытә иҗаз ашәартара ххәхҗеит. Ара иаалыркьаны асыҗәхәа шыҗыҗит. Иҗоу зегьы асы нарықәыҗны иахәәҕыргы алшозаап. Убри аҗнытә амәаҗаҗәҕә хә-минуткгы хангылар рузом. Иаақәымҗзакәа хара иҗшны ахауа агәатара иафуп. Ас хәшҗоз, уаха халшом маҗк хангылап хәа ханрыхәа, хараза иҗаз аҗа хәыҗқәа хдырбеит, мап хәҗыркит. Иҗабыргыҗкәыны, хәхьыҗаз 3.500 метра аҳаракыраҗны бааҗсыла акырҗх аура иналагеит. Анҗәа иҗынтә, иссан, насгы лассы ихкәан, харгы хәҗсы ааивахҗеит. Ашьҗахь иҗәырҗыз амра хәблақәа кылнатәон, ашьхаҕы аси аҗааи асаркьеипш еилаарҗыруа иҗан аҗнытә ублақәа агәыр хкьакьалошәа иҗан. Азиз Беи рыҗа! Иблақәа ашьа

татәахьан, иңсың аивгарагы иңәуадашын, ҳаргы ҳәыза бзиа ак ихьыр хәа хшәон. Маң-маң азы иржәуа, ашьшьыхәа аныкәара хәфын.

Анцәа икынтә аҳаракыра ханахыс ашьтахь маңк даатышәынтәалейт. Харгы «оҳ гәышьа» ххәейт. Ашьхақәа рфы ауауы абас дкәлозаап.

Хахьыкоу атың акынтә Қырттәылатәи афхаакәа ииатцәкәараза ҳаңхьа ишьышьтоу хбартоуп. Хахьықәгылаз ахәы акынтә, кырза алада илбааны ихәуаз ауасақәа уахь аңсәзаара шыкоу ҳархәон. Зкыи метра аҳаракыра акынтә 2.300 метра аҳаракырафы икәз Дариалтәи афхаа хбон. Амәа хазымтоз, аңбабаа ду хзырбаз ари атың афәпхьа уажәы аиааира хгейт.

Хәеқәа ашьха иахыганы Қырттәыланза ианнахгалаак, уа хә-мариала акәзаргы итныи, Қартынза хазлацаша хамәа ахә ҳархиар акәын. Изтәызи ҳарей хшеилгашазгы анцәа идыррын. Аха ианаму хәеқәа шьтахькә иҳашьтит.

ИХАИХСА

Ахәы хнахысны албаара ханалага, маңк хәңсы ааитәхкып ххәан, ахахәрақәа хнарыкәтәан, Уаанза ишшәасхәахьаз еиңш, алада ихыз ауасақәа хрыхәапущан. Пытрак ашьтахь хәңхьагылашцәа ифәгыланы амәа икәлейт, дук мыртыкәа харгы хнарышьтәлейт, убаскәнтәкьа ахысбыжкәа гейт. Хамәаңгәшцәа рыбжьара Ахмедов хәа еилагак дыкәан, икылкааны ахысра бзиа ибон азы «еиңа иара иоуп, дшәарыцозар акәхап» хәа хәаизгәамтит... Аха ахқәа нак-аак иҳавыкькьо ианалага, хара хашкә ишхысуаз еилахкәаит. Анцәа икынтә харантә иахьхысуаз азы иҳәкәшәомыт.

Изутцәадаз арт иҳаихсуаз? Дариал ханахысуаз хаззаанымкылаз ақәңшькәа уажәы арахь ала иахпылозма? Хара имгәкәаикәз еилахкәаит, иҳаихсуаз ақыртәуа хәаа ахьчашцәа ракәын, арт ауаа арака рырахәгы, ахәаагы ирхылаңшузаарын. Уажәгы ачеченцәа рыжәлаз цырьшьазаап. Хамәаңгәшцәа ихәхәза ианиа харгы хлатәейт. Аха уажәы икәхцоз?.. Икоу еилхаргаанза арт харшьыр кәлон. Атдыхәтәан, иахкыз алаба хәхәқәа руак чабра шкәакәак нафәхәаланы иҳаршәшәо ханалага, ахысра иаакәйтцит, даргы ус аныкартә, хамәаңгәшцәа ирацәажәарц азы уахь иңейт. Амапа уа ианнеилаак риапы шахдырбоз еиңш, ма хшыбналаша, мамзаргы дара рышкә хашнеиша атәы хдырбоит хәа еибаххәейт. Уажәы хтәаны аңшра хәфын, ахьчашцәа ирацәажәоз хамәаңгәшцәа иҳархәари, хабналару, мамзаргы уахь хцару хәа? Анцәа иңшьыаны, «шәааи» хәа рнапы аныркьа, Уаанза иҳаихсуаз рахь хдәыкәлейт. Иабап арт ашьхатәи ақыртцәа шахпыло? Амала даргы ахьхәихсуаз ииашан икартон. Избанзар, ашьхатәи ачеченцәа абас ирықәланы иаарымоу зегы аидкыланы иргозарааын. Ганкахьала хара иҳаихсуан, агырахь ала, рыкәша-мыкәша икәз агәатаратә тыңкәа зегы рахь адыррақәа рыртозаап.

Рааигәа ханней, икәлаз амак-аифәк ашьтахь хазегы хабцәарқәа аахамырхит. Хнапкәа фәрымхәейт акәымзар, иахзыруз хәткәаны хрыман ауп ианагоз. Раңхьа хнаргыланы аруаа ахыгылаз атың афы хнаганы хрыртәейт. Уа иааркьафены хфәхәы хфыхны макьаназы иахзынханы икәз хкьарахәкәагы аахамырхит. Арака, Тырқәтәылантәи хшааз рахамхәазейт, ашьхаураа хрейуаны абольшевикцәа хәрцәыбналейт хәа раххәейт. Хәицәажәарақәа рфы Азиз Бей иоуп хәилзыргаз. Ауаа ақыртқәа рыруаа рхыбрафы ханхейт, итәңны икәз аиартқәа рфы хнаиет. Ашьыж аруаа реиңш харгы чаик нахдыржәит. Рашәара 8 рзы ханаурышьт, Казбек икәз асасааиртә «Европа» ахь хңейт. Ох, гәышьа! хәхәейт. Абри акара ашьхақәа сырхысны сшауаз цхызла избаргы ихастдарымыт. Снацкьарақәаткьа сзыртцысуам, убри акара скараханы шыкоуп. Кыр аамтә аңсшьара стахуп.

Фынфәажәижаба шықәса раахыс ашеиңцәа рлакәкәа ирзызырфәуа ацәа иалахаз хәжәлар, ахәаңбақәа «аңсраанза аңсра» хәа ижьаны, иахьатәи рыңсәзаара аастә ианыңслак ашьтахьтәи рыңсәзаара еиңа иазхәыцуа икартахьан. Арт Шамил имотәцәа афырхацәа, хара

хыкэмы рзеилкаауазма? Аха иҗалалаакгы хара хуалцшы анагзаразы иаахалшоз аҗатара хажын...

Ақыртқәа иҳазцәырыргаз ауадафракәа рцыхәтәа цтәомызт. Артқәа зеггы урт рзеитахәара иафыз Азиз Бей иакәын. Иага удафәра хазцәырыргаргы, Азиз Бей тынч драцәажәаны атыц икәйтцон. Иҳамаз зеггы амашына ныкәцаф шасыс итаны, аиадара мөангага машынак қыралала икны Қартқа амәа хажәлеит. Қарт ханнеилак ицара итаны, хаматәахәкәа шытахька имаххуан. Ари аус афы сара исымаз ахәычы-мыцқәа акыр иҳажәеит.

ҚАРТҚА ХЦАРА

Рашәара 6 раахыс ази аҗықәреи мгяли рыда хәа акгы тамлазац. Аибашьра анымәаҗысуаз исымфацыз аҗықәреи мгял кыкыза сыбыз азаҗа алнаххән. Ауха Пассановил авокзал азааигәара сасаиртәк афы хангылеит. Ицқыза, итатаза иҗаз хцәартәи, ашыжь акәтаҗы ачаии рыла иҗахтәаз шыжьхьей ацстазаара хгәанарцхон.

Рашәара 10 рзы, шыжьхьә ашытахь амәа хажәлеит. Есымша итынчза иҗаз Азиз Бей, шымш раахыс акалашәа дыкоуп, зеггы дрызгәамтцәеит. Ас дахыҗалазгы хәас исымоуп. Ас хазеггы хайқәгәамтцәа хабакылнагоз. Хайбачхар, хныҗәйбагар акәын.

Асаат 4 рзы Казбекынтәи машынала амәа хажәлеит. Ацсабара даараза ицшзан, иблахкыган. Амәафы Боржом азыхь аҗны хнейн цәыцақәак хжәит. Амала уи шытахь акрыфара хгәамцхо хәлеит!..

Хажьцоз, цхак ахәфы ақыртәа милиция ханьрыкылан еиҗа хәажәы хәйрхит. Ақыртәа милиция гмыграс иаарымаз зеггы хдырбеит. Араҗагы Азиз Бей иакәымзар, хусқәа пхастахон. Анцәа илцха иоуааит! Иага аҗбабаа ибазаргы ацыхәтәан, хәйхит. Ахәылбыҗәа Қарт хнейт.

Қарт «Асасаиртәа «Ғыц» аҗны хажоуп, ахауа иага иҗашызыаргы ақалақь ауафы дартынчуеит.

Ауха Қарт абри афыз аҗәабжықәа хажәит: Тьрқәтәыла макына итынчразам, Мустафа Қемап иеиҳабыра атынчразы айқәшахәтра аныргәамцха мап ацәыркзаап, агырахыгы атырқәцәа англиаа ирабашьуазаарын. Абольшеивкцәа Генцье иақәланы 16.000 оык ацсылман жәлар ршызаап. Бақәатәи аиҳабыра иҗазам, анапхгара абольшеивкцәа рнапахы ииасхәеит. Мустафа Қемал дызхагылаз Кувай Миллиеи абольшеивкцәеи аифызара рыбжызаап! Ажәакала анс, арс...

Азербайҗан ас шыкалоз усгы еилкаан, хара имгакәа Қыртәылагы афызатцәҗәа шазыцшу ашәязом.

Арт аиҳабырақәа атоурыхи рлахынцәи ирнаҗаз аҗагылазаашьа рхы ирзамырхәазеит. Ршыпаҗны ишыҗаз аҗагылазаашьа закәыз рзеилымкааит. Рызеггы еидгыланы Урыстәыла аҗагылара атыңан хаз-хазы ртаххарақәа ирызхәыцуан. Азербайҗанаа, Даҗыстан, Қыртәылаа Ацсны рымпыцахалара ишеипхызуаз дара рхәтақәа аурыс ихәура интәлеит.

Исхаштуам, Даҗыстан ханыказ Закатал захьзыз атыц азербайҗанаа ирымпыцадырхәлеит хәа ухәан-схәанк ангәрла, азербайҗанаа реицш милаҗ башак хрымпыцархалар ааста азә даанхаанза хшеибашьуа хәа иқәит.

Исгәалашәо даҗакы, Қыртәылантәи Азербайҗанка санцоз адәыҗба иҗаз ақыртәа аруаа иргәрцханы ашәак ахәара ишафыз збеит. Хамәаҗафы ари ашәа иаанагозеи хәа саниазцаа, Трабзон ақалақь рнапәфы ишааргаша иазкуп иҳәеит!.. Абри афыз аҗхызқәа ишрылаз рнапәҗны иҗаз ахтәы уасцәа рымпыцтыңны, атәра азынцыыр нағаны ифәрхартәеит.

Маатк хцыба иштәмызгы сасаиртәа бзиак сыоноуп. Ари асасаиртәа Кавказаа ринтелигенция рыжәлари рыпсадгылы хәас ишыркым, рыжәлар ишрылагылам даҗазнык иахнарбеит. Аурыс культурала иаазаз арт ауаа реиҳарафык, излаз аристократиатә цстазаара

ааныжьны хара иаххаагаз ацъабаа хтагылоит хэа рыгэггы итамызт. Хара абартқэа зеггы хьаас ишьтызхша ареволиционерцэа ракэын ихагыз. Урт аиааира аныргалак акэын қяф аныруз. «Рақхьа ацъабаа, нас ақяфура!..», аха харахтэқэа имбаазазакэа аңсыз ркыр ртахын!..

Асасааирта акрыфартафэи уаххьа хфеит. Цытк сыңсы талеит, сгэалақазарагы шытыцит, сцъыба маатқэак тазар абри афыз акрыфара аамышьтахь тытынк самыхарыз! Саб ишихэоз еиңш, «аңсыцэгъа иатаххеит!..» уажэы татынк сзаажэга, схэар ишцаармыгарыз. Нхытц Кавказтэи аиҳабыра рысас, Чечентэылатэи аделегат итаххар, мап ркуазма? Аха цытк ашьтахь, ахэ ашэаразы даеа қяадк аасымцарцар? Икасцари? Иеиңгуп ататын зынза самыхар... Акрыфара аамышьтахь асасааирта аоналартафэи снатэеит. Ххы иадахтаз абри аус хьанта шпанахагзоз? Дарга инҳажьыз хдинтэ еишьцэа, шьала-дала иҳашьцэаз ауаа ирыпсыхэоз? Абраанза зхы иамеигзазакэа хаазгаз хамоацгаоцэа шытахька рцара шпалхаршоз? Абартқэа рызеггы срызхэыцуеит, схы итагьежьюеит. Қырттэыла рымпыцархалаанза иамоу амч ххы иахзархэозма? Азеирбаицъанаа иеиңхьатта иқаз рымчқэа ркынтэ иҳахэаша кыр хзалгарыма? Урыстэыла иадтны ахақэитра иашьтаз аиҳабырақэа ркынтэ цыхыраарак хзыпшаауазма? Европатэи ахэынтқаррақэа ркынтэ цыхыраара хяурыма? Абарт азцаарақэа сдыртынчуамызт.

РАШӘАРА 12,1920 Ш.

Хэызцэа ирымаз Османтэи ацарақэа, ақыртэу парохь ииаганы, амашьынаныкэцао ихэ итаны, шасыс имаз ахэыцы-мыцқэа шытахька имаххит. Амала ушьта асасааирта аресторан афэи акрыфара хакэыцуеит. Избанзар ахэқэа даараза иҳаракыуп. Уи иахкьаны ааигэа иқаз Ирантэи ахэыкатэцао хрызцаны шыыбжьхьеи уаххьеи еиццаны крахфар мышкы иҳазхон.

Хахьынхоз асасааирта саатк иацэыхараз тытк афэи ақыртэу парала зкыы маат шэаны, пшыфок хазхара акэаци аплови хфеит. Ушьта уатцэи ахэылбьеханза иҳазхархар акэын.

Ахэылбьеха Нхытц Кавказ адэныкатэи аусқэа рминистр Хайдар Баммат даины мацк ақара адырра нахатаны дцеит. Адырөаены даараны дыкоуп.

РАШӘАРА 13, 1920 Ш.

Оба-оба цэыца ачаи, ача фатцак адкыланы шыыжьхьа хфеит. Арака атэцазы тыркэшэала «бардак» анаххэа, хадхашьеит азы ушьта «стакан» ххэароуп. Сыбыз аарлахэа иасыршьцылеит.

Иацы, Хайдар Баммат Украина ахатарнак даниацэажэоз рыцыхыраара дахэеит, аха Украинатэи ахатарнак хгэы иахэаша акгы имхэазаап. Иахьазгы Франциатэи ахатарнак хаипыларц азы диацэажэахьеит. Асаат аказы дахзыңшуп.

Хайдари, Сарей, Беркоки, Азизи Франция ахатарнак иахь хцеит. Хайдари, Азизи Нхытцтэи атагылазаашьа изеитархэеит, ацыхыраарагы иахэеит. Хаицэажэара саатбжак ицон, аицэажэара алтшэа бзиа аиуп хэа хгэыгуеит. Уатцэтэи амш иахнарбо хаздырам.

.....аа, («европаа» иҳэарц итахызар калап - О.Ч..) Урыстэыла иадым, зхы иакэитэу Кавказаа рхэынтқарра ртахызаргы, псылман хэынтқарраны иқалар хэа ишэагэышон.

Иацы акрыфартафэи мышктэи ххэы хфеит. Ахэылбьехагы акыраамта сзызхьауаз тытынк сахэит. Асасааирта зал акынтэ исахауаз амузика абжы хаа саапсара сханарштэуеит, аха сшьапыргэытцақэа уажэггы сдырхьаауеит.

Беркок Беи Азиз Беи уатцэи Франция ахатарнак иртараны икоу ашэкэы архиара иафуп.

Ашоура учхаратэи иқазам. Ицаршэыраз ашьхақэа ркынтэ 40 градус ихалаз ашоура сзамышьцылеит. Ауадаөрақэеи ашэартарақэеи рыла итэыз хэымзтэи сныкэарафэи зныкгы чымазарак смыхьзацизт. Ақалак афэи сызхара сыңсы шысшьазгы сычмазаөхазшэа збоит. Сыбаөқэа цытэцэоит, аарлахэа сыкоуп...

РАШӘРА 14,1920 Ш.

Азиз Бей ииѡқәаз машьынкала идиркьыпхьырц азы иманы дцеит. Еиҫа дзыргәакуаз аҫареи арратә техникеи ракәын. Иахья инаганы Франция ахатарнак иитараны дыҫоуп. Иалцуа аабап... Ахатарнаки ҫареи ҫеинаалар абольшевикцәа рабашьразы амч ҫауеит. Ускан, уажәы дара ҫара ишҫашьтоу еицш, ҫара дара ҫнарышьталон.

РАШӘРА 15,1920 Ш.

Жәлар реизара иҫанатҫаз аҫәамтеи ҫара иҫартаз агәрагара зыршаҫатуаз ашәҫәуи афранцуз бызшәахь еиҫаҫеит. Уртҫы ахатарнак иҫарбар акәын.

Шьыбжышьҫахь ҫаидар Баммат ихьзала Азиз Бейи Беркок Бейи ахатарнак иҫы инеины иахәҫаз адокументқәа изынрыжыт. Шьҫа аҫак ҫазыцшуп. Иахья шьыбжьони ахәылбыҫеи ачаи ача адкыланы иҫазҫархеит, уажәы ус хаданы иҫамоу амѡацгаѡцәа шьҫахьҫа рышьҫтра ауп. ҫҫагылазаашьа ахьанҫара урт идҫардырзом, ишыҫоуцәкьа раҫәазар, анцәа идыррын шаҫа ихьяаргарыз, шаҫа иахьхәрыз...

Сара шьҫа ҫарт ус сымазамызт. ҫагылазаашьак соур Акәәҫа сҫар сҫахуп. Ари сѡызцәа ианрасҫәа, иақәшаҫаҫхеит. Амапа, уажәы аҫара сыцшаар акәын. Аҫыхәтәантәи ҫгәыҫырҫа ҫаидар Баммат иоуп. ҫырқәтәыла ҫара изыҫаҫаз жәапроцентк аҫара илшар иҫазхон. Аха Азербайҫяни ҫырҫтәылеи рҫагылазаашьа хыла-гәыла иахьеилаз аҫнйтә иҫара аагарҫақәа нҫәахьан. Уажәы ҫара иҫаҫсыхәоз, ажәѡан аҫнйтә афатә ҫзылбаауазма?...

Ақалақь, Нхыҫи Азербайҫяни рҫнйтә ибналаны иааз апатриотцәа рыла иҫәуп азы ақырҫуа милициа ргәатаракәа дырҫгәгәо иалагеит. Абҫьар ныҫәызгогы рабҫьарқәа рымырхуеит.

Зны акьарахә ныҫәызгоз азәы даанкыланы иабҫьар имырхырц ианалага гәгәала аймак рызцәырҫит, аха абҫьар зтәыз имуит, иримҫеит. Аҫыхәтәан, ашәәқь наиқәкны иеихсуа аҫынза ианнеи, иабҫьар римҫар ада цсыхәа имоуит.

Сѡызцәагы ахынҫара иалацәажәо иалагеит. Реицыларакәа алҫшәа роуп ҫәа агәыҫра рымамзар акәхарын. Уаха абольшевикцәа ргазет Нхыҫ Кавказаа рҫақәитра иадгылоз газетк аҫнйтә абри аѡыза ажәабжь анылеит. «Узун ҫаҫы иҫыҫаҫны иҫаз ҫаҫы Меҫмет ируаа руалафахәы абольшевикцәа рҫнйтә иоурц иҫаххазәап, аха мап ицәыркит аҫнйтә даахәны драбашьуа далагазаап». Абри аѡыза амц Кавказаа рҫақәитра иазықәҫоз цсылман газетк аҫны иахьанҫахаз уаѡы ицәымыҫҫаратәы иҫан.

ҫара ҫажәлар Каиыш Курт ахәәҫны абольшевикцәа рҫынҫә ауалафахәы акәымкәа, рҫақәитра иақәшаҫаҫхар ауп ирҫахыз. Уи аҫены урт рҫақәитра шьала-дала рхы ақәцаны ирыхьҫараны ишыҫоу абольшевикцәа рделегаҫцәа иаартны ирарҫәеит. Уажәы абартқәа зегьы рышьҫахь Кавказаа рҫақәитра уалафахәык иадхәаланы аҫьяшьра уаѡроуп ҫәа исыцҫхьазомызт.

РАШӘРА 16,1920 Ш.

Сыбаѡқәа цыҫәҫәоит, иацаахыс ахыхь баацсы даара саргәакуеит. Ашьҫақәа санрықәыз сыбзиахәха сыҫан, аха ақалақь ахь ҫанааи сгәабзиара уашәшәырахеит. Царада, шьарада иҫахҫо ҫзымдыруа ҫахьыҫалаз акәу, иарбан сыздырам, акы сарчмазаѡуан. Аполитикатә усқәа Азиз Бей иусын азы сара уажәазы баша стәан.

РАШӘРА 17,1920 Ш.

Азиз Бейи Беркок Бейи аѡыра иаҫуп, аха ирѡуа закәу сыздыруам. Даргы акагы рҫәом. Атрамваи ала мацк снеимда-аимданы асасаирҫахь схынхәны асоф снықәтәан, амѡаҫы илеи-

өеиуа срыхәәпшуеит. Аиҳаракгы, Дарга ххы ҳацәымшәәзакәә имәәпаҳғоз аусқәә срызхәыцуеит.

РАШӘАРА 18, 1920 Ш.

Сыгәҗыгь схызгарц азы атрамваи сақәтәән ақалақь салoup. Чаи мацаралагы исырхәлеит. Цшымш раахысгы җатдак ачеи ачаии рыда акгы хзыфомызт азы шыта сашьцылахьән. Акыргы исыгхеит...

Шыыбжышыытахь Қарт ахәы ҳаракык ахь схалт. Аныкәара сашьцылан азы исцәуадафмхазеит. Ахәы акнытә ақсабара даара ицшзоуп. Қартаа ашоура ианаклак, цшак рыхьдырсразы арахь ихалозаап. Ақалақь зегы ушыапы ацақа икоуп, аиашазы, ацшзара убла хнакуеит... Актәи адунеитә еибашьрақынза атрамваи арахь фымцала иныкәозаарын, аха нас ицхастахазаап. Уажәы зшыапы иақәгәыуаз шыапыла арахь ихалон. Шәтыла ихкьюу ари атыц цшзарафы икоуп бжьаратә уаауп. Уахьрыхәәпшуа иарзнак игәаутоит.

РАШӘАРА 19, 1920 Ш.

Ақыртүа еинралцәа иреиуаз Арслан Цашья ахәылбычеа аацхьара ҳаитеит. Сөызцәа ртәы сыздыруам, аха сара скьатеикәә еидылеит, афатә сазхьяауеит. Ма, ақыртүа өы цәыцдак хжәыргы акы иацсамзи! Ажәакала, аацхьара даара сеигәырҗеит.

Арслан Цашьеи ҳарейи ҳаибаздырзомызт. Уахык асасаиртафы ханиба, иаргы аамтала Тьрқәтәыла дахьыказ азы «бзиала шәабеит» хәә ҳахәаны, акрыфартахь аацхьара ҳаитеит.

Аацхьара рамазан аныхәә иақәшәеит акнытә аныхәә еицазгәәхтеитт. Иахфеит, иахжәит, амузика хазызырөөит. Цашья арра матура далазамызт. Иара дахьяамыстаз азы Қырттәыла ахы ианакәйтха апаша ичын иртазаап. Иоура итбаара уафы цшзак иакәын, афара, ажәра, амшгара даараза бзиа ибон.

Қырттәыла абольшеивкцәа рнапафы ианаарга Стамбулка дыбналазаап. Ахәәа аусзуөцәа рыкны тыцк иртеит. Арыжәтәи ақьафуреи иеадцаланы дахьыказ азы иаалыркьаны ицстазаара далцит.

Аныхәә Арслан Цашья ибзоурала ныхәатцас иаххаҗеит. Иара цыцхгы Гьионен аныхәә сасаиртак афы исхызгахьән. Ас ицшьоу амшқәа рзы утаацәа уанрыцым агәыргьара унатазом. Сара стаацәа ирейгысшьо ыказам, аха шәымбо, атагылазаашья хәхьяанагаз...

РАШӘАРА 20, 1920 Ш.

Ғаипыларакәә ртак ҳаурц азы даеа мышқәак ацшра атахызаап. Уи бзиоуп аха, ацшра ауафы деиланагоит. Агәҗыгь сагеит. Аныкәара ада икоуи, ақалақь дузза акны усда-хәысда, парада алеиөеира иеицәоу ыкам. Уажәы Франциатәи ахатарнак ихәихәаша хазыцшуп.

Мацк шыапыла сааныкәаны пловк ыфаны схынхәит.

РАШӘАРА 21, 1920 Ш.

Франция ахатарнак агәыгра хазташа акагы ихәом, ус анакәха Тьрқәтәылака адәыкәлара ада икахцаша акгы нымхазеит, амапа амәа еилкаазам.

Рашәара 21, 22, 23... амшқәа зегы еицшуп!..

РАШӘАРА 24, 1920 Ш.

Уаха, Арслан Бей акино ахь хнаипхьеит. Акино акны акыр сыччеит. Сызрыччоз Арслан Бей иажәәқәә ракәын.

Акино афы, царуауаык иусқәа дырхашәаланы ипхәыс пшза лаха иоуамызт. Ипхәыс, атыхәтәан, даеазәы дицныкәо далагеит. Артқәа ханрыхәапушаз Арслан Бей иҕы иаатшәо хәо, ацаруаа рцәа рыхра даҕын. Харгы хцаруауаын, аха иабаидыруз, хафицерцәаз цышьон.

РАШӘАРА 25, 1920 Ш.

Иахьа Азиз Бейи, Беркок Бейи 30.000 нызқь маат рыманы иахзаит. Хаидар Баммац ицшаазар акәхап. Рапхьа инаргыланы, хамәацгаәцәа рыәныкә ихашьтит. Ахәааҕны аамтала иаанкылаз хабцарқәагы рымырхырц раххәеит. Хамтас ирахтеит хәеқәеи егырт хабцарқәеи. Ахәааҕны ақыртқәа хара хабцарқәа шьтахькә ирыртоу сыздыруам, аха дара ртәқәа роундаз.

АҘЫШӘАРА

Даҕыстани Чечентәылеи ханыкәз спатца аусыжын, ашеихцәа среицшыхьан. Қарт ханааи, маатқәак ансоу ацсылманцәа ахьеиланхоз тыпқ аҕы снейн, схы-сҕы саны, сеыкәабаны асасаиртахь схынхәит. Сахьааиз абас сызбаз хамәацгаәцәа америкаа сагентны саарышьтыз цырьшьеит, рлактақәа ырцәгыаны исыхәапшуа иалагеит. Атыхәтәан, аиҕагаә ила арап бызшәала сазцаара иалагеит.

«Акәырқан ацхьашьа удыруама?»

«Ааи,» схәеит, ҕырхәала ишыздырузгы нацыстеит.

«Иасин ахәтәк уахзапхьа,» рхәеит.

Сырзапхьеит. Исыртәаз азцаарақәа ртәкқәа аныкастца. Схы-спатца зыссаз атәы исазцааит. Саргы ацқьареи агәабзиареи рзоуп хәа анрасхәа, мацк ргәы дыртынчит. Ажәакала, сыцсылманра агәра дсыргеит. Уаха ас шыкасымтозгы расхәар акәхеит. Анцәа икынтә сыгәра ргеит, мамзар Кавказ зегы сқьаафырны срылархәон. Иара убратқәкьа сыршьыргы кәлон.

III -ТӘИ АШӘКӘЫ

РАШӘАРА 30, 1920 Ш.

Җамғапғащцә андәықәахта ашьтахь, җаргыи ара кататә җамамызт аҗнытә Тьырқәтәылаҗа хьынхәырц җазбеит. Абасала, Кавказ иара алахьынцә иазынҗажьуан.

Азербайцъан рымпыцархалахьан. Шьтә Қьырттәыла ишазааиуаз хдыруан азы ара аангыларә шәартан. Азербайцъан ахақәйтразы иқәпоз ауаа ишрызныкәаз атәы ухәы-ужьы арғылон. Нхытц Кавказ ахақәйтразы иқәпоз рҗынтә иааныркылозгыи ирпеицшхоз анцәа идыруан. Ари зьырцәбыргуаз акәны иҗан ышықәса рапҗьа абольшевик напхғащцә «Деникин җаиҗагыларц азы Кавказаа хрыдгылар аастә, иара Деникини җареи җаидгылар еиҗа еиҗьуп» җәа ирҗәоз.

Абольшевикцәа Азербайцъани, Қьырттәылеи, Нхытц Кавкази ираған. Абри иазхәыцны зегьы еидгылар акәын, аха ирылымшеит. Атцыхәтәан, рлахьынцә баапс иакәшаҗатҗар акәхеит.

Қьырттәыла Апсни Трабзони рымпыцәхалара, Азербайцъангыи Дағьыстан анапаҗы аагара ишеипхьызуаз дара рыдгьылқәа рымпыцытцны ицеит. Азербайцъан җәлар реизара ахада җасангыи «Азербайцъан, Нхытц Кавказаа җбар аастә абольшевикцәа рнапаҗы җқалар еиҗьуп», иҗәон. Нас абольшевикцәа ибеит! Аха ишҗеибеи?... Абри аилкааразы Енвер Пәша иахь ииыфыз ашәкәы нбанкгыи мыпсахкәа абраҗа ианыстцар, ушьтантәи абицарақәа рзы хсаалахап.

ҚАРТ РАШӘАРА 13,1920 Ш.

«Җаҗыр зқәу Пәшьа!

Акраамтә Бақәа инхоз аурыс большевикцәа ирызкны азербайцъантәи агәзетқәа аус шәыцызуаз офицерк ихьзала акәушәа уҗәан-сҗәанқәа акьыпҗьра иаҗын.

Москватәи асовет еиҗабыреи уареи ишәыбҗьашәйцәз икәшаҗатҗра излаҗәо ала, дара рыри уара ури Тьырқәтәыла иеиқәшәаны, «Антанта» иаҗагыланы иеицеибашьны, аҗсылман җәлари Тьырқәтәылеи рхы иакәйтҗьртәузаап. Азербайцъанаа рыфныцқәа абри афьыза ацәажәара цон. Аурыс ир Азербайцъан ала Тьырқәтәылаҗа ицар акәын. Бақәа иавсны, Карабахи Ермантәылеи ирылсны, Тьырқәтәыла инеирц иҗазаап. Абри афьыза ацәажәарақәа рыла, аҗәлар аурыс ир иаҗамгыларц азы иазыкарцон. Иазыказцозгыи Халил пәшьеи, Баҗа Саиди, доктор Фуати, Баҗаттин Бейи ракәын. Иара абасгыи нацырцон, арт аруаа аурысқәа рҗы уаанза итқәаны иҗаз атҗырқәцәеи, венграи, анемеццәеи ракәышәа, ирҗагылоугьы уара Енвер Пәшьа уакәушәа. Азербайцъанаа артқәа харцәо иалагеит, избанзар иразхәоз Османаа рофицерцәа ракәын.

Арт ауаа рхықәкы нарызгеит, аха аҗәлар зегь дәрароуп абольшевикцәа рыгәра ргомызт. Избанзар урт зышьтәйкәыз рдыруан, иара абольшевикцәа ргазетқәагыи «Урыстәыла 1914 шықәсәзтәи аҗәақәа рҗы еитә ишьақәҗарыглароуп» җәа иаартны изхәоз астатиақәа рнылон.

Азербайцъан иҗоу аполитикатә тәгылазаашьа даара иуадафуп. Бақәа афныцқәа җара җицарала иҗаазаз, шәаргыи амайурақәа ирҗашәыргылаз аофицерцәа рнапаҗы иҗаз артатә тьыңқәа рахь аурыс большеивкцәа рнагара иалагеит. Насгыи дара рҗатәқәагыи абольшевикцәа иреицшхеит. Арахь җүсқәа ас ишыцәгьазгыи, агьырахь аурысцәеи аерманцәеи ауаа еизганы җаиҗабыра ирҗадыргыларц азы аусура иаҗын.

Азербайцъан ахьыпшымра шьтә европаагыи ақәшаҗатҗахьан. Мшапымза алагамтәзы атәыла аладатәи аҗәаа аҗны асовет ар рееизгара иалагеит.

Адэныкатэи аусқәа рминистрра Урыстәыла аихабыра рахь Асовет ар Азербайцъан ахәаакны иахъеизо хықәкыс иамоузеи? хәа ийдааит, аха Чичерин атқак хәа акгыы йаимйеит.

Иахъа уажәраанза ххәынтқарра Урыстәылатәи Ахәынтқарра иафәгыланы шыафәк йанамйазацызт, уимоу аимабзиара ашыақәыргыларазы аиқәшахатра хабжәйатәуп хәа ажәалагала йарйон.

Мшапымза 24 рзы Асовет ар мзысз иамоу хәа акагыы мхәазакәа, Азербайцъан иажәланы афадатәи ахәаа иахысит. Азербайцъанаа рыр уи аамтәзы Карабах аерманцәа ирабашьуан. Афадатәи ахәаафы игылаз 300 фык аруаа, аурыс ир рынкыларазы ийарйоз? Аха иахьынзарылоз иеибашьит. Ирацәаны ауаа тәдырхеит. Фымш рышьтәхь абольшевикцәа итәхаз рыруаа Бақәа иааганы анышә иартәеит.

Мшапы 27 рзы ахәылбыхеа аурыс ир Бақәа иалалеит. Ари аамтәзы Халил йашьеи, доктор Фуати аурысцәа ирйыланы, «арт хара ихацхыраафцәоуп» хәа ажәлар ирахәо, афәгыларак йамларц азы аус руан. Аурыс ируаагыы рмахәарқәа иадыркыз аленга капшықәа амзафә асахъа анйаны ақалақь иналалеит, аха хымш рышьтәхь рыгәтәкы анынарыгза, амзафәқәагыы аамыхны инкарыжьит. Асовет ар Бақәа ианыйказ аамтәзы аңсылман большеивкцәагыы урт ирықәгәыгны, Азербайцъан жәлар реизарафы аультиматум ықәыргыланы аихабыра дара ирыртәрц азы ирықәымчуа иалагеит. Ақалақь афы Азербайцъанаа рыруаа ахьыйамаыз иахъьаны абольшевикцәа жәлар реизара рнапәфы иааргеит. Арахь Урыстәыла Азербайцъан ахьыйшымра азханайахьан, рыруаагыы Бақәа ишаламло ала ажәа хартәхьан.

Мшапы 27 азы, асаат 2 реицш аихабыра зегыы абольшевикцәа рнапахыы ииасит. Рапхъаза азербайцъанаа рмилиция рабцъар аарымхны аурысы, аерман иеибашьыцәеи ирыртәеит. Ахәынтқарратә майурауаагыы инаргәйдйаны рышьра иалагеит. Аихабыра иалаз иамачымкәа ауаа ашьхақәеи, ақытәқәеи рахь ибналеит.

Адәкьанқәеи, ацъармыкьақәеи аркын, аңсылман жәлар гәгәала идыршәон, итәркыз рыфныйқа жәлар реизара алахәылацәагыы ыйоуп: Икнархаз, ма ахы иадыргаз рыхьзқәагыы абас ийоуп.

1. Ажәйтә Бақәа ахада Мурат Геран Йашьа
2. Ажәйтәтәи Бақәа амилция ахада Рустем Мирзаев Бей
3. Сулейман Бей
4. Ебу Йебраил оглы
5. Кадир оглы Хасан
6. Еждер Емин оглы
7. Мир Мухсин оглу Мир Рахим
8. Назароглу Халиб
9. Курбаноглу Абдурахман
10. Шахдеп Хәусейн оглы Вели
11. Шахварлы Али Екбер Бей.

Уаанза аңсылманцәа иреиуаны аихабыратә майаурақәа рфы ийказ абольшевикцәагыы, Мирза Хасанов, Али Халидар Карайоф, Буниатзаде Мусса Мефов, Йенгиз Бей, Султанов Танделиеумфи, аурысқәеи аерманцәеи аусура азин рыртәзомызт. Ажәлар реизара, иааз аруаа рхадарафы Енвер Йашьа ихатйқан аерман Микоиан данырба ргәы тйкеит. Уажәазы аихабыра аңсылманцәа рнапәкынтә йақа зыхьзқәа анысйо аурысқәеи ашәамахьцәеи рахь ииасит.

1. Микоиан, ашәамахь
2. Хәцъьийан, ашәамахь
3. Каприлиан, ашәамахь
4. Орйоникидзе, ақыртәуа
5. Ливандокски, аурыс

6. Шевелиов, аурыс

7. Либерман, ауриа

Ари афыз атагылазаашья збаз аңсылманцаа 1918 шықаса хәажәкыра мзасы ирыхтыргаз арыцхара ааргәалашәеит, иаз аруаа дара рзыхәан акәымкәа рхақәитра аңыхразы ишааз еилыркаауа иалагахьан, иара ари аурысқәагы шыта ирзазомызт.

Имфәпысуаз ахтысқәа ажәлар рыблақәа хнатит, айыхәтәан, дара абольшевикцәа ирдгылоз османтәи аофицерцәагы инаганы иантарк, хәхәа-ңахәада иказ ааилыркааит. Халил ңашьеи, Баха Сауди, Бахатҗини, доктор Фуатҗи иаанкыланы Урыстәылака идәықәырҗеит. Нури Пашья дыбналахьеит. Иҗоу атагылазаашья зхы иазырхәаз ашәамахьцәа, аусқәа рхы иархәаны, Карабахка ажәылара иалагеит. Ермантәылагы иаартны Карабахтәи ашәамахьцәа рахь абҗьар дәықәырҗон.

Ашәамахьцәа есаура ңхәка ацара иәфуп. Ари аамтазы Азербайҗьан аполитикатәи аекономикатәи тагылазаашья даараза ицәгьан. Аурыс ир хәқалақьқәеи, хқытақәеи реимҗәара иәфын -ачарыц, анефт, ахы, аразны, ауархал инаркны, хкәадырқәа ркынза зегы еимҗәаны, Урыстәылака ашьтра иаруп. Ганкахьалагы ажәлар дырблақьарц азы Азербайҗьан ахәынтқарра ахьзала Қырттәылазы аибашьра рылахәан. Аха Қырттәыла аруаа рышьтоушәа аакәйаны хажәлар ирықәығәғәо, хәцәкәынцәеи хәзғабцәеи амш рыларго иалагеит. Хқытақәа адгьыл иақарартәит, хәқалақьқәа аурыс ируаа рыла итәит. Генҗье, Карабах, Аадаш, Шеқи, Казак, Гагатлы ақалақьқәа рҗы имфәпысуаз азалымдарақәа ззымычхаз ауаа айыхәтәан, рхы шытырхит.

Лаҗара 23- Цываншир ақалақь ағы хәруаа асовет ар рабҗьарқәа рымхны, реихарак ршьит.

Лаҗара 30- Генҗетәи аңсылманцаа, 350-фык рыруаа рымчқәа рхы иархәаны ақалақь рнапәы иааргеит. Аурыс ируаагы рабҗьарқәа рымырхит. Амчра знапахы иаазгаз ажәлар, мчыбжык ала ақалақь зегы аурысқәа ркынтә идрыцқьар ртахын.

Айыхәтәантәи амшқәа аерманцәеи аурысқәеи еидыланы ақалақь бзарбзанла иалахысуа иалагеит, уи ашьтахьгы ақалақь иалалны 5000-фык иреиханы аҗынч уааңсыра ндырҗеит. Арт реихарафык, ахәыцқәеи, ахәсеи, атаҳмадцәеи ракәын. Афнқәа рызегы рыблит. 4000-фык инареихангы аруаа ндырҗеит. Ишәты-какачуа иказ Генҗье ақалақь нышәынтрак иафызәхеит. Абольшевизм рхаштны, аурысқәа аерманцәа рнапала аңсылманцаа рнырҗәара иәфын, ажәак ала ршьа руан... 1918 март мзасы Бақәа иаамфәпысыз зегы уажәы Генҗье имшҗысуан.

Макьаназы Генҗетәи ажәлар аибашьра иәфуп. Фымыш-хымыш рылагы Гагатлы инхоз ауаа абольшевикцәа рыңхәйара рылдыршеит. Амапа Азербайҗьан ахақәитра хәа акагы азнымхәзеит. Ажәлар рхы ашьтыхра иахырқьаны Бақәа иказ аңсылман ңашьқәеи, аполковникцәеи, агьырт аофицерцәеи иаанкыланы Нагрен адгьылбжьаха ахь идәықәырҗон. Адгьылбжьаха Нагрен Хазартәи амшын (Каспи) аҗныиқан, атагылазаашьягы даараза ицәгьан. Арака реихарафык иреихсны иршьит, ңытфыкгы Сибрака идәықәырҗеит, егырт абналара рылшеит.

Аерманцәа Азербайҗьанәа рхадацәа ықәыргеит, агитация рымам, ар рымам... Атәымуаа рнапәы иҗоуп. Урыстәыла Асовет хәынтқарра Қырттәылеи дарей иқарҗаз аиқәшахатра инақәыршәаны Азербайҗьан адгьылқәа Рагатли, Зекри Талеи, инаганы ақыртқәа инарыртәеит. Рагатлы Алезгинцәа ахьынхоз тҗыңын. Алезгинцәа Нхыҗ Кавказтәқәоуп хәа рхы рыңхьазон. Усоуп ишыҗоугы, рлеишәеи рқабзи ртоурыхи рыла Нхыҗ Кавказтәқәоуп. Абри аамтазы Азербайҗьанәа реихабыра Алезгинцәеи дарей рыжәфахырқәа еибытаны аус рыцура аҗыңан, арт ажәлар ирцәыхьшәашәахеит, ирыгәтәсит. Хнапхгара хара ишзымхәыцуаз абри алагы иубартан.

Аурысқәа анефт рнапәҕы иаргарц азы, ианхаз адгьылқәа шаны Ермантәылааи, Қыртәылааи рытарагьы иақәшахатуп. Абольшеивкцәа амилатқәа рхақәитра иадгылошәа рхәон, аха аус аңсылман жәлар рҕы ианааилак, зынза даеакала рхы мсәәңыргон. Аурысқәа ажәйтәгьы абас ихәыцуан, Азербайцъани, Туркистәни иахьатәи ртагылазаашьа абартқәа арцәбыргуеит. Азербайцъан аладатәи аган- аерманцәа, мраташәарахьтәи адгьылқәа- ақыртқәа ирытәоуп. Анефт ахьыкоу, Бақәа азааигәара дара аурысқәа рнапәҕы икалон. Азербайцъан иахьатәи атагылазаашьа шәара шәахаракыра, шәофицерцәа ирхароуп. Азербайцъан ақәзаара иафуп. Абри аҕны зегьы шәара ахара шәыдырцәоит. Дара аурысқәа ракәзар, шәыхьыз иахьабалак рхы иадырхәоит. Шәарей аурысқәеи еиқәшахаттрак шәымазар, аурыс ир Азербайцъан алцаразы иахәтәоу йашәйәп хәа сгәыгуеит. Мамзар, хара имгакәа Азербайцъан Урыстәыла иацәанакуа тыңкны икалоит.

Ашәкәы алкаа:

Азербайцъан иажәлахьаз аурысқәеи иахьатәи аурысқәеи злеиңшым хәа акгьы йказам. Абольшеивкцәеи, Деникини, Барони, Врангели рхықәкы аоуп. Аурысқәа ртаххарақәа ирықәзыз Азербайцъанаа ракәзар рыңсадгьыли руафрей рыхьчар акәын.

Уаанза аполитикатә мцқәа рыла хәжәлар зырбләкьоз ауаа ракәзар, аурысқәа хәңсадгьыл ианалала рыгхақәа еилыркааит, аха шьта уи акгьы аанагазомызт. Азербайцъан абеиара зегьы Москвака ишырышьтуаз збаз ажәлар, «абольшеивкцәа мрагылараа рхақәитра иадгылоит» хәа ирахауаз ажәақәагьы агәра рымго иалагеит. Избанзар аурысқәа Мрагыларатәи ажәларқәа рыткәарц шыртахыз шьта имазазамызт.

«Хәтҕыр зкәу, уахаракыра Аңашьа!

Сышәкәы, хымңада, иагу рацәоуп. Аха иахьынзасылшоз ала ифуп. Сзербайцъантәуи аҕнытә сгәы былуеит. Гхак сыхьзар, саташәымцарц сшәыхәоит.

Шәара шәахаракыра, шәыцхрааралагьы, атыркә-азербайцъан хәқәитра ахьчара халшоит. Азербайцъантәыла иахнагази, изықәшәази рганахьала, хара ххатақәа Европатәи ахәынтқаррақәа апротестқәа рзақәоит.

Аурыс ир Азербайцъан алцаразы шәыцхыраара сахәоит!

Азербайцъантәи амхаңьырқәа рыцхырааратә Комитет ахада, уаанзатәи
Жәлар Реузара аихабы доктор (ахақьым) Хәсан.
Дхынгәы, 1920 ш. Қарт.»

Хәсан Бей иишыз ашәкәы хыхь ишәзаныстәеит. Ажәлар раңхьа игылаз ауафы, аполитикатә тагылазаашьа уафцас иахьызымдыруа иагьрыцхаран, иагьцъашьахәын. Тыркәтәыла усқантәи атагылазаашьа иазымхәыцкәа, итәаны рыцхыраара иазыңшыр ааста, Бақәа ахьчаразы хатцатас иеибашьызтгьы, ртәоурых аҕны хьзи-ңшеи рыманы иаанымхоз.

Кавказаа ринтеллигентцәа рыгәнаха даараза идууп. Атоурых ирнаңаз атагылазаашьа рхы ирзамырхәазакәа рыжәларқәа даеа жәларык рхәура иахьтадыргылаз азы ушьтантәи абицарақәа иранарыжьраны йказам. Дара Нхытц Кавказаа ринтеллигентцәа ртәи акәзар, мызла Дагьыстәни Чечентәылеи рқытақәа хәхьрылаз ибзиазаны иахбартахеит. Асовет абарон /оборона-ахыхьчара/ ахьзала йказ азәы-фыцъа рыда, ажәлар ирылагылаз интеллигентк хара дхамбеит, апропаганда йазтәоз еиҕкааракгьы хәқәымшәеит. Аиашазы, сара абра ианыстәз зегьы избаз исаҳаз, йқатәкьаз ауп. Ирмыцхәны ажәакгьы шәыдзымгалеит. Ааи, Нхытц Кавказаа рделегатцәа, рыцыңхьаза саатк ала зкьы лир ныхуа асасаатрта Перацалас азалқәеи, Парижтәи

амфадукәеи иахьырныз аполитика катчаха аамта рымамызт, уалла иргаз 40 миллион маатгы ақыфуртақәа рҕы инырымхкәа иҕандаз, аусураҕы иаҕа рылдыршарын.

Атәылахьчара аминистр Енвер Пашья, 10 нызкы лир имхны Швеция иҕаз Азиз Меҕьери, Хаидар Баммат, Агаиеви абри адарала убра 6-мыз инханы, ахсаалақәеи, ашәкәқәеи, агазетқәеи тыжбуа, Нхытц Кавказаа Европаа дырдырразы имфәпыргаз аусқәа уанрызхәыцлаак, зызбахә сымой арт аҕарақәа атыҕаҕны иныхындаз, иҕаларыз хбарын.

32.000 франк ала Париж инеиз аделегатцәа рҕара аҕынтә 20.000 франк мацара, Ареспублика ахада Чермошеф баша инихзар, уаха иахухәаараны иҕоузеи?

Ажәакала, сара хәинтеллегентцәа, рхы ирзамырхәкәа ирыцәцаз хәызмам атаҕылазаашьякәа, баша ақыфура иахьяқәдырзыз азы иахьяҕы лахь рыстоит.

Аурыс культура, Кавказаа раамыстацәеи ринтеллигентцәеи ғәғәала иархәапсеит! Абарт рыхшыфдара иахылтцыз арыцхароуп иахьяҕы хәжәлар зтаҕылоу.

Хаидар Баммат хәзегы апаспортқәа хзыкаитцеит. Кавказка Батым ихауз апаспортқәа рыла хаахьан, аха урт апаспортқәа Нхытц хәхьнеиуаз ишахьмыхәоз анеилахкаа, иқәахгахьан, уажәы атаҕылазаашья аеахьяҕсахыз иахкьаны Азербайҕангы, Қырттәылаҕы апаспорт аиура алшомызт. Ас ианыкала, Нхытц Кавказтәи Ахәынтқарра апаспортқәа рыла шьтахька ххынхәыр акәын. Хара усгы арака Нхытц Кавказаа рхатарнакс хакан, асасаирта аҕны Нхытц Кавказатәи аделегатцәа хәа хташын. Ус анакәха, Батым иҕаз англиааҕы ус хардырракәын. Избанзар, ханаауаз аламталазы еиҕш, абыржәҕы Батым знапаҕы иҕаз Англиаа ргәатаратә тыцқәа хархысыр акәын.

ХДӘЫҚӘЛАРЕИ ХТАКРЕИ

Ашьыж хеырхианы Батымка иҕоз адәыҕбахь хнеит. Акасса хадгыланы абилет анааххәаша аамтазы ақыртҕа милициацәа хәцхья ииасны акасса ааигәара иҕаз уадак ахь аацхьяра хәртеит. Аха ауада хшыфналаз еицш ашә ыыҕья аруаа анылаҕыла хшаанкылахаз еилкаахеит. Иаразнак ххы инаркны хшьапаҕынза хәимырдеит. Ихамаз афырақәеи адокументқәеи зегы хамырхит. Уи аамтазы ашә аҕынтә Арслан Пашья ихы хнықәыцшаргы, хара хәниба иаразнак шьтахька дгьежны иеитцәахит. Беркок Бей «Пашья, иубома хтаркит» хәа ибжы иқәиргеит, аха уаха аҕак хәа акгы хмоуит. Амилициа рус ианалга, ф-машьынак хнарықәыртәаны аруаа шхәцыз ақалакь абахта ахь хнаганы уадак хныфнаркит.

Абахта иҕацәны иҕаз уадак иафызан, амаҕәахә хәа акы фнагыламызт. Амала сара акәакь аҕны столк сылацш анакәшәа иаразнак снейны снықәтәеит. Сфызцәаҕы рымаҕәақәа ана-ара инышьтарцеит. Уажәы хара-хара хәзтаркыз хәзтаауан, аха хзыхдыркьаз хәа акгы хзыпшаауамызт. Избанзар ақыртқәеи хәреи акгы хәбжьазамызт. Дәреи хәреи аимадаратқәкыҕы хәмазамызт. Хара дара рыкны баша хсасын. Насгы Қырттәыла макьана хара апатриотизм хәхыркьаны хтаркратәы ибольшевикцәамызт. Иара Қырттәыла ааныжыны ханцаша аамтазы хтакраҕы иаанагоз?

Уажәы аамта иахзаангараны иҕоу хәзыцшуп.

Мышхәак рышьтахь абахта иҕацтакыз ауааи хәреи хәибадыруа хәлагеит. Арт руазәк Азербайҕантәи аинрал Шихлински, ашьшыхәа иҕаз уаф тынчк иакәын, уигы дзыхатаркыз хәа акгы издыруамызт. Иҕакыз еихарафык изхатакыз, иахьбольшевиқьцәаз азақәын. Пытфык ауааҕы реиҕарақәа, реимакрақәа ирыхкьаны итакын. Хәинралгы, абас рыцхарак дақәшәазар акәхарын. Аурысқәа Бақәа ианалала арахь дыбналаны дызлааз ала, дбольшевикзамызт, дызхатаркуаз? Хара хтаҕылазаашьяҕы ус акәымзи? Иаххәап, хбольшевикзаргы рыпсадгыл халтцны хдон, нас хзааныркылоз? Иара хәанызкылаз амилициа рхы убас иакәымны имфәпыргеит, арака аиҕахәара иацсам.

Хџакра аганахь ала Нхыџ Кавказ ахатарнак адырра иахџеит. Уртгы иџоу еилкааны, хаушьтра алыршаразы аускъа ишырџу, харгы маџк ишыхачхаша хзаарыџхауан. Хаштаркыз еипш, сара раџхьаза сзызхьыџыз абналаракэын. Абахџаџы ишахџаху хныџэон азы, ахэса ахџаџыз инаркны иахьабалак хнеиуан, насгы ашьышьматра кырза ихараны игылан. Мышкала џынтэ раџарагы уахь хџон. Абахџа агэашэ хџыџны даџа гэарџк хџаланы аџыхэанза хныџэар акэын. Ихаџныџэоз ауаџы агэашэ аџынза дхаџны данааилак нахыс ххала хауиџбуан. Избанзар иара уаџа игылаз аџыџаџны аџы ажэразы даанџасыр иџахын.

Адэахьы сџаџыџхьаза иџоу-иану ибзианы иџыстџауан, мышџэак рыла, иџакыз ауаа ирыџныџэоз ауаџы аџы иржэны раамџа иџегы ишаџырџоз, иара аџы ахьыржэуаз аџыџ аџны ишеидтэалалозгы гэастеит. Аџырџкэа аџы рџадџалара аурысџэа ауатка рџадџалара аастагы иеиџэан азы, ари абналаразы ххы иахархэар алшон. Адэахьы сџаџыџхьаза сгэырџаџэа схынхэуан, избанзар хабналар алшон. Акы заџэык, хабаџоз, хэабахџэахуаз? Уигы зџатэын, уажэазы баша аамџа агара хэџуп.

Абри аамџа иалагзаны иџакыз рыџныџџа аџснытэи џкэынаки сарей хаибадырит. Абольшевизм дахырџкыны дџакын. Иалшозар сыгэџаџы иахэаны, иџхыраара сахэап хэа схэыџуан, аха шыџэсыла кыр хабжыан, дсеитџбан азы уи аџара сџимаџэажэеит. Иара иагэаџахымхазеит. Избанзар хџызџэа хаурыџыџрџ азы ирылшоз зегы џартџон.

ААџХЬАРА ЗМАМЫЗ АСАС

Хџакнатџы хакрыџара абас иџан: мышкы џынтэ, ачаи ача адкыланы, зны-зынлагы ашэ наџџаны, ихазхархар акэын. Избанзар уаха халшазомыџт, уи аамџазы хаишэа большевик џхэыск даднагалеит. Мышкы-џымш акгы хамхэеит, аха аџара лгэы иџазам, арахь хара ихамоу хара ихазхом. Иџоу анеилылкаа, дхазгэамџит аегиостџэа хэа нахахэаны дахџырџџит.

Хаидар Баммаџ хаурышьџырџ азы иџаитџаоз ахэараџэа иахьа алџшэа роуит. Хазегы амилиџия ахада иџыџаџны хнаганы, маџк иаахаџэажэаны, ак шаххарам еилкааны хаурыџыџрџ рызбазаап. Араџа раџхьаза акэны аџырџуа милиџия уаџџас рхы мџаџыргеит, Уаанза ихамырхыз хџаадџэеи хџокументџэеи зегы шыџахьџа ихартеит. Иџжэаны иахькармыџыџз азы иџабуп хэа рахэатэуп.

Абахџа ханџыџ хнеины зыхэ мариазаз сасаирџаџ акны хэекахаршэит. Избанзар хазлаџашаз аџараџагы абахџаџы хрылгахьан. Х-иартџаџ ахьыџаз уадак хэџнан. Уаанзеипш ачаижэра хэџын. Хазлаџаша шхэуз еипш Баџымџа амџа хэџэлон. Аха ари даара иуадаџын. Азиз Бей ана-ара аџара аџшаара даџын, зны-зынла кавказаа ирымихыз 5-10 маат далахэаны алаф аххэауа дахзауан.

ХџАКРА ЗЫХЬАЗ

Хџакра зыхьаз хэа гэыбџан захџоз ажэытэтэи асадразам (аџыза аминистр-аред.) Камил џашьа (Кыбрыслы) имоџа Фуат Бей иакэын. Иара Стамбулгы ачерџесџэа рыџхыраартэ хейдкыла англиаа аџэланы ашэ ахьадыркыз азыхэангы иара ахара идырџон. Уи азы Фуат Бей азэгы бџиа дибазомыџт. Насгы усда-хэысда дшыџоугы аџара дахьалажыџз азы игэра ргазомыџт. Камил џашьа иакэзар, иламыс ала иеџырдыруаз, ахаан аџартыша зымгоз азэы ахьиаџэыџз азы дбеианы дыџамыџт. Изхысхэаауа, Фуат Бей имазара иџааџэара рџкнытэ акэзамыџт иахьауаз аџкнытэ шыџа иааџалоз аџэгьараџэа зегы иара иџэаџэа иџэлон. Абартџэа рзы хара хџакрагы ФуатБей иџэгьахэара иахькеит хэа хазБейт, ушьџа ииашоу, ииашаму сыздыруам!

Сара знык-џынтэ џарт сџкэшэеит. Иара изкны хгэаанагара ахьиахаз азы, акгы шихарам саихэеит.

Аха сөызцәә ргәаанагара рыдсуахуамызт. Фуат Бей иакәзар, ихы ириашарц азы дахзааигәахар иҫахын. Аха асөызцәә дырбаргыы рҫахзамызт. Хҫаратә ҫагылазаашья зынза ицәгьяхеит, чаик хзымжәуа аҫынза хнейны хшыҫаз аҫас иахаҫхьязоз Фуат Бей даахахьеит.

ЗҚЫЫ МАРКЕИ, АНГЛИАА РЛИР АБЖЕИ

Мышкы, аурыс аамыста хәсақәа иртәыз кахуажәырҫак аҫны Азизи Беркоки сарей хаштәаз, Фуат Бей даафнашылан, аицәажәаразы дсыҫхьеит. Хнейны кәақьк хныкфәтәеит. Сара, исеихәаришь хәа сизыҫшын, сөызцәә ракәзар, хшеизааигәам ахьырдыруаз азы иҫьяшыаны ихахәаҫшуан. Саргыы гәыфбарак рызцәырҫыр хәагыы сшәон, аиашазы. Фуат Бей сөызцәә срыцрыхны ачаи, асигарет ухәа сыдгало дахьсацәажәоз иаанагогыы сзеилкаауамызт. Аҫыхәтәан, амфәа шәанбақәло, хәа дсазҫааит, саргыы хҫагылазаашья мзазакәа хамфәқыыра шахаҫшааз еиҫш, хашдәықәлаша изеитасхәеит. Сышиашоу Стамбулҫа сызцо-сзымцо даназҫаагыы, уаха ҫсыхәа шсымам, сышиашоу Стамбулҫа сышҫоз иасхәеит. Ари аниасхәа сыззыҫшымыз ак сыдигалеит. Стамбул иахәшья дшынхо, лара лахь аҫара ишьҫырҫ шитаху, аха макьяна излаишьҫыша мфәак ахьимам азы сара иганы исызлыҫозма хәа дҫааит, ари бзиара дуззангыы ишиҫхьязозгыы ациҫеит.

Уажәы, аҫара шаҫа сиҫоз, насгыы, ианбасиҫтари хәа ахәыцра сафын? Сара ари сшазхәыцуаз иаргыы иеиликаазшәа иҫаратра дыфҫалан, иаатиҫаз зқыы маркеи, англиаа рхьыбжак иасиркит. Алотореиа сықәшәазшәа сеигәырҫеит. Харантә мазала исыхәаҫшуаз сөызцәә уажәазы ирхәыцуаз сыздыруамызт, аха, ихадараз, шыҫа аҫара хҫын. Амлагыы хҫазомызт, ахьҫагыы, хамфәа ҫарагыы хаман. Ажәак ала, аҫагылазаашья бааҫ халҫит.

Фуат Бей адарақәа шысиркыз еиҫш иаразнак фәагылан дҫеит, қяадҫҫәҫья сымимхит. Сөызцәә сызҫшын азы лассы дгыландаз хәа сыҫшын. Саргыы сгәырҫьо, сөызцәә иҫаз-ианыз рзеитасхәеит. Уртҫгыы мгәырҫеит схәар сиашам.

Зқыы марка ицҫакны акаҳара иафыз ақыртҫуа ҫарала уажәазы 50.00 маат қанаҫон.

Хсасааирҫәфы ихамаз ауалқәа нашәаны иаразнак Баҫымҫа хдәықәларҫ хазбеит. Сөызцәә Баҫым аамышьҫахь Трабзон, уантәигыы Анкара инейны Кувай-Миллие алалара ргәы иҫан. Сара сакәзар, счара анызу мчыбжык ашьҫахь иансыжыыз сҫаацәа рахь, сышиашоу Стамбулҫа сҫар акәын.

Қарт хәхыҫаз Стамбул акәымкәа Анатолиаҫа аҫара еиҫа ишәартазшәа хәауан. Стамбул иҫаз-иныз иазкны ааигәа уантәи ибналаны Қартҫа иааз алеитенант Митхәҫ Бей иахзеиҫеихәахьан. Митхәҫ Бей аиаша зхәоз, аламыс змаз, амҫа иақәуҫаргыы имбылуаз рҫысын. Уи излеихәаз ала Анкаратәи аиҳабыра иахьязы ачерқьесцәа ирызгәааны иахыҫаз аҫнитә уахь хҫара иаҫсамызт. Хара Анкаратәи аиҳабыра харыҫграмгылакәа иахьябалак урт хрыдгыланы ацәажәара хәхҫон, амала иага ус иҫазаргыы, ас еиҫш аамҫақәа раан уафы ихы еиҫеихәаанзза иҫалаша анцәа идыррын. Насгыы хара Нхыҫҫ Кавказ хәынҫқаррак аҫҫара иашьҫаз ауаа раҳасабалаша ишхәаҫшуазгыы абахдыруаз. Сара Стамбул аҫара сҫахын, аха санхәычыз аахыс зызбахә саҳауаз сабдуцәа рыдгыл Аҫсны убри аҫара сгәы иҫан, имбазакәа сахыыхынхәуаз гәғәала сгәы хьяауан. Аҫара мыжда ахьхамамыз иахҫьаны иахьанза иауамызт. Аха сразҫы иакын, аҫыхәтәан Фуат Бей исиҫаз аҫара Аҫсныҫа аҫаразы сымфәа аанартит. Уажәы сзымҫар уаха санбаҫоз, сгәаанагара сөызцәә ианрасхәа уртҫгыы сықәшахәҫхеит. Ихамаз 50.000 маат урт Трабзонынза ишаго аиҫш, саргыы Аҫсныҫа сҫаны уантәи Стамбулҫа схынхәаразы иазхон, аха ари аҫара сөызцәә ирызхазаргыы, сара мфәабжара сшыннажыыз атәы алада ишәасхәараны сыҫоуп.

Сөызцәә ҫырқәтәылаҫа иандәықәсҫа, асасааирҫәфы сшала сынхеит. Уажәы Аҫсныҫа сызлаҫаша амфәқәа рыҫшаара салагеит.

Ари аамтазы кавказаа рфырхатца Шейх Шамил имота Саид Бей, Сириантәи ыица ачеченцаа ицны Қартқа дааит. Саниацаажәа, Дағыстан ацара игәы иштәз еилыскааит. Дағыстангы Чечентәылагы абольшевикцаа ирымпытачаланы иқан азы уажәазы акы ақатцара шуадафыз здыруан. Аха Саид Бей иага иасхәазаргы, дахымхәзеит. Хара Чечентәыла ханыказ, Саид Бейи Қыазым Бейи хачындаз, Каиыш Курт иқатцаз аизара жәлар ртысра дуззаны адунеи зегы ирбо, ирахауа иқалон. Аха рыцхарас иқалаз, усқан арт ауаа хачзамызт.

Шейх Шамил ифырхатцара иахыагы иахыргәалашәоз азы, кавказаа уи ичкәныцәеи имотацәеи хатыр дузза рыкәыртон. Саид Бей ихаца хаз-хазы иқаз ажәлақәеи ашеихцәеи реидкыларазы илшоз рацәан. Қыазым Бейи уи даницлалак хымцада амч ду рнатон.

Иара Саид Бей Ведино Узун Хачы иацитцаз аихабырагы дахагылазтыгы, уи амчра еипхыттазомызт. Абольшевикцаагы уи аамтаз Польша иеилаханы иахыказ азы атоурых зынза даеакала ицар қалон

Аха уажәы Қыазым Бей дыбналаны аарлахаа Тырқәтәыла ицсы игахыан, амқақәеи аохаақәеи зегы абольшевикцаа рнапәы иқан. Q-мшынк рыбжаратәи Кавказ зегы аурысқәа ирымпытархалахыан.

Уажәы еица ажәлар ршыапы рыкәыргылара цытөык ашьхаруаа ршыақәтәреи ақытақәеи ақалаққәеи ипыххааса рыкәцареи рыда акыр иахәозма? Аха иага ус иқазаргы, кыраамта аахыс аибашыра зхаштыз, ашеихцәа рнапәкны идысызшәа иқаз хажәлар, ацәеи атәреи ралхразы еибашырак атахызаргы қаларын. Уи ахызала инапы злаикыз аус иага иаамтамзаргы, Саид Бей ақәфиарақәа изеигәсшьеит.

Абри аамтазы Ацснынтә делегациак, Қырттәыла аихабыра ирпыларц азы Қарт иааны ишыказ Хайдар Баммат исеихәеит. Хайдар исицаз адрес ала иахынхоз асасаиртафәы снейт. Даараза исеигәыргәеит. Русқәа ианрылгалаак Ацсныка сшыргашагы сархәеит. Ацсны ахы инаркны атыхәанза сырбара дара ируалны ирыцхәазон. Аделегация иалаз ркынтә зыхызқәа сгәалашәо абарт роуп. Миша Маан, Қапба Лева, Мехди Челикоглу. Ргәыц иалаз, аха зыжәлақәа иахыазы исгәаламшәо даеа ыицаа арцарцаа сгәаласыршәарц иахыагы сафуп.

Азәы Михаил егы Рафаел захызы арцарцаа, ажәак ацшәа рыздыруамызт, аха зыжәлар рзы зхы иамеигоз арт рфызцаа аинтеллигентцаа, ацсуа жәлар рпейцш азы агәыгра дузза снатон.

Арт ауаа, уахык Қарт иқаз, аамыстцәеи аофицерцәеи ирыкыз клуб ахь аапхара сыртеит.

Аклуб абахчафәы итәаз, атыц хараққәа змаз ауаа рыхәсақәа рыччабжықәа музыкак еипш слымха итаоуан.

Абахча убыскак ицшзан, алашарақәа каххаа, аишәақәа беиазах, ахәсақәа рыматәақәа цыр-цыруа, азыркәикәа угәаладыршәон. Арт избәәоз имжәзакәа сшыказгы афы зылсыз сиоызан. Аиашазы, уаха шаанза изжәыр цәгыамызт, арт ауаа рыфнытқа схыақәа схаштыр стахын.

Цәыцак ауаткеи, акәтыжыи, абыстеи рыла крыфаны хаилгеит. Хцәажәарақәа зегы Тырқәтәыла иқаз ацсуаа рыцсадгыл ахь рыргьжәра иазкын. Ацсны еикәхарц, ақыртәуа имптыхаларагы иақәымшәарц азы уаха цсыхәа ыкам рхәон!..

Зыхызы иахыагы исгәаламшәо ацсуа сахытыхык избәхә сархәеит. Абыржәыцкәа хабжәра дахыыкам иазхыааит, мышқәак рацхәа Қартынтә Лондонка дцазаап. Ари аргыс, асахтыхы, Лондон иқаз атеатр дуқәа рдекорацияқәа тызхуаз азә иакәзаарын. Qнытқала атәымуаа ртеатрқәа рзы ухы иаурхәоз уқазара ду ужәлар ирхыргаз атрагедияқәа асахыахь риагаразы ухы иаурхәандаз хәа саазхәыцит. Ианаму, хажәлар зықәшәаз арыцхара асахыахь тыхны ушьтантәи абицарақәа рзы ибақаны ианимыжыуази...

Ушьта Қарттәи азиас хәашы ахәақшра сгәи кыднахъан, аашъара сылалазу сыздыруам, хара иқаз атыққәа рбарагы стахымызт.

Қарт алада, шъха ҳаракык ықоуп. Мышкы, сыгәғыгъ схызгарц азы уахъ схалейт. Аиашазы тып цшзак акәзаарын. Ақалақъ зегъы хыхынтә иубартан, ахәи ашьтахъ бнара бзиақ ықан. Қарт ашоура ҳахәәеуан азы хәлаанза ақша ахъасуаз саалеишеит.

Сөызцәа хынхәит азы схала ақалақъ салан. Шыбжьонтәи сыкрыфарақәа рзы азербайцъанцәа рыкрыфартақәа рахъ сымәахытлон. Ари атып Қарт ақсылманцәа ахынхоз аган ахъ акәын иахыықаз. Арақа акахуажәыртақәеи, акрыфартақәеи, ацъырмакықәеи рыла ақалақъ мрагылараа ртәи зныцшуаз тыпын. Атоурых излахәоз ала, ақалақъ Халифа Осман ихаан ақсылманцәа рнапахы ииасны нас Селчукцәеи, Харземшахцәеи, Иранаи, Чингиз Хани раамышьтахъ Османаа рахъ ииасзаап. Абри ақара атоурых шамазгы ацъамакәеи бааки рыда акгы азнымхазейт.

Қарт урыс қалақъзам, қыртуа қалақъуп, аха ақалақъ аурысқәа кыр ацъабаа адырбалахейт, амәа тбаакәеи, асасааиртақәеи, апарк цшзақәеи рыла ақалақъ қалақъны иқартцейт. Аибашъра қалаанзагы ари ақалақъ Кавказтәи агубернатор итәарта акәзаарын.

Ессымша мариаала крысфарц азы арахъ сауан, агыс еиҳарак ақалақъ апаркқәа рфәи аамта схызгон.

Ақснынтәи иааз аделегация рус нцәазом, сара сакәзар, сычхара мацхейт. Арахъ Қырттәыла аихабырей дарей ирымаз аицәажәарақәа хмыркәшазакәа изыхынхәзомызт. Дәәа мчыбжык сырзыпшыргы, уаха ақшра шсылымшоз атәи расхәейт. Избанзар исымаз ақарагы нцәон, нас иқастоз, сабацоз? Иагъа имацны иныхуазаргы, зегъ дарароуп есмыша сқара агхара иафын. Ари ашыза атагылазашъа схъаакәа ирыцнацон.

Ианаму, стагылазашъа аартны ирзеитасхәейт, ас анрасхәа аделегация иалаз Капба Лева дсыцны Ақәақа хдәықәларц рызбейт. Даргы русқәа ианрылгалак амшын мәала Ақәақа ишаауаз, саргы уа сырзыпшырц исыхәейт. Абас ала, абзиаразы хәа нейбыхәаны, сөызаны дсыцны асасааиртахъ хынхәит. Сөызаны ымш рақара усқәак шимоу, дышрылгыз еицш, хашдәықәлаша ансеихәа, дәәа ымш хаапшып схәейт, ушьта усгы иара дсыцын.

Аха аделегация адыршаны русқәа ирылганы хара ҳақхыагы амәа иқәлейт. Хаиццарп рхәейт, аха урт амшбжара нахыс қбала ицон ақнытә срыцымцазейт. Сара мәала Гыртәыла салсны, нас Самырзақангы баны, Ақәақа сқар стәхын азы саангылт.

Сөызаны ымш шихәоз иусқәа мчыбжык дрыдхалейт. Ари аамтазы стагылазашъа шееим шидыруазгы исасааирта ахәгы сара исиршәейт, ихымәацгашъа сгәампхейт аха иқахтарыз баша сымәацигозма!..

НАНХӘА 16,1920 Ш.

Асаат 8 рзы дәықбала Ақсныықа хдәықәлейт. Пут азааигәара Шераг авокзал ақны адәықба ҳалбааит, шьтарнахыс ма ауардын, мамзаргы афаетон дуқәа рыла хқар акәын. Сөызаны афаетон ду ала хқарц сыдигалейт. Ари ақынгы дышиашаз афаетон шыцъа ажъандармцәа аины ианақәтәа реиха иеилыскааит.

Иырицаны зыхъыз агыруа қытақ афәи хнейт. Иеиқәау қыта дукауп. Дағыстан избаз ақыта рыцхақәа раамышьтахъ, ари зегъ иреиргыз қытазшәа избон. Араантәи дәәа фаетонк аанкылананы асаат 7 рзы амәа ҳақәлейт. Егры ақшахәафәи ханааи, илашьцахъан азы азы хазмырит. Избанзар азы ҳарызгоз аплот, амш аныхәлалаак егы ақшахәахы инаханы икыдфархәалон, иага қаларгы аус адырузомызт. Ааигәа иқаз гыруа қытақ ахъ хнейт. Крыфарташәа иқаз ыжәыртақ ахъ ҳамәахытцит, аха ашьталарта ықазамызт. Сөызаны ақыта ақны шьталартақ узыцшаауазар хәа сияцтаан, аха агыркәа рфәи уахынла асасдылара ақас ахърымаммыз азы, абри аыжәыртафәи ахә шәаны хшаангылашаз сеихәейт. Иқахтарыз, Егры

ханымыр ара иҳаршар акэын. Сөыза ашыжэырта этэыз имихыз ацэартақэеи ахызақэеи иманы дааит, аха алымт рхыкэкэон азы шытахька истеит, арт срылаиар ааста шаанза стэар еиғасшыон. Аха зегь дарароуп схазы иарта бзиақ кастеит. Итацэыз столк суапа нықэыршэны сымағэақэа этаз асумкагы хчыс иныкатцаны снықэиан, суапа азбжагы аасықэсыршэит. Шаанза стахэхэа сыцэеит. Ари ашыза шынтэ исыхьхьан, анцэа идырып, ус шақантэ исықэшэоз. Абас гөақрак санақэшэалаак ахэача-мачақэа ркынтэгы сахьчарц азы астал ахыхь ақэиара реиҳа еиғасшыон. Асаат 6 рзы саапшит. Шыжыхьак катцаны цэыцак ауаткагы анажжэы ашытахь хуардын хнақэтэаны хдэықэлеит. Егры хажырыша ханнеи асаат 8 калахьан. Харызгашаз аплотгы мазеины игылан, рақхьа ауардын тагаланы инақэырцеит, ашытахь харгы хнақэтэан нырцэ хаиасит. Егры азиас ақсуааи агырцэеи рыбжыара цсабаратэ хэаны икоуп. Егры саныр нахыс зегы даеакала избо салагеит. Ажэытэ сабацэеи сабдуцэеи ирхэыштаараны иахыкэаз акэу, сыздырам. Аха арахь еиҳа ицшзарран. Иахьабалаак ииатцэакарза, ашырыртақэа рыла итэын. Ишэтыкакачыз бахчак сдалазшэа сықан. Егры ханыр нахыс Ақсны Самырзақантэи адгыылқэа рфы хнеит.

Самырзақан Ақсны иахэтақны икоуп, агырқэеи ақсуааи ажэытэ аахыс еимактэыс ирымоу тыпуп. Аха атықантэи ауаа $2/3$ шақсуааугы, ақсшэа рхаштны иагыруахэеит. Ас ишыкоугы сзацэажэоз Самырзақанаа зегы милагла хақсуаауп рхэоит иалаехэаны. Ари, хымпада, ииашазаргы, аамтала Ақсны Самырзақан инхо ақсуаа наунагза иацэызуеит. Ақыртқэеи, агырқэеи Самыразқан зегырыла дара рахь ииаганы, ақсуара хэа акгы азнымхаразы иаарылшо зегы ақатцара иафуп.

Мет Иззет Цашьа, зыцсага бзиахаша, «Соҳум Зеҳири» хэа ишыхьаз ашэқэы ақынтэ иааганы егы ашэқэы «Кадим Кафкас Цариҳи» (Ажэытэ Кавказ Атоурых) изланигза ала, Самырзақан 3000-оық ақыртцэа шынхозгы, 40.000 ақсуаа нхозаарын. Аамтала Ақсны оадантэ ақсуаа рацэаны Самырзақанка ииасны анхара ишалагазгы оашьомызт.

Егры ханыр, сөыза «ушытарнахыс хақсадгыыл афы хакоуп, ара утэымны ухы умцхьазан, ара акгы уаргэамцраны указам» хэа сахэаны, иаха хзықэшэаз агөақра схайрштырц дафын. Ииашатцэкыаны, рақхьаза хажьнеиз Гал ақыга ақны хазхара хақсы хшыеит.

Хақшэма шыбжыхьа хазирхэеит, даараза ибзианы срыдыркылеит. Сөыза ишихэаз еипш, азы ханыр нахыс хажьнеиз иахьабалак гэык-цсык ала иахпылеит, иаххатгылеит, рыцхарас икалаз хақшэма ихьз иахьа исгэалашэом. Аишэафы ихадтэалаз ркынтэ Маан Миха ихьз мацара сгэалашэоит.

Михагы ахэылбьчэа иара ионыка аапхьара хаицеит. Ауаа иара ионафы хаанхарц азгы кырза дхэхэеит, аха атэмзаара шытацаны мап скит, избанзар аамта сымазамызт. Сара Самырзақан уахык анхара даараза истахын, аха икастцарыз. Иаарласны Акэа снейны Цыркэтылака схынхэыр акэын.

Хақшэма инейцыхны аишэа хазирхэеит, ашгы шака утахыз ықэгылан. Рақхьа атэца хэыцкэа рыла иалагеит, нас ачаи цэыцакэа рахь ииасит, атыхэтэан, алампа шыушыақэа рахь. Иржэит, иржэит, Ақсны ахақэитцэа, ацеипш бзиазы, сарей стахцэеи хдасадгылахь хгьежыырц азы, гэык ала аныхэафэақэа ааныркылеит. Саргы ишсыхэтэаз ала атақкэа кастон, шыбжыон ашоура баацсы аныкоу ашыжэра цэган. Аха дара ашыцылахьеит азы ирпырхагазам. Саргы цэыцакэак рыцызжэит, аиашазы, ашы уаха назтахым акэын. Аишэафы санхэычыз аахыс исахауаз ажэак аасгэалашэан саапшырырччеит.

Ашны сасык данахзааилак «Самырзақанынтэ уаазшэа уеызурцагыои?» рхэалон. Ажэытэ Самырзақанынтэ иаауаз ауаа састцас рхы цхьазаны, рэырцагыаны иказар акэхарын. Саргы уажэы Самырзақан харантэицэка иааз сасын... Ацагыара сыхэтэмзи, сагыцагыеит! Сасык ихэтэаз ахатыр апатугы сықэрцеит. Анцэа ду! Зиаск аганкэа рфы, нақ-аақ инхоз ауаа абри акара еипшымкэа ишцаказ! Егры арыгыарахь Самырзақан, арымарахь Гыртэыла, армарахь

уахык ҳахыпқхаша тыпк ааҳмоукәа афыжәыртак афы астал ҳақәианы ацәарада цсыхәа шаҳмоузгы, арығарахь аөнқәа ргәашәқәа зеггы ҳара ҳзы иаартын. Самырзақан абри ааста ацсуара шықәзырғәгәо иқои? Нас, иагыруахаз қытак ақны ҳашьцәа Тырқәтәылатәи Ацсуаа ҳәа шақа ныҳәарақәа ааныркылеи, шақа гәыкпсыкала иҳацәажәеи. Аах, Ацсны рыцқа!...

Шыбжьхьа аамышьтахь, Ацсны иахьатәи аґагылазашьазы, ақыртқәа рхыцапгашьа иазкны, ргәы ҳатц-ҳатцо ицәажәон. Сара уи ақара ацәажәарақәа сыґерыласымгалакәа сырзызырәуан.

Самырзақанынтә хдәықәлан, ахәылбыґеґа Азғьар атып ақны ҳанааи ажандармцәа хөык ҳацлеит. Избанзар ара ишәартәзаарын, ахынта-фынтара зхы иазырхәар зтахыз ақыртқәеи агырқәеи рыцәгәуцәа ауаа рхәны ибналозаарын. Уи азы арантәи ииасуаз ауаа изыхьчоз рыцыртцозаарын! Ҷаргыи ҳнаскьаргеит.

Ацсни Самырзақани ҳәаас зы хәчык рыбжьоуп, ари азы арығарахь абжьуаа, арымарахь самырзақанаа нхоит. Абжьуаа ажәа, ө-бжарак, ө-зык рыбжьара инхо ауаа ҳәа аанагоит. Усгыи Колхьида иахьабалак, иара Ацсынгыи Амшын еиқәа иалалоз азиасқәа рыла итәуп.

Абжьуааи Самырзақанааи еифышшоз азиас хәычы Азғьар ахьзуп. Цсышәала иагьны илеиуа азы ауп ианаго. Абри азиас ааигәароуп ажандармцәа ахьҳацлазгыи.

Мышкызны сгәалашәарақәа иртбааны, наукалагыи реиқәыршәара сықәшәар абарт ахьызқәагыи анысцароуп.

ИАЛЫР НЫХА

Сфьыза Иалыр-Аныхахь ҳааит, аниҳәа, схәычратә гәалашәарақәа аацәыртцит. Ацснытәи ажәытә хәыцшықәеи, азхатцарақәеи, абри аныхеи ирызкны шақа ажәабжьқәеи алакәқәеи сырзызырәхьаз. Иахьагыи уи ахьыз ансаҳа, усқантәи сцәаныррақәа аасызцәыртцит.

Убри ақнытә, аныхахь сымнеикәа савсны цашьа сымамызт. Ажәытә ҳанацәа аншәиуаз «Аилыр ныха уақьааит» рхәалон. Ҷаныхәычыз ҳазладыршәоз абри аныха мазас иамази? Закәытә мчыз абрақа итәахны иқаз?..

Иқалалаакгыи аныхахь ҳамфәахьцроуп, анысқәа сфьызагыи гәык ала дақәшаҳатґеит.

Аныха, ацшәафы тоуба аура, ақәра, ажәа атира, аанагоит. Ажәытә ацсуаа уажәы уахәама хәычык зықәгылоу ари ахәы ақны иеизаны атцла дуззақәа рымцан тоуба рузаарын. Ашапсыгцәа «Асына» ззырхәозгыи абри ақын, ацсуаа аныхафы рықәра ажәытәза дарвидизм ахаанынтәи инхаз цасзар ақәхап.

Дарвидизм (ацсабара амцаныҳәара) ақырсианра ацхьа Кавказ зеггы афы, чыдалагыи Ацсны ирылатәаны иқаз динхатцарак ақын. Ацсны цсабарала ацшзарагыи иахылцзар қалон абри адин...

Ҷабдуцәа «афы усааит» ҳәа рышәирагыи, ижәпаз абнарақәа рфы ласы-лассы амацәыс ахьасуаз, бцъарла атцлақәа рымцан зхы пхьазкыз ауаагыи иахьрықәшәоз азы абри ашәира цәыртцит ҳәа сгәы ианагоит.

Ажәак ала, схәычра аамтәзы сзыцәшәоз абри аныха иахьа ианызба, сшәарақәа схьтцуа иалагоит, сыгәхьаагарагыи... Ҷуардын амфәду ақынтәи имфәахьтны даґеа мфәк ианылеит, абнара илсны ицоз ари амфәала ахәы ақынза ҳанхала ҳәапхьа ииацәқәараза, итбааза мзырхак аацәыртцит. Амзырха агәтафы хьбра шкәакәа хәычык тагылан, ақәцәгыи ацъар ахагылан. Уахәама хәычык ҳшақәшәаз еилыскааит. Сара сгәы тызқьашаз амазақәа рыла итәыз ныхак сақәшәоит ҳәа сышхәыцуаз, сфәапхьа ицшзакәакәараза қьырсиан ныҳәартак анаацәыртц Зиа Цашьа иажәеинраалақәа аасгәалашәеит.

Амзырха санықәла апапгыи дызлаз гәыпфөык ауаа ашьацра илатәаны ишцәажәоз ҳнарыдгылт. Ауардын ҳанақәтц, сфьыза арт ауаа рааигәара днеины, цсышәала «Тырқәтәылантәи иааз ҳашьа Абытәба» ҳәа сыдирдырит. Иаразнак рызеггы фәагыланы иаасыкәшеит. Ацшәа

анеибахха ашьтахь Тьркэтэыла инхоз ацсуаи, рыжелантэқәеи ирызкны азцаарақәа сыртеит. Саргы ргәы итцхоз азцаарақәа ртакқәа кастеит.

Ауахаама сдырбар ртаххеит, сгәы ишахәаз расхәеит. Апап хапхәа дѳагыланы ауахаама ашә хзаиртит. Аѳнытқа хшыѳналаз еипш хѳапхәа ацхыраара катаразы апара зтарыцсоз ашәындыкәра хәычы ацәыртцит, саргы исымаз аурыс парақәа уахь интасыцсеит. Амала накнак ари апара амч ацәызыр сара исхаразам. Сѳыза ашәындыкәра ахыхь иадцабланы иказ Иисус исахәа гәык ала днагәзит. Уаанза дқырсиану, дыпсылману хәа сзыхәыцуаз Лева изцааха смоуцыт, шыта динхатарас имаз еилыскааит. Ауахаамафы иказ ицшыоу амаѳахәқәа сдырбеит. Саргы ныхәартак иахәтаз ахәтыр ақәыстеит. Ицегы ихадараз, ицшыоу амаѳахәқәа ахытәахыз ауада ацыпха апап хада икны иказаарын. Саатк ашьтахь дшауаз сархәеит, аха уи акара аамта ахьхамамыз азы абзиаразы хәа рахәаны амѳа хәқәлеит.

Самырзакани Абжыуаи рыпшахәафы цсышәала ицәажәо даараза имачуп. Зегы шапсуааугы рыбызшәа рхаштхьеит. Амала ишапсуоу рдыруеит. Аха ас ицар, ишнеиуа, рапсуарагы шырхаштуа рыздырзом. Ажәытәан Ацсны ѳнаѳацыпхәаза гыруак матцуѳыс дрыман, Батым инаркны ацшахәа иаванхоз ауаагы цсышәала ицәажәон.

Ахцәарақәа Ацсны абга цыртәеит. Иаанхазгы ақыртқәеи агыркәеи рыбжыара инарылаз ицеит.

Ари ассимилиация аанкыларазы иахятәи ацсуаа чыдалагы Ацсуа кырсианцәа рѳабаа ахә амазам, аха иахынзарықәѳио сыздыруам.

Ацсабаратә закәанқәа узыцсахзом, зегь дарароуп иаратәы канатцоит. Иахятәи аѳагылазаашәа цсахны ассимилиация аанызкылаша политикатә еитакрак калап хәа сгәыгуеит...

1920 НАНХӘА 17, УАЧАМЧЫРА

Ари акалакь ажәытә ацсуа принцәа ацхынтәи рахтынра акәын. Амшын еикәа ацшахәафы нхытәи ацша хышәашәақәа ркынтә ихьчоу. Аокан ду ахауа излеипшыз ала, қалакь цшза хәычык ауп. Аамтала ашыц бнарақәа рыла ахыыз хара инаѳхьан... Архәцәа уахынла ацшахәа инадгыланы, ашыцрақәа рыбжыара рѳытәахны, иаарпыхышәооз атыпхацәеи ачкәынцәеи иткәаны иганы ирѳиуазаарын. Иахәа ашыцрақәагы нымхеит, ауаа ткәаны ргарагы иакәытцит...

Финикиаагы Кавказ ацшахәақәа ркынза ианы ауаа шаархәооз атәы аѳоурых аѳы иахәоит. Абри атәра азбахә абрака мацк салацәажәар стахуп.

Амшын Еикәа ацшахәафы алазцәеи, ақыртқәеи, агырцәеи, ацсуаи егырт ажәларкәеи зланхо ала ауаа ткәаны рыѳира ицегы аѳада инхоз ачеркьесцәа мацара рықәыжыра иашазам. Иарбанзаалак черкьес таацәарак дара рхәычы дырзыѳизом. Урт ирѳиуаз аибашырақәа рѳы иткәаны иааргоз аурыскәа ракәын. Аха Кавказ ацшахәақәа рѳы иахыртѳиуаз азы ичеркьесыз цыыршыон, арахь ирѳиуаз, аурыскәеи, агыркәеи, ақыртқәеи ркынтә ирыткәақәаз ракәын. Ахцәарақәа ирыцыз агәакрақәеи, арыцхарақәеи ирыхканы амамзаара иѳагылаз таацәарақәак машәырла рхәыцқәа рѳизаргы, аамыстажәлақәа рыкны ари аѳыза уцылазом.

Ишакәызаалак ари аус хәымга Митхат Цашәа ибзоурала зынза иахәанкылахаз азы ачеркьесцәагы ари аѳыза ацәажәарақәа ирцәыхьчахеит.

Уачамчыра цхыбжыон хәаит, хашиашаз сѳыза Қап Леве ѳныка хцеит. Иани иахәшьеи хпылеит. Сѳыза, Тьркэтәылантәи хашәа Абытәба хәа саныдирдыр рѳыцәагы гәык ала ацшәа сархәеит, гәакык иеипштәкыа срыдыркылеит. Ауаа ицкыаза уадак аѳы стынчза сыпхьеит. Хашыталаанза иага исыхәазаргы, аѳатә хәа акгы иаласмыргеит. Цхыбжыон уадаѳрак иалалар стахымхеит. Ацсуаа рѳы асасдкылара даараза кызшәа бзиоуп, уи акәзар калап, ажәлар рѳы игарзоугы, ибеиазоугы уцылазом, ауаа зегы еикароушәоуп ишыкоу. Иара уи азы абольшевизм Кавказ зегы гәгәала ишарпырхагахаз, ишанырыз еипш Ацсны цхастә

ҕанамтазеит. Ара адгьылқәаггы ажәлар рыбжьара тызшәада еиџшаны, шыа каҕәарак ҕалар рымуит.

Ашыбыжь шаанза сгылеит. Сыңшәмацәа абзиаразы хәа нарахәаны ақалақь ахь сцеит. Ари аҕаацәара бзиа уаха удаџс схы рыстар сҕахымызт азы сасааирҕак ахь сиасны Маан Миха сизыпшырц сызбеит.

Ақалақь аҕны раҕхьаза сызпылаз ауаџы Маршьанаа рҕынтә Таташь Бей иакәын. Нхыҕҕа санцозггы Қарт иарей сарей хәикәшәахьан, хәибадырхьан. Иара аурыс ир рҕы дполковникын, абольшевизм ахынтаџынҕарақәа ианрылага, Қарт дыҕан. Уи аамтазы асасааирҕаҕы дынхон, ахтысқәа ахькылсуа дазыпшын. Тырқәтәылаҕа саныхынхә ашьҕахь, абольшевикцәа дшыршыбыз саҕаит.

Таташь шыбыжьхьазы ааҕхьара сиҕеит. Аџныҕа хазгашаз ауардын ханақәтәа акы ааганы хҕанаҕы инықәырҕеит. Ари закәузеи, хәа санҕаа Таташь даапышәырччан, Аҕсны ирейҕу аџы умыржәкәа Тырқәтәылаҕа усышытыр ҕалома, ари аишәаҕы иахжәуеит, ихәеит. Иҕабуп хәа иахәатәын, аха арахь хшабылшаггы сазхәыцуан. Избанзар нанхәамза ашоуразы аџы еиқәатцәа ажәра мариамызт. Сара сеиҕш аџы иашыцылам дышҕаҕанатцоз? Иҕасцарыз, сзықәшәаз акәын!..

Абысҕей, акәтыжы, ашәи, аџи ухәа рыла ихиаз, уаха назҕахым еишәак хәхатәан. Ахәылбыҕеа асасааирҕахь ахынхәра сҕаххеит, аха зынза дысзымзырџыкәа ауа соуимыжыт. Таташь ихала дынхон. Зхы иамыхәоз тыҕҕаки иматц зуаз урыски рыда аџны азәггы дыҕамызт. Аҕәаҕа сцаанза дара рҕы саангыларц ансыдигала, сарггы сақәшахәҕхеит. Усггы уаха цсыхәа сымазамызт, избанзар Уачамчыра сахьцаша асасааирҕа ыҕазамызт. Иҕаз рыџбаггы аус рузомызт. Ари ахатца-аамыста иуаџрей, исасдкыларей мышкызны аҕак сзыҕаҕар збап.

Ғынла ақалақь ахь сылбааны, акрыфарҕақәа рҕы крысфон, ахәылбыҕеаггы ашьҕаларазы Таташь иџныҕа сцаны, суадаҕы сҕынчза сыцәалон.

Аџны акахуажәырҕақәеи акрыфарҕақәеи ахьыҕаз ирцәыхаразарггы, аныҕәара бзиа избон. Зны-зынла амшын аҕшахәаҕы иҕаз амџаду аҕны цшынтә раҕара сцо-саауа сныкәалон, усда-хәысда сахьыҕаз азы ари сара сзы аамтагаган, баџырҕәырак иаџызан.

НАНХӘА 18,1910 Ш.

Зны-зынла сыла ихҕьаз аҕсуа шыхақәа сырҕәыдыҕшыло, ма амшынеикәа схыпшыло аамта схызгеит. Азәы ишықәс ахьыҕартцоз аҕсхәрахьы хҕар акәын. Иагья ахьаа ацзарггы, ари аҕас збарц даараза истахын аҕнытә, ааҕхьара сызтаз Таташь Бей иҕабуп хәа наиахәаны сиццарц сызбеит. Таташь уардынк аҕшааразы дцеит, аха даныхынхәы хазлацашаз ахьызымпшааз азы ацара хәхьхәыр акәхеит. Иагья ус иҕазарггы, абри ашықәс шымџапырҕоз ахьысзымбаз даараза сгәы снархьит.

Сымџапҕаџы иахьа сааигәараггы дмааит, удаџс сиоур хәа дшәазар акәхап. Сарггы исымаз аҕара аҕынтә џышә маат хәа ибзиазаны шыбыжьхьа сфеит.

Аҕәаҕа ааҕхьара сызтаз аделегация ахада Маан Миха лассы дааны саныхынхәыша аамта шыақәхмыргылар сусқәа даараза иуадаџхоит. Сҕагылазаашьа маншәаламхар хәа сшәоит, аха сшәеит хәа акгы аанагазомызт, шыҕа иҕалаз ҕалахьан. Аҕсны сыҕан, сныкәараггы насыгзар акәын.

НАНХӘА 19, 1920 Ш.

Иахьа Маршьанаа рҕынтә (.....) акрыфарҕахь ааҕхьара сиҕеит. Ашоура бааҕси аџи анеилала сымчқәа каҕсеит, маҕк схы нықәсымҕар ада цсыхәа сымазам. Аҕсуаа аџы ымжәзакәа аишәа иахыҕзом, исдырбаз асасдкыларазы иахәҕоу ажәа ахәара сылшарым.

Ахәылбычеха Маанаа рыкнытә папик ибара снейт, ҳахьейбадырызгы даараза сеигәырғейт. Ари ауаф дпатриот дуун, ичкәынцәа рөыцъагы аурыс хәынтқар икны иофицерцәазаарын. Наф-наф абольшейвкцәа аиааира анырга, Стамбулқа ибналаны инейкәаз ирылан. Аихабы Стамбул ымш дықан, ашьтахь Франциақа дцейт. Астамыр захъыз аидбы иакәзар, Стамбул дынхейт. Амаца асреи, афьжәрей иеадцаланы дықан, аха бзиа дызбоз, аламыси ауафрей змаз цхәыскгы диман. Ицшәма цхәыс хымз рақара ҳафнаҕаҕы дсасны дахтан, нас Мадагаскарқа дцейт...

Ауха даҕа чарак ахыгы аапхъара сыман. Асаат хқанза ачарақны сықан, хдарынахыс скарахеит, сгәалақазарагы анбжыс, сааин суадаҕы сныкәиейт.

НАНХӘА 20,1920 Ш.

Асаат жәаба рзы ацсуа қытақәа хбарц азы амға ҳақәлейт. Мишей, сарей, италианки, урыски ҳаицын. Шыбжышьтахь асаат цшьба рзы Ткәарчал ақытаҕы хнейт. Ари ақыта иаакәыршаны ашьхақәа ахагылоуп, тып цшзак ауп. Еицәыхараны игылақәаз ашоны цшзақәа авиллақәа ирөызан. Ацсабара цшза иагәылагылоуп. Амзырхақәа пашәза икоуп, аборақәа аонқәа рышьтахь ихараны игылоуп. Ақырсиан дин рыцстазаашъа мацзак иацсахзаргы, рлеишәа, рқыабз аихаразак еикәырханы ирымоуп, ацшәа акәзар ибзиазаны ирхәоит. Ауха ҳахьынхаз ацшәма цмак хзишьит. Арақа саныхәыңыз избаз ацсуаратәқьа сымбазаргы, стәымуафны схы сымырбейт. Тырқәтәылатәи рашьцәа рааста иара Тырқәтәыла аҕейцш азы анцәа ихәейт. Акрыфара ашьтахь аҕар рхырҕы рзатәит, аихабацәа ракәзар, «Анцәа Ацсни ацсуарей умырзын» хәа иныхәейт. Избаз аицшырма агыцъасшьейт, иагхъаазгеит.

НАНХӘА 21,1920 Ш.

Иахъа Миша Италиатәи афирма ахъзала иқаз анцъныри, ифыза аурыс нцъныри аашьтыхны атцаарақәа рзы арацәа ахықаз дцейт. Ақыртцәа ацсуаа рыцсадгыл аҕы икоу абри амаден рнапаҕы иааргарц азы иаарылшо зегы ақатцара иафуп. Ақыртқәа рхымөағашъа ақытауаа ргәы рнархны исзейтархәейт. Арацәа ахытырхуа атып иацәыхарамкәа амрамор ыцхыртақәагы ыказаарын.

Ари аамтазы, ара икоу азырцхақәа рахь чыкәабара ирацәаны ауаа ааузаарын, азы агәабзиарагы иахәозаап. Мишагы ҳаиццәп хәа сымдигалейт, аха сара уи аха сымазамызт. Исымоу аамта схы иархәаны, ацсуа қытақәа ртагылазаашъа гәастар стахын. Аха аиаша ухәозар, сзышьтаз еицш, қытак сзымпшааит. Тырқәтәылей, Дағыстани, Чечентәылей, иара Терек, Кәбани ақытақәа рҕы аонқәа еизааигәоуп. Аха Ацснытәи ақытақәа рҕы цшьба-хәба онгы еидгыланы иуцылазом. Ры-цыцхъаза изкәаарыхуа адгыл дуззақәа рыгәтацәкьа рыөқәа таргыланы ирымоуп.

Ацсны ахы инаркны ацыхәанза бнароуп. Аонқәа рымзырхақәеи аҕыкәреиртақәеи рыда итацәны штак убазом, аонқәагы абри абнарақәа рыгәтаны, ихтыз аштақәа рҕы игылан. Иаххәап, ҳахьынхо афны ақынтәи уанынацшлак, агәыла ифны убартә иқазам. Уи азы ауафы, қытак аҕы акәымкәа ферма дукаҕы, мамзаргы абжъаратәи ашәышықәсатәи ахтынрак аҕы дықазшәа ихы ибон. Ари, ганкахъала, ибзиазаргы, даҕаганкахъала, аиланхарта ауафы изаанагоз абзиарақәа дрылхәданатәуан.

Бурсей Измити реицш, ирацәаны икоу ацсуа қытақәагы реихаразак абна илагылан. Абарт ақытақәа санрылаз, абри ақара адәы шықаз, иааны абна изылатәазей хәа ҳаихабацәа срыкәзбон, аха Ацсны анызба ари зыхкьатәқьаз еилыскааит. Амхацъырцәа Тырқәтәыла ианнанага, рыцсадгылаҕы ирцәынхаз рышьхақәеи рыбнақәеи ирейцшыз атыцқәа ирышьталейт. Абри ала амхацъыррей амамзаарей ирхылтыз атагылазаашъа баапсгы

ағағылара рылдыршеит. Ағыс, адыгқаа реицш, Кониатәи археи Арабстантәи ацәхәырафәи анхара рықәшәазтгыы ирыцсыхәоз?

Зыцсаҭа бзиахаша ашәкәыкәуы Сулеиман Назиф ишәкәкәа рҕы абартқәа данрыхцәажәоз, ҳауаажәлар ркытақәа рацхәа рнышәынтрақәа шдыргылоз атәы ихәон. Цсабарала иахьашыцылам атыцқәа рҕы индырхоз ауаа изыкәшәаз атрагедиақәа дрыхцәажәаны, иуаура ааирцшит. Сара сахьиз атыц Ескыишьеҳир азааигәара иҕоу Ағапынар ақыта ауп. Иахьа Ескыишьеҳир аҕынтәи Анкараҕа дәыҕбала уанцо рацхәаза иуцыло тыцуп. Схәычреи сыцкәынреи Ескыишьеҳири Ағапынари рҕы исхызгеит азы ибзиазаны исгәалашәоит.

Ҳқытауаа цорсук азиас анхыцлак азы ахыкәлоз, даараза ибарақьату арха аладахьтәи аган аҕны ишьтаз х-хәык ирыкәынхон. Ахәкәа руак аҕны ацсуаа, еҕы аҕны Аҕабардақәа, ахцатәи аҕынҕы аҕарачқәа ртыцқәа ааныркылахьан. Арт ахәкәа рышьтахь Анкареи Ескыишьеҳири ршоссе еисуан. Сқыта мраташәаратәи аганахь иҕоу аҕарачқәа зкәынхоз, Ескыишьеҳир зхы хаз ахәы акалт аҕны Ағапынар ззырхәоз зыхьк ыҕан, уи иахьаҕы иҕоуп. Араҕа ацсаҭа бзиа избоз уауык уауцас ичапаны зыжәыртәк ахыҕаитцаз азы, ағапынар ахьзын. Алада-аҕада ицоз амәасцәа зегы абра иаангыланы рыцсы ааитаркуан, зык ржәуан. Абри ахәы мрагыларатәи аган аҕы хара ҳафны ахьгылаз азы, абарт ауаа зегы хара ихавсны азыхь аганахь ицон. Исхаштуам, зны-зынла ауасақәеи ацьмақәеи рыманы ианеиасуаз х-кәрышьк рытаны асыс рымаҳхлон!..

Ҳқытаҕы 100-тзык раҕара ыҕан, ажәлақәа зегы дара-дара аицлабра иаҕын азы иаарласны ибеиахеит. Арха ихыз ҳуасақәеи, ҳәеқәеи, ахәылбыҕеҕа афныҕа иангәарлоз арахә рыцхәазара уау дахьзомызт. Ақыта аштаҕы аҕар шәахәон, икәашон, аспорт хәмаррақәа мәапыргон. Аеқәа рыла атәеигәыдцареи, амцәышшәымпыли ихәмаруан. Арт ахәмаррақәа иахьа Америкаҕы Англиаҕы ихәмаруеит.

Ачарақәа ауаа рацәа рыҕерыладырхәуан, ҕыла ачабреи ауасцәеи реимцәареи, икнаҳаз акәтаҕ аихсреи ухәа... ахәмаррақәеи аицлабрақәеи мәапысуан. Ажәакала, 100-тзак ахыҕаз ақытаҕы 200-уык арцарцәа упылон, иара убас атыцҳацәаҕы. Ақытаҕы барақьатран. Арыжәтә ржәуамызт, атытын акәзар, ахара цхашьаран, аҕар роура-рытбаара, рыцшра-рсахьа уаареилаҳартә иҕан.

Плевнентә афбатәи ахыртәарала ҳахьааз ҳқыта абас акәын ишыҕаз, аха 10 шықәсаҕа рышьтахь мышьтацәҕарак еицш, иааҳалалаз ашыз чымазареи, ахолереи ҳахәштәарақәа арцәеит, хдаракәац ыцнахит. Цытҕык аҕаацәарақәа рыцсы рыманы Боздаги Доманичи рышьхақәа рахь ихалт. Иаанхаз ракәзар, ицәышза, рыбафқәа хаххала, ирыцҳаха иаакәхеит. Ҳқыта уажәы икәынхои уаанзатәиқәеи анеиҕурцшлак, аҕәырҕареи-амамзаареи, ацстазаареи-ацсреи рыбжьара иҕазшәа сҕы иабон.

Ари афыза аҕагылазаашьа баацсы аибашьрақәаҕы ирыхьязарҕы, зегь рааста ирцырхаҕахаз ашыз чымазароуп. Ари агәнаҳаҕы зду ҳажәлар изышьыцылам тыцк аҕы инзырхаз, рыкәзаара зыхьяз усҕантәи анапхгара роуп. Исхәарц истәху, ауаа ахьанаалаша рнырхара иазымхәыцкәа, рыкәхра ауп иаанагоз арт ирзыруз... Абри иахььаны, рацхәа насыц зманы иҕаз ҳқыта, уажәы 30 тзы раҕара, гәырәала итәыз ауаа ахьынхоз атырқәа қыта ҕарк иеицшны иҕалеит...

Ауха Ткуарчал, Кәазан ақытаҕы ҳанхеит, ари ақыта Тышаду ҳәаҕы ахьзуп. Иара атыц цқьа унахәацшыр, тыша дуззак ишеицшу гәоутоит. Аха аратәи атышақәа Даҕьыстантәиқәа иреицшыккәа, ашьха ахы инаркны ашьапаҕынза ииацәҕаҕараза, ацшзара улацш узаҕәыгом!..

Ауха ицкьашәкьа иҕаз иартәк аҕы сиан, аха ааигәа ацьабараҕны иҕаз ахәса рцәуабжькәеи, рмыткәмақәеи сыцәа дырҕьалеит. Сахьышьтоу ауада Иаса Қьырсеи, Ан Мариен ирсахьақәа рыла ихиян. Фанатк ифнатәҕы сыҕазар ҕаларын.

Адырѡаены, Мишеи иѡызѡеи Ткѡарчалќа иѡеит, саргы Миша итынхаѡа иреиуаз Апринц Чачба Зорбек сицны асаат 2 рзы амѡа санылеит. Ачачбаќаа аѡсуа ѡауадѡа раѡхъа игылаќаѡу роуп. Аќыртќаа Шервашидзе хѡа рархѡеит, Ширван Шахзааде хѡа аанагозар акѡап.

ТЫШАДУ

Шыыбжышыѡтахъ Зорбек ихан ахъ ѡамѡахыѡит. Аѡѡаакыра аѡѡыхъчаразы метрак аќара ихаракыз ашыаќаќаа ирыќагылаз ари аѡны, амѡы иалхыз еихагылаќны иќан. Аѡны саныныѡнала, аѡыхѡѡантѡи аамѡа ишаќанагоу ала иеиѡкааз уадак аѡы снеит. Зорбек Иан дмаршъан-ѡхан, акрылхыѡуан, зегърыла дахќаажѡын. Аѡсшѡа ансалхѡа ашыѡтахъ, Фырќѡтѡыла лыжѡлантѡќаа рќынтѡ иќаќааз дразѡаит, лара дышќырсинанызгы аѡсылманразы илхѡаз ажѡа ѡхаќаа рыла илымаз абзиабара аалырѡшит. Арт ажѡаќаа сара сгѡы аќатцаразы акѡымќаа гѡыкала илхѡоз ажѡаќан. Сгѡанала, аурысќаа рыќагыгѡѓарала мчыла аќырсинара лыдылкылазшѡа, арахъ маѡк уналыгѡѡасыр аѡсылманра лѡахызшѡа дыќан. Аха сара сзы аѡсылманрагы аќырсинрагы акаќын, усгы зегъы нѡѡак иоуп изымѡахырхѡоз.

Иага ихастѡа-ихасымѡа, иахъа аѡсуаа ххыѡхъазара 160.000-ѡык ыќоуп рхѡеит. Реихараѡык ќырсинанѡаны ѡыѡѡыкгы ѡсылманѡаны иахыыќоу азы мышкызны гѡыхъшѡашѡарак рыбжъалар хѡа сшѡеит. Иахъазы еилых ыќамзаргы, уѡѡѡы абас рыѡѡарак ќалар, хажѡлар рымќаа ѡсыѡхар рыѡѡадгыл аќны индиаа иреиѡшхон. Усќан Аѡсны жѡытѡнатѡ аахыс дара иахыыртѡугы акы иахѡараны иќамызт.

Абысѡеи, ашѡи, ахыртѡеи, аѡхеи рыла, иѡќъаза чеиѡыќак дырхиѡит. Акрыфара хшѡаѡыз хѡѡѡабжык геит. Иќалаз уи акѡын, мызќаак раѡхъа хѡѡшѡа иашъак дыѡсхъазаарын, уажѡы ианаззеи анышѡынѡрахъ даазаап, уи алаќмар ахѡара даналага, ангы, агѡылаѡѡагы анлыѡла, акаамѡѡ ќалеит. Анѡѡа иќынѡѡ, ахѡылбыѡеа аѡѡуара иаќѡыѡын саргы сыѡсы аавыызгеит. Ауахыгы сиара ѡќъаза сышыѡартѡеит, ахѡылбыѡеа акранахѡфоз агѡылаѡѡагы ѡыѡѡык хаддыртѡалеит, анахъ-арахъ хѡѡажѡо даараза аамѡа хгеит.

Хѡѡажѡара еихарак изызкыз Далааи-Фабалааи рхыртѡара акѡын. Амхѡѡырра ќалаанза Дали-Фабали аѡсуаа зегъ раастѡа иахыыраѡѡаз ѡыѡын. Уажѡы уа ѡсуа затѡыкгы дыќазам. Урт ирѡѡынхаз ѡѡанат дгыл еиѡш иѡшзоу арт адгыл чашѡќаа рѡы аерманѡѡеи, абырзенѡѡеи, аќыртѡѡеи, агырќѡеи ндырхеит. Аишѡаѡы ихадѡѡалаз ѡахмадак амхѡѡырра иахааныз дреиуан. Игѡы хъаауа арт аѡыѡќаа шѡадырѡѡыз еиѡеи хѡон. Фырќѡтѡылаќа иѡар абараќѡѡтра ишалахауа, уи адгыл аѡы инхаќѡоз аныѡслак ишиашоу ѡѡанатќа ишѡашаз рархѡозаарын, насгы ахѡаќаа рыхъѡаѡыс анхара зѡаху араќа шѡынха, ахаќѡитреи агѡырѓарейи зѡаху, арахъ шѡеиха хѡа акѡукѡу хѡа ирылахѡѡѡозаарын.

Аѡахмада рыѡѡа илаѓырзќаа иѡѡахѡѡы, абас апропаганда ќатѡо, хѡѡѡадгыл, амонахѡѡеи, амедиварѡѡеи, абырзенѡѡеи, аерманѡѡеи реиѡш иќаз атѡымуаа ирзынхеит, ихѡеит.

Аберзенѡѡа Дали-Фабали рганахъ азѡгы днармышъѡѡазаарын, аѡсуаа рќынѡѡ азѡы уахъ днеир, иааигѡыѡѡаны дыршыѡазаарын... Иахъа ѡахмадак сбара дааит, кырзагы аќыртќаа дрыхѡѡажѡеит. Аќыѡауаа ирымырхыз аѡѡынѡѡѡа ахѡ шырымшѡѡоз ихѡон. Аќыртќаа ирызкны аѡсуаа шаќа игѡамѡѡны, игѡааны иќаз сзеиѡеи хѡеит. Аиашазы, даараза сгѡы снархыит, аха исылшарыз.

Ари аѡахмада ѡсышѡала исзеиѡеи хѡаќааз амза хыызќаа анысѡеит. Ианвар - Феруал - Март- Април- Мзахѡѡы - Мзаду - Кѡыркѡа- Фѡыббра - Абѡара- Гергаба - Фыырса.

Арт амзаќаа реихарак рыхыызќаа алатин бызшѡа аќынѡѡ излааз ала, аѡахмада ѡсышѡала амзахыызќаа наѓзаны издырзомызт. Хажѡлар рыѡѡа! Фыртшѡала, гыршѡала амзахыызќаа рдыруѡит, аха ѡсышѡала инаѓзаны ирыздыруам. Шаќа ирыѡѡароузеи! Ихыыз иахъагы

исгәалашәом, Ҙырқәтәыла Самсун ақалақь иеиуаз псуа ардыскгы аишәәфь дхадтәалан. Уа итынхацәа рфь дынхозаарын. Арахь данаази дызхаази саниазцаа, Ҙырқәтәыла абцар атырқьара анааныркыла, иагацәа аерманцәа дрыртар хәа дшәаны, арахь дшааз сзеиҗеиҗеит. Саргы уаха дтысымцааит. Амала, дыммазафьын азы исымаз ахәшәкәа реиҗарак иара изынсыҗбит. Иҗахызар, дсыцны Ақәәка днеир, уантәи Стамбулка санцо дшызгашагы иасхәеит, аха иҗахымхазеит. Арака иҗагылазаашьа шыманшәаламгы иҗаацәа рахь ацара ахыҗахымхаз цьасшьеит, аха идсымцалазеит. Зны ауадафьы хьыцьягы хәнеизынха, ицьяба дыҗталан иҗигаз аразны саат хамҗас исиҗарц иҗаххеит, аха изьмуит. Акыргы исыдицалеит, аха мышкызны цьара иухәар калоит, схәан, имсымхит...

НАНХӘА 23,1920 Ш.

Асаат 6 рзы еуафьык даҗа еыкгы идкыланы даакылсит. Сара Уачамчырака сигарц азы Миша дшааишьтыз сеиҗеит. Ацшәмацәеи агылацәеи абзиаразы хәа рахәаны сымәацгафь сареи амәа хәкәлеит. Пытк хнаскьахьан, Миша ифьызцәа ицны амәан дахпылеит. Арт амәа азааигәара псуа фьны афьы иахьыцшызаарын. Абнара илсны ицоз амәахәастәфьы еыла аныкәара даараза иуадафьын, акыр уараацсон. Уи ақнытә дара ара иахьыцшыз азы гәыбған рысымҗаеит. Хәзегы хәнеицыла ахәылбьеҗа, ахьшәашәаразы Уачамчыра хәнеип ххәан, хдәыкәлеит. Еынла аныкәара уафьы ицсы армачуан, убри акара шоуран. Азыржәтә азцаара ара иуадафьын, ашьа зыхькәеи акәара хәыцкәеи ркынтә ирызхаша азы шырыцшауазгы. Азқәа аартны иахьыказ азы атифи ашыз чымазареи срыцшәон. Азыхькәа иаартны, ихьчамкәа ианыкалалак арахәкәа ирқьашьуан азы ишәартан. Тышаду сахьынхоз афнаҗафьы сысасрагы самыхәацкәа, азы ахыҗыццуаз снейны сахәацшит. Азы агьама уаха назҗахым акәын. Абахә акалт иҗыҗны ицкьаза иауан. Арт азқәа ужәыр калон, аха амәан азқәа ахьыкьашьыз ақнытә атиф чымазареи ашызи лассы-лассы иупылалоит, ари рыцҗара дуны икоуп!..

Быжьфьык ауаа, ххы алака, хгәы алака, Уачамчырака амәа хәкәуп. Хәылбьеҗа ахьшәашәаразы аныкәара бзиан. Ас хашцоз, қыҗак хәкәшәеит. Ақыҗа анысхәа, Ҙырқәтәыла ишыкоу еицш, афнкәа еидыззала, ауац фьы зхыҗәаз қыҗак акәзам. Ишысхәаз еицш, хаз-хазы, авиллақәа иреицшыз афнкәа зҗагылаз ашҗақәа рыла иеибыҗаз қыҗа цьашьахьык акәын. Амәан хназыдгылаз афны ацшәма хшибаз еицш, хамәа аахитәан, ихәлеит, ус шәхавсны шәцар калазом!- ихәан, имукәа афныка хнеигеит, иага ххәазаргы ауа уа хәаникылт. Иицәкакараза, ицкьаза иказ имзырхафьы хәеқәа хнарыкәҗцны, иеиҗекааз уадак хныфналеит. Гәылацәақәакгы анхаднагала жәохәфьык ракара хкалеит, аамҗа бзианы иаххәхгеит, аха аеқәа хәхьрыкәҗәаз азы акәу сыздыруам, гәгәала амла сақны сықан. Арахь акрыфаразы макьана акгы рхәомызт. Ас аныкала, ушьҗа уасак шахьыршьуаз еилкаан. Сара усазцауазар харҗәыки быҗтаки, ауасеи акәҗыҗы рааста иеиҗьасшьон, аха икаҗҗарыз, аҗас җасын... Цьыбжьон асаат аказеицш аишәахь хнарыцхьеит. Уажәы хәбанеиуаз? Хәишәа зеицшрои хәа схәыцуан.

Ишкәакәаза ақәыршәи, ампахьшькәеи, ицкьашәкьаза амхәҗәкәеи, ачкьыкәеи рыла 20-фьык рхәы хианы ианызба ицьяшьаны саашанхеит. Зеицшыкам ацсуа фкәагы аишәа икәгылан. Кафтәи ашьа ашьапақны, абнара агәҗаны, баша қыҗа фьны афьы избаз ари афьыза аишәа иеиҗекаашьа оумашәа избеит. Ари аурыс культуареи ақьырсианреи рнырра акәу сыздырам, аха хара хқыҗақәа еиҗсырцшыр, сарцхашьар каларын. Хәылбьеҗан, ргәы рәанзамкәа иааз 7-фьык, ақыҗантәгы 15-фьык ракарагы анрыцла, 20-фьык иреиҗаны ауаа рыдкыла, шәафәыҗ нхәфьык имацара, хара ақалақь афьы инхо хфьы хар змам ауаагы ирылымшар ауан. Амала, аишәафьы ахәса хәдымтәалазеит. Аҗаацәа ажәытә җасқәа ныкәыргон хәа сгәы иаанагоит. Уаха назҗахым акәац лыхкәеи, зда ыкам афкәеи ухәа, гьамала крахфеит. Ихааза хәицәажәо аамҗа ххәхгеит...

Ашара ианазааигәаха, аишәа хәхыҗцны, мацк хьыцәозар хәа хныкәеи. Аха хәзмыцәеит. Дук мырҗыкәа сәагылеит. Усгы ашара иалагахьан. Сәаилахәаны амзырхахьы ихаз асоф

сныкәгылеит. Ашыжь иаақәыршаны тынчран, сабдуца насып рыманы, рхы иакәйтны иахынхоз абри аьанағ тығ ағауа цқа ыфо сглан.

Пытрак бжысхьан, сөызцәагы гылт. Шыжьхьа аамыштахь иаразнак амға қақәлеит. Абнара халаны, ашәшырақәа ханрытагыло-аарытагыло Уачамчыранза хааит.

Хөызцәеи хамғапызгоз шыца аңсуа арпарцәеи хәкәа рыманы инеит. Суадағы азырпқа ахыкәмыз азы Мишеи сареи удак хәицыңналеит. Аха сара сгәы итцо сарцәазом, спарақәа срылгар исыпсыхәои хәа схәыцуеит. Шьта 22 мшы цуеит Аңсныка сааижьтеи, 8000 маат рыкны сааит. Аңсны ахтнықалакь Ақәеи аихабыреи мбазакәа схынхәыр иашамызт, аха уаха иалтуамызт. Ишысхәаз еиңш, аамтагы аңарагы сызхомызт, избанзар амға санықәлоз ымз хәа азин ылсхьан, арахь жәымз тхьан. Иара сусура самхны, 15 шықәсәтәи сыртәфратә усура абри ала ихдыркәшазаргь алшон. Шьта иқалаз кәлеит схәарын, аха аңара азцаарагы збамызт. Уаха ианаму, Миша азин имхны сышиашаз аңшахәахьы сцеит. Уи ашьтахь акаҳуажәыртахь снеин, ашәшыра итагылаз кәардәк сныкәтәеит. Сахьтәаз Стамбулка сшыхынхәышаз сазхәыңуан. Пытрак ашьтахь, ацапқа ансырта, суадахь сцеит сыпсы сшьаразы.

АХӘАЧӘҚӘА РАБАШЬРА

Ацыпқа шсоуз еиңш, сышиашаз Таташь Беи исзалихыз ауадахь снеины, сәааилыхны снышьталт. Амшын хәуеи исықәпхоз амреи ирыбзоураны ихааза ацәа сынтанагалеит, аха пытк ашьтахь иахьабалаак агәырқәа реиңш ак сылакькәо, ацәа саалнахит. Сғагыланы сиарта снылапшызар, аиарта ахәақәа ахытәаны иқан, иаразнак акы-қба рақара шысшьызгы, рызегы сызларыхәоз, нас реиха икәазқәаз цырақәак аанкыланы, кәалапк илтәцаны, адәахьы сындәылцит. Аоны азәгы дықазамызт. Таташь Беи иматцуағы аурысгы хара цыара, азынразы ииаазоз ихәа акрафәтцара дағын. Аурыс бызшәа ахьысымдыруаз азы сзимацәажәазаргы, исыкы ахәақәа анисырба, иқоу еиликаазар акәхап, «иатаху сара иқастоит» аанарго ихы ааиртысит. Иаразнак ауада арыцқьараз деихеит. Саргы еиңа аңшахәахьы сцеит, мацк сныкәеит, ағауагы аеаңсахны аңша асуа иалагахьан. Иқаз ашоура иахкьаны шыбжьон крысымфакәа сықан, ахәылбыҗәа крыфарта хәычык ағы снеин, акрыфаны схынхәит. Салаканы сықазтгы, хамта бзиақ ихәтәтәкьан уи аматцуағы. Суада цырцыруа ирыцкәеит. Изласылшо ала, игәы кәцаны снеины сышьталт. Стынчзагы сыцәеит. Ашыжь еиңа сғагылан, шыжьхьагы сазымпшкәа акаҳуажәыртағы снеины атла амцан, тыпк ағы снатәеит. Амшын сыхышыло стәан, аха ацәкәырпқәа хытны аңшахәа реықәрыжьюан, аңшагы аеаргәгәо иалагеит, сызлацо қбақ сыпшааргы амшын тынчхаанза сыпшыр акәын.

Уачачмыра Лаз Хасан захьыз тахмадақ сиқәшәеит, акаҳуажәыртағы кырза хәидтәаланы хәицәажәеит. Аңсшәа цқьаза изхәоз, шьта иаңсуахәхьаз ари ауағы даараза сгәағы даанхеит. Аңсни Аңсуааи ртагылазаашьа даналацәажәоз игәы пшааны илагырзқәа аауан. Арт алагырзқәа аңсуаа рышка имаз абзиабареи Аңсны ихигаз аамта бзиақәеи ирхылцуан. Ажәйтә аамтақәа дрызхьаауа «аамтақ азы абарт атыпқәа рғы аңсшәа ада бызшәак умағауа, аңсуаа рыда уағы дуқәымшәо иқан» хәа, аңсуаа рфырхатцарақәеи руафарақәеи дрылацәажәон. Иара илагырзқәа изнымкылақәа индәықәлацыпхьаза, саргы сгәы еиқәжәон, схьақәа ирыцлон.

Уи аамтазы Галатасаратәи аңараиурта иалгахьаз Адапәазартәи сөыза Маршьан Махмұт ижәлантәык дааит. Махмұт Беи диазцааит, асалам изишьтит, ари ус баша цәажәараны акәымкәа итынха гәык-псык ала диазцаауан, уи изкны иқоу-иану зегы еиликаарц итахын. Сара атак аңқастоз, иблақәа тыпхаауа, илагырзқәа хықәхәыла дсыхәаңшуан, ибзиабареи игәхьаагареи инубаалон.

НАНХЭА 24,1920 Ш.

Иахья Миша Стамбулка ахынхэра шыстахыз иасхэеит, аха дақәшахатымхеит. Исымаз ақыртүа қарақан азы, Қырттәыла атагылазаашья аеацсахцыцхьаза сцапара амч акаҳара иафын, саргыы сзыццакүаз уи акәын. Абартқәа еилызкааз Миша апара хьаас ишыкәсымтцаша, уи аганахьала зегьы ихахьы ишигоз, насгыы аиҳабыра Ақәа ишысзыцшу, урт сырдымлакәа сцара шиашамхозгыы саиҳэеит. Хара Ткәарчал ханыкәз Шахин захьзыз сыжәлантәыкгы дшааз, аха санимба, аамта ахьимамыз иахкьаны дысзымпцшакәа Ақәака дшыхынхәызгыы аасгәаларшәаны, «уигьы дымбазакәа уцар иашам» хәа нацитцеит. Зегьы рааста ихадараз, апара азцара анызбаха уаха сыццакүомызт. Шьта Ақәа сцаны ҳаинтелигенция рдыларазы исырхагаз хәа акгыы ыкәмызт. Абри ашьтахь сгәы сыртынчит.

ТАМШЬКА

Тамшь, Ақәеи Уачамчыреи рыбжьара икоу қытоуп, аха асасаиртәкәеи, акаҳуажәыртәкәеи, адәкьанкәеи, итбаатыцәза икәз амәкәеи рыла қалакь иафызан. Ашьыж асаат 5 рзы Уачамырантә машынала амәа хәкәлеит. Ихьшәашәаз, зыфөы лаҳа-лаҳауа аҳауа ала итәыз Ақәа цшза хналалеит. Тамшь ақытан шыжыхьа иахфаз, абыстеи, ашәи, изыз акәтыжьи ргьама хаа абыржәгыы исхаштуам.

СОХУМ-КАЛЕ

Тамшь инаркны Ақәанза хәхьауаз избаз аурыскәа идьргылаз асанаториа цшзакәеи, ашьырыртәкәеи, абаҳчакәеи улацш узьрхымго ицшзаран.

Ажәытә ара инхоз ауаа ацсабара ишамтцыхьрхәоз, ишамтцаныхәоз атәы рхәон. Абри афыз ацшзара ушцамтцаныхәоз? Сара ацсабарахь исымаз абзиабара сшья ишалаз еиҫа агәра згеит, ацсабарей атцлей ахьыкәм 24 саатгыы сзаангыломызт. Мысраа Амра ишамтцаныхәоз еицш, хара хтәкәагы ацсабара иамтцаныхәон.

Абас еицш цьанат дгьылкәа срылсны Ақәа сахьалалоз Стамбул Буиуқыада сыкәзшәа сгәы иабон. Ахы инаркны атцыхәанза курорт тыпуп, ишәты какачу амәа тбаакәа, өбаны иеихагылоу афны цшзакәа рсахьа тыхушәа ацшахәа цкьашәкьаза, ари ақалакь ирейгыу ақалакькәа ируакуп. Тзамц хасабла иакәыршаны игылаз Кавказтәи ашьхакәа, аөада афынтә ахьшәашәара аазгоз ацшацәгьакәа ннакылоит афнйтә, Ацсны ахтнықалакь афы азын цхоуп, ацхын шоурацәазам. Француз шәкәыөфөык Ақәа азыхәан «Кавказтәи Нисе» хәа зазихәаз абри азакәхап? Рыцхарас икәлаз, ажәытәан Ақәа ацшәеи атыркәшәеи ракәын бызшәас иуаҳауаз, аха уажәы ақыртшәеи агыршәеи рыда бызшәа рымхәазозаап. Ахтәарақәа раамышьтахь, ари ацсуа қалакь цшза рацхьа иагыруартәит. Уажәгы иақыртуартәырц иафуп. Иахья Ақәа инхо ацсуаа рхыцхьазара даараза имацуп. Еихарак агырқәеи ақыртқәеи роуп инхо. Аамтала иаиуа өыцья-хөы амшынуаа рыда атыркәцәагы уцылазом.

Ақәа ажәытә Себастиоплис, уаанзагы Диоскуриас ахьззаарын. Ацсуаа рахтнықалакь цшза османкәа рхаангы Сухум-Кале хәа ахьз-ацша аман.

АЧАРА

Ақәа хшааиз еицш, Миша ақалакь афы ирейгыыз асасаиртахь снейгеит. Аамтцөы адтцкәа аниитә ашьтахь мацк уцсы шья хәа саиҳәан, дцеит. Цытрак ашьтахь дааны исыцшыз рахь сигараны дыкан. Аамтцөы суадахь схаигалеит. Азәы имацара изкыз уада цкьак акәын. Мрагыларахь ихаз апенцьыр афнйтә Амшын еикәа ухыцшылон. Асасаиртә амәаду афы игылан афнйтә, цәка илеиөеиуаз ауаагы убартан. Смагәкәа аасышьхны, сыматәкәа шысшәыз, аиартә сныкәианы сыцсы сшьарц стаххеит, угьы шыбжьонынза иаанхеи, саатк акароуп...

Međ İzzeđ Čanatuķa
1875-1922

Диит Џырқәтәыла, Есқышыьехир ақалақь ағы. Арратә академия инаварғыланы амедицинатә царағы далгеит.

Иеиуеицшым ақәриарақәа рыла аинралра ақынзацназеит. Зуаажәлар зхы-зыцсы ааста бзиа избоз цырузәкын. Кавказаа ртоурых иазкны имацымкәа аусумтақәа тижьхьеит. Урыстәыла ақнытә рхы иақәитҳаны Нхытц Кавказтәи Ареспублика ашьақәгыларазы иқәцоз кавказаа ақхыраара аныртахха Џырқәтәылантәи ирызнейз амҳацырцәа напхгара зыртоз ар иахагылазгы иара иакәын.

Ҳаирие Мелеқъ Ҳэынча

1896 ш. азы Ғырқэтэыла Маниас Ҳацыосман ақытағы диит. Ускантэи аамтазы иреиғыз атцарайуртас иказ “Notre Dame de Sion” далгеит. Атырқэшэеи афранцуз бызшэеи рыдагы ақсшэеи, адыгбызшэеи, аубых бызшэеи бзиазаы илпыруан. Кавказаа ирызкыз ахеидкылақэа реихарак рнапхгара активла дрылахэын. Рақхыза аинрал Меғ Иззет Чанатука диман, уи ицстазаара даналтц иеиқырдыруа кавказтцаағы Аиҫеқъ Намиток диццеит. Иеиуеицшым агазетқэеи ажурналқэеи лусумтақэа рнылахэеит. Кавказаа рақхызатэи ашэқэыағы ақхэыс хэагы лзырхэоит.

Акраамта апрофессор диумезилгы аус ицлухьан.

Амаршал Фуат Пашья Туга

Стампыли Каири арратә цара даналга иеиуеипшым ахырхартақәа рҕы айбашьрақәа дрылахәны ақәҕиарақәа ааирцшит. Стампыл ақалақь ахьчараан игәымшәарей ифырхатдарей рзы амаршалра ианашьахейт. Дахьыҕазаалак кавказаа рызцаарақәа рзы дықәпон. Иажәа дахьамеигзоз, насгы асултанцәкьа дахьицәымшәоз азы «ахага» хәа ахьзшьа иман. Кавказаа иапырцаз ахейдкылақәа активла зәалазырхәуаз дыруазәкын.

Хәсеин Җосун Шһағды
1876-1930

Маниас диит. Милаҗла Дыубыхуп. Кыр шықәса журналистс аус иуан. Асулҗан иҗагылаз ауаа дахьрылаз азы кырынтә аҗакрақәа дрықәшәахьан. Җырқәтәыла иеиҗкааз «Кавказ ахақәитҗәратә комитет» анапхгаҗцәа дыруазәкын. Француз бызшәала Кавказ иазку аҗымҗақәа маҗымкәа иҗижьит.

Исмаил Беркок Бей
1890-1954

Аинрал, аџоурыхтџааџы, иеиуеиџшым аибашьраџаа ирылахџыз Исмаил Беркок, 1920 шыџасазы Нхытџ Кавказтџеи Ареспублика ар аиџааразы Кавказка дааит. Иџсџазаара еиџарак Аџабардаџаа рыџсадгьыл ахь рырхынџџера иазикит, аха усџантџеи аџагылазашья иалнамыршеит. «Аџоурых аџы кавказтџџыла» захьзу, даара акыр зџазкуа ишџџџы џыркџшџала иџыџьуп.

Азиз Мекер

1877 шықәсазы Абазашта диит. Рақхәтәи ицарагы уакоуп иахьиоуз. Иҭаацәа ҭырқәтәылака ианықәырца, ицара Стампыл иацитцеит. Кавказаа иақыртцаз ахеидкылақәа рҕы даараза активла аус иуан. Кавказ иазкыз имачымкәа астатиақәа европатәи агаетқәа рҕы икыпцхьан, аизарақәа иҕрылаирхәуан, гәгәала Кавказ апропаганда азиуан. Нхытц Кавказтәи Ареспублика ашықәырғәгәаразы уахь идәықәтцаз агәыпцгы далахәын. Москва данықаз Ленин, Сталин, Чичерин ухәа имачымкәа Асовет хәынтқарра анапхгащәеи иарей аимадара рыбжьалейт.

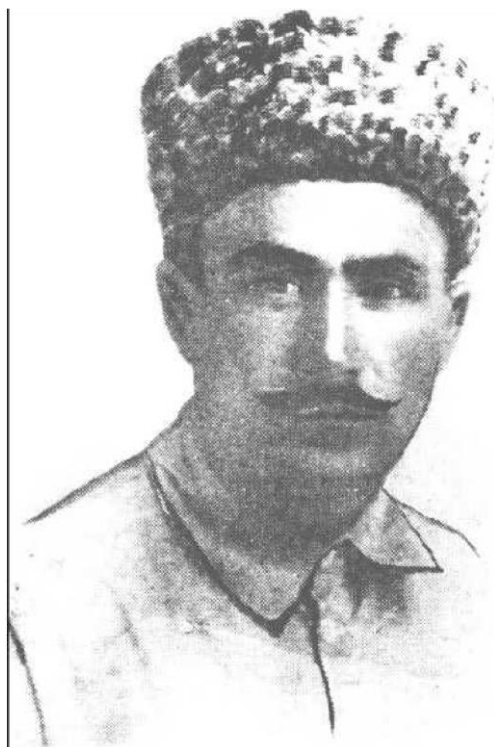
Беҳир Сами Кэиндухэ 1864-1932

Абдулмеҷид Чермои 1882-1937

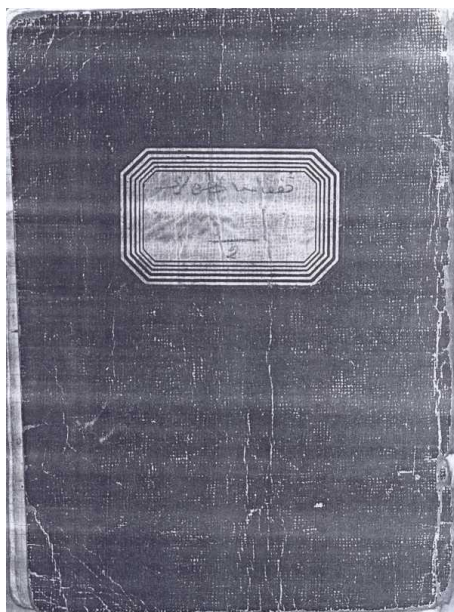
Хаидар Баммағ 1890-19

Симон Басариа 1884-1941

Али Ҳан Кантемир
1886-1963

М. Бытәба Имшынца ацәә

Мустафа Бытэба

КАВКАЗ ИАЗКУ АГЭАЛАШЭАРАҚЭА

Аиҫага: Окҫаи Чкотуа

Аредақтор: ҫамила Аршба

Ацэа иану асахьа ҫихит Баҫал Ҫьапуа

«...Самырзакан Аңсны иахәтәкны икоуп, агырқәеи аңсуааи ажәйтә аахыс еимактәыс ирымоу тыңуп. Аха атыңантәи ауаа 2/3 шаңсуааугы, аңсшәа рхаштны иагыруахахъеит. Ас ишыкоугы сзацәажәоз Самырзаканаа зегы милаҗла ҳаңсуаауп рхәоит иалаехәаны. Ари, хымпада ииашазаргы, аамтала Аңсны Самырзакан инхо аңсуаа наунагза иацәызуеит. Ақыртқәеи, агырқәеи Самырзакан зегырыла дара рахь ииаганы, аңсуара хәа акагы азнымхаразы иаарылшо зегы акацара иаәуп...»

«...Егры арығарахь Самырзакан, арымарахь Гыртәыла, арымарахь уахык ҳахыпхъаша тыңк ааҳмоукәа асыжәыртәк ағы астал ҳақәианы ацәарада цсыхәа шаҳмозгы, арығарахь аонқәа ргәшәқәа зегы хара хзы иаартын. Самырзакан абри ааста аңсуара шыақәзыргәғәо икои? Нас, иагыруахаз қыҗак акны ҳашьцәа тырқәтәылатәи аңсуаа хәа шака ныхәәәқәа ааныркылеи, шака гәык-цсыкала иҳахцәажәеи. Аах, Аңсны рыцха!..»